

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1979

ОИБЕК

ЗАМОНДОШЛАРИ ХОТИРАСИДА

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1979

Тўпловчилар:

Филология фанлари доктори,
Ҳамза номидаги Республика Давлат
мукофотининг лауреати профессор
Л. Қаюмов ва Р. Иброҳимова

Ойбек замондошлари хотирасида. Тўпловчилар: Л. Қаюмов ва Р. Иброҳимова.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.—224 б.

Кўп қиррали истеъдод соҳиби Мусо Ойбекнинг ўзбек совет адабиёти тараққиётига қўшган ҳиссаси беқиёс. Адиб ва шоир, олим ва муаллим Ойбек ҳақида, унинг маҳорати ва ижодий лабораторияси ҳақида кўплаб асарлар, илмий-танқидий мақолалар яратилган. Мазкур китоб эса улардан фарқли ўлароқ Мусо Ойбекнинг шахси, унинг дўстлари, гўзал инсоний муносабатлари, инсон сифатидаги қувонч ва дардлари, амалга ошмай қолган орзулари ҳақида ҳикоя қилади...

Айбек в воспоминаниях современников.

ББК 83.3Уз
8Уз

70202 — 206
С М 352 (04)—79 151—79 3603020400

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979

ХОТИРАЛАР ЧАМАНЗОРИ

Тошкентдан кунчиқарга қараб, Чирчиқ дарёсини ёқалаб борар экансиз, ҳавоси чаманлар атри билан ювилган водийга ва бу водийни иҳота этган Чимён тоғларига пешвоз чиқасиз. Жазира ёз ойларида ҳам тоғ булоқларидан юзиб чиққан муздек сув вужудингизни яйратиб юборади. Олис тоғ қояларидан эса қор нафаси уфуриб, қишнинг мудроқ латофатини бутун водийга таратиб туради. Нуқра қўшиқ бўлиб оққан ариқлар лабида бўтакўзлар кўз сузиб, табиатнинг бокира гўзаллигини кўз-кўз этадилар. Тепада, жаннатмакон водий тароватидан лол қотган қоялар тизмаси саф тортиб туради.

Бундан қирқ йил муқаддам, 1936 йилнинг ёзида «пушкинчилар маскани» — Чимёнда ижод этган Ойбек ана шу муаззам қоялардан бирида ўсган бир туп наъматакни таъриф ва тавсиф этган эди. Метин тош қатламларини тешиб, шамол беланчагида нафис чайқалган бу наъматак Ойбек хаёлида ваҳший қояларнинг ажиб бир ижоди бўлиб гавдаланган эди.

Биз устоз санъаткор Ойбек номини, унинг шаффоф нурлар билан йўғрилган асарларини тилга олганимизда, юксак қоялар устида бургут янглиғ маскан қурган ва қуёш томон бир сават оқ гул кўтарган шу наъматак кўз олдимишга келади. Ўзи адабиётимизнинг юксак қояларидан бири бўлган Ойбек ҳам, назаримизда, ўзининг энг сархил асарларини «бир сават гул»ни келажак асрлар ва насллар томон кўтариб тургандек.

Ойбекнинг Пушкинга бағишланган ҳаммага машҳур ва манзур шеърида бундай мисралар бор:

Олтин мисраларга нақшланган фикр,
Қалбинг қуёшидан қуйилган туйғу —
Сўнмайди, эй шоир, ўтса юз аср,
Ҳайкалинг сингари чидамли, тунж у.
Тошларни чанг қилиб учирар замон,
Бир учқун йўқотмас шеъринг ёлқини.
Боғчанг бир баҳорга ҳамиша макон,
Севади ҳар кўнгил, ҳар хаёл уни!

Бу мисралар маълум маънода Ойбекнинг ўзига ҳам, унинг асарларига ҳам алоқадор бўлса ажаб эмас.

Инсон ҳақидаги, санъаткор ҳақидаги фикр унга қандай масофадан туриб ёндашаётганимизга боғлиқ. Бу инсон билан, бу санъаткор билан бизнинг ораимиздаги масофа қанчалик узайса, у ҳақидаги фикр шунчалик ҳаққоний ва одилона бўлиши аниқ.

Ойбекнинг ҳаёт йўли тугаганига ўн йил бўлди. Ун йил — бу улкан санъаткор тўғрисида одилона бир ҳукмга келиш учун, унинг адабиётимиз ва маданиятимизни ривожлантиришдаги хизматларини бўй-баста билан ўлчаш учун етарли муҳлат.

«Талант қанчалик катта, қанчалик қудратли бўлмасин, ҳар нечук юзада бўлмайди, конга ўхшаш ернинг қаърида бўлади. Бу кон — талантни қазиб олиш учун аввало катта ақл, ундан кейин катта билим, матонат, куч-ғайрат, буларнинг устига дард бўлиши керак.

Катта талант эгаси Ойбекда мана шу хислатларнинг ҳаммаси мавжуд. Ойбек мана шу хислатлари билан халқимизнинг маънавий хазинасига катта бойлик қўшди».

Абдулла Қаҳҳор Ойбек таваллудининг олтинчи йиллиги муносабати билан шундай ёзган эди. Атоқли адибнинг бу сўзлари ҳали ўз оҳорини тўқканича йўқ. Чиндан ҳам Ойбек катта ақл ва билимга, матонат ва ғайрат-шижоатга эга инсон, халқ дарди билан яшаган, халқ дардини ифодалаган ижодкор эди. Ана шу сифатлар унга табиат инъом этган улкан истеъдоднинг шамолдек яшнаб, самаралар бериши учун имконият яратди.

В. Г. Белинскийнинг фикрига кўра, буюк ижодкорларни икки нарса — истеъдод ва тарих яратади. Унинг эътиқодига кўра, энг истеъдодли ижодкор ҳам агар жаҳон аҳамиятига молик бўлмаган ёхуд шу даражага кўтарилмаган халқ орасида таваллуд топса, у буюк ижодкор бўла олмайдди. Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода каби катта истеъдод соҳибларининг бахти шунда эдики, улар ўрта асрлардаги буюк маданий инқилоб — Шарқ Уйғониш даври маданиятининг вужудга келишида фаол иштирок этган, жаҳон фани ва маданиятига Беруний, Навоий, Бехзод, Улугбек каби валламаат зотларни етказиб берган, 1917 йил ноябрида эса сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий юксалишнинг янги чўққиси сари кўтарила бошлаган халқ орасида, XX асрда рўй берган улкан тарихий воқеалар оғушида туғилган эдилар. Улар табиатида мавжуд бўлган истеъдод куртаклари ана шу янги тарихий, ижтимоий ва маданий иқлим туфайли барг ёзган ва барқ уриб гуллаган эди.

«Адабиёт халқнинг онгидир. Кўзгуда акс этгани янглиг, унда ҳам халқнинг руҳи ва ҳаёти акс этади. Фактдан аён бўлгани сингари, унда ҳам халқнинг мақсад ва вазифаси, башариятнинг буюк оиласида эгаллаган ўрни, башарий руҳнинг оламшумул — тарихий ривожланиш лаҳзаси зуҳур бўлади», — улуғ рус танқидчиси В. Г. Белинский шундай ёзган эди. Ойбекнинг ўзбек халқи ҳаётидаги ва тарихий тақдирдаги энг муҳим даврларни бадийи мужассамлаштирувчи асарлари ҳам бу фикрнинг одиллигини тасдиқлайди. Чиндан ҳам Ойбекнинг тарихий ва замонавий мавзудаги роман ва достонларида ўзбек халқининг «башариятнинг буюк оиласида эгаллаган ўрни», Октябрь инқилоби туфайли унинг ҳаёти ва руҳида рўй берган «оламшумул — тарихий ривожланиш лаҳзаси» акс этади ҳамда шу нарса Ойбекни улкан сўз санъаткори даражасига кўтаради.

Халқнинг тарихий тақдиридаги муҳим даврларни кўра олиш ва уларни юксак бадний шаклда ахс эттириш учун санъаткор катта истеъдодгагина эга эмас, балки марксча-ленинча фан асослари билан ҳам қуролданган бўлиши, миллий адабий анъаналар билан бир қаторда жаҳон классик адабиёти тажрибаларини ҳам ўзлаштирган бўлиши керак. «Қутлуг қон» ва «Навой» каби машҳур романлар муаллифи Ойбек ана шундай ранг-баранг соҳалар бўйича кенг ва теран билимга эга санъаткор эди. Китобга, илмга, ижодга бутун умр бўйи чанқоқ бўлиб қолган Ойбек болалик чоғлариданоқ Шарк классик адабиётини, Навой, Лутфий, Саккокий, Бобир каби шоирларимиз ижодини пухта эгаллаган, кейинчалик Данте ва Гёте, Пушкин ва Байрон, Маяковский ва Блок асарларидан сабоқ олган, Фадеев ва Луговской, Твардовский ва Ахматова сингари қаламқаш дўстлари ижодини тинмай кузатиб борган адиб эди. Ана шу тарзда ва шу орқали адабий таълим-тарбия олган Ойбек ижодкор учун энг муҳим нарсаси бошқа сўз санъаткорларига ўхшамаслик эканини англаб, ўз товушига, ўз услубига, ўз индивидуал қарашларига эга бўлиш учун интилади.

Ойбек ўз сафдошлари — Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон ва бошқалар билан биргаликда янги давр тақозоси билан адабиётимизда пайдо бўлаётган ва мустақамланаётган сифатлар учун курашди. Бу, энг аввало, адабиётнинг халқ ва мамлакат ҳаёти билан алоқасини кучайтиришда кўринди. 20-йилларнинг бошларида мамлакатимиз ҳаётининг барча соҳаларида олиб борилган икки дунё, икки замон, икки социал кучнинг курашини кўриб, «Курашди икки тўлқин, қараб турайми?.. Йўқ! Болғалар, ўроқ сафи ила бораман!»— деб ҳайқирган шоир бутун умри бўйи «Болғалар ва ўроқлар» сафида бўлди. Колхоз далаларига чиқиб, бўлажак қаҳрамонлари билан яқиндан танишди. Беш йиллик қурилишларида қаҳрамонлик намуналарини кўрсатаётган халққа ҳамнафас, Ватан уруши фронтларида қон тўкаётган жангчиларнинг машаққатли қисматига шерик, миллий мустақиллик ва тинчлик учун курашаётган қўшни халқларга эса ҳамдард бўлди. Ҳаёт билан ана шундай яқин алоқанинг самараси сифатида унинг «Олтин водийдан шабадалар», «Қуёш қораймас», «Улуг йўл», «Нур қидириб» каби насрий полотнолари, «Дилбар — давр қизи», «Қизлар», «Зафар ва Захро», «Ҳақгўйлар», «Даврим жароҳати» каби дostonлари вужудга келди.

Ойбек ҳозирги давр муаммоларини тарих аршини билан ўлчаб, кечмиш воқеаларни бугунги кун нуқтаи назаридан тасвир ва таҳлил этди. У ўзбек халқи тарихининг шоҳ саҳифаларини бетиним ва рақлаб, Таробий, Навой, Бобир, Машраб, Ҳамза каби тарихий сиймолар ҳақида асарлар яратди.

У ёзган эди:

Тарих сўқмоқлари изиндан чўтир,
Ҳар бир хок шивирлар: бир лаҳза ўтир.
«Қушлар тили» пири — юракда тилак,
Излаймен марварид — қўлимда элак.

Адиб тарих сўқмоқларидангина эмас, ўзбек халқининг инқилобдан кейинги янги ҳаёт йўлидан ҳам жавоҳир ахтариб ўтди. Янги

ҳаёт йўлида қурбон бўлган йўлчилар ва гулнорларнинг хоки ҳам «Вир лаҳза ўтир!» деб шивирлади унга. У «Уч», «Бахтигул ва Соғиндиқ» дostonларида, «Қутлуғ қон» романида Октябрни, инқилоб қуёшини, Ленин ҳақиқатини кўрмай ўтган, лекин улар учун курашган ва шу курашда қурбон бўлган эркесвар, бахиталаб халқнинг муносиб вакилларини тасвирлади. Уларнинг заҳматли ҳаёти, орзу ва интилишларидан, севги ва вафоларидан жавоҳир излади. Ва топди. Ойбек топган бу жавоҳир исмлар, бу жавоҳир тақдирлар халқимиз тарихининг ёрқин бобларини ташкил этади.

Истеъдод соҳиблари даврнинг бойлиги, даврнинг зийнати бўлган кишилар ҳақида нақл қиладилар. Ойбек ҳам истисно эмас. Адиб қаламига мансуб бўлган асарлар шу маънода халқимиз тарихининг, шунингдек, ҳозирги даврнинг гоъвий бойлиги ва руҳий гўзаллигини намоён этади.

Истеъдод одатда серқирра бўлади. Унинг қирралари бир-бирини тўлдирди ва бойтади. Назмда ҳам, насрда ҳам замонамизнинг бирламчи масалаларини кўтарган, кечмишнинг бугунги курашимиз ва ишимизга ўткирлик бериши мумкин бўлган саҳифаларини варақлаган Ойбек олим, мутаржим ва мунаққид сифатида ҳам ўзининг олмос қиррали истеъдодини зўр саховат билан Ватан ва халқ манфаати йўлида сарфлаб келди.

Меҳнатсевар ва талабчан адиб бизга улкан хазинани мерос қилиб қолдирди. Бу хазинада бешта роман, бешта қисса, ўн бешта дoston, битта опера либреттоси, битта драма, 600 дан зиёд шеър, ўнлаб ҳикоя ва очерклар, мақола ва таржима асарлар бор. Қирқ беш йиллик ижодининг учдан бир бўлаги оғир хасталик шаронтида кечганига қарамай, Ойбек ҳамиша қизгин ижодий иш, янги ижодий режалар нашидаси билан яшади.

Ойбек қолдирган мерос — халқимизнинг маънавий бойлиги, унинг олтин фонди.

Француз ёзувчиларидан бири: «Олтин ҳукмрон бўлмаган давр олтин аср бўлган», деган эди.

Ойбекнинг ҳам бахти, бизнинг ҳам бахтимиз шундаки, биз маънавий бойлик низатда бўлган замон ва маконда яшамоқдамиз. Ойбек яратган асарлар халқимизга узоқ йиллар мобайнида руҳий озик бўлиб қолади. Шу маънода Берди Кербобоевнинг қуйидаги сўзларига ҳамфикрлик билдирмай илож йўқ. «..Мен Ойбекни,— деб ёзган эди у,— қардош Ўзбекистон адабиёти осмонидagi ой деб ҳисоблайман. Ойбек яратган машҳур асарларнинг Ўзбекистон тупроғига алангали нур сочаётганини ким тан олмайди?»

Ҳар кимнинг ўзига яраша обрўси бўлади,— давом этади у.— Ўз юртида номи чиққани билан ўлкасининг ташқарисига овозаси кетмаган ёзувчи оз эмас. Мусо Ойбек бўлса, фақат Ўзбекистоннинггина эмас, қолаверса, бутун Совет Иттифоқининг ёзувчиси. Унинг номи жаҳонга машҳур».

«Бутун жаҳонга машҳур» адибнинг ҳаёти ва ижоди замондошлар ўртасидагина эмас, балки авлодларда ҳам ҳамиша оташин қизиқиш уйғотади. Шунинг учун ушбу хотиралар мажмуасининг чоп этилиши, аввало, адиб ҳақидаги дил сўзларига, хотира жилваларига чанқоқ авлодлар учун муҳимдир.

Ойбекнинг ҳаёт ва ижод йўлини ўрганишда фақат замондошларининг эмас, балки унинг болалик ва ўсмирлик йилларига оид хотираларидан иборат «Болалик» повести, кундаликлари, шунинг

дек, «Покистон таассуротлари» очерки ҳам биз учун муътабар бир манба бўлиб хизмат этади. Шунингдек, Ойбекнинг Пушкин, Абдулла Қодирий, Ҳамид Олимжон, Ҳомил Еқубов сингари адиб ва аллоҳларга бағишланган мақола ҳамда хотиралари ҳам унинг ижодий ҳаёти билан боғлиқ қатор масалаларга аниқлик кирита олади. Шунга қарамай, ушбу мажмуанинг Ойбек ҳаёти ва ижодини ўрганишдаги аҳамияти беқўёсдир.

Ушбу тўпلامдан жой олган хотираларда Ойбек ҳаётининг қарийб барча давлари қамраб олинган. Агар Ҳомил Еқубов ва Мирқарим Осим хотираларида баҳс асосан Ойбекнинг Навоий номидаги таълим-тарбия техникумида кечган йиллари ва дастлабки ижодий тажрибалари ҳақида борса, К. Лапкин адибнинг ўрта мактабдаги муаллимлик ва студентлик давларини хотирлайди. Адибнинг 30-йиллардаги ҳаёти билан боғлиқ воқеа ва ҳодисалар Ғ. Қаримов, Ж. Шарипов, Ҳ. Қодирий хотираларида баён этилса, Собир Абдулла, А. Дейч, Л. Бать эсдаликларида уруш даврининг суронли манзаралари гавдаланади... Муалифлар ана шу тарзда бир-бирларини тўлдириб, атоқли санъаткорнинг қарийб қирқ йилдан иборат ҳаётини ва ижодий йўлини кўз олдимизда жонлантирадилар.

Бу хотираларда Ойбекнинг инсоний қиёфасигина эмас, балки ижодий юзи ҳам ёрқин ифодаланган. Адиб билан бирга яшаш ва ишлаш шарафига муяссар бўлган муаллифлар бизни ойбекона ижод усули билан таништириб, айрим асарларининг яратилиш жараёнидан воқиф этади. Шу маънода А. Дейчнинг Ойбек билан ҳамкорликда ёза бошлаган «Халқ қалқони» драмасига оид хотиралари айниқса қимматлидир.

Ойбек асарларининг яратилиш тарихи, адабий қарашлари, қаламкаш дўстлари ва шогирдлари ижодига муносабати, уларга нисбатан меҳрибонлиги тўғрисидаги хотира сатрлари ҳам ҳурматли китобхонни улкан адибнинг бой эстетик олами билан яқиндан таништиришга хизмат этади.

Ушбу сатрлар муаллифи ҳам адиб билан неча бор мулоқотда бўлиш қувончига сазовор бўлган.

1960 йилнинг эрта кўклами эди. Қиш қайтиб, ҳаво юришиб кетган. Ҳамма ёқ майин баҳор нафаси билан тўла. Табиатнинг қайта янгиланиш палласи. Камина ўша кунларда Ҳамид Олимжонга бағишланган мақола ва хотираларни тўплаш юмушлари билан банд эдим. Шоирнинг онаси — Комила холанинг Ойбек хонадониди, келини Хулқар ҳузурда эканидан хабар топиб, ажойиб аёлнинг ўз фарзанди ҳақидаги эсдаликларини ёзиб олиш учун бордим. Ойбек ака эндигина узоқ ва оғир касалликдан бош кўтариб, теварак-атрофдаги ҳодисаларга қандайдир болаларча самимийлик ва шавқ билан қарар эди.

Комила хола билан суҳбатимиз тугагач, у турли мавзуда қийнала-қийнала сўзлади. Уша кезларда Ботвинник билан ҳали кўпчиликка нотаниш бўлган Таль ўртасида жаҳон шахмат тожи учун кураш борар эди. Ойбек ана бу мавзуга ҳам кўчиб, матч ҳақида завқланиб гапирди.

Одатда ёши улғу кишилар ёшлар билан кексалар ўртасидаги баҳсга аралашар эканлар, уларнинг майли кўпинча кексалар тарафида бўлади. Ойбек ака эса Талга ихлосманд экан. Унинг фикрича, Ботвинникнинг узлуксиз жаҳон чемпиони бўлиб келаётгани шахматнинг тараққий этаётганидан шаҳодат бермасди. Шунинг учун

ҳам у Талга хайрихоҳ эканини яширмай, «Ёшлар чиқсин, ёшлар!»— деди.

Сўнгра у табиат, об-ҳаво, баҳор ҳақида гапирди. У баҳорнинг илиқ тароват билан тўла кунлари бошланганидан мамнун, мусичаларнинг эркин ва безор ҳаракатидан хурсанд бироқ ҳанузга қадар ям-яшил майсалар гилами кўтарилмаганидан ҳайратда эди. У қандайдир безовта бир овоз билан: «Ўт йўқ! Ўт йўқ!»— деди.

Ойбек аканинг диққат-эътиборини ўзига қаратган ўт-майса билан Таль ўртасида яқинлик бор эди. Майса Ойбек ака наздида, баҳор муждаси бўлганидек, Таль ҳам шахматнинг келажаги эди. Ойбек ака, Абдулла Орипов хотирасида айтилганидек, фақат адабиётимиз келажаги билангина эмас, балки ҳатто шахматчиларнинг келажаги билан ҳам қизиқсинар, фасллар ва наслларнинг ўзаро ўрни алмашувини диққат билан кузатар, имкон тонган ҳолларда уларга фаол аралашар, ёрдам берар эди.

Ана шу воқеадан бир неча йил муқаддам, 1955 йилда Ойбек ака билан учрашиб, унинг ўз қаҳрамонлари устида қандай ишлаши билан қизиқдим. Ойбек ака ижодхова «сир»ларини ошкор этишни хуш кўрадиган адиблардан эмас эди. Шунинг учун ҳам у қандайдир фавқуллодда ижодий ҳолатларни баён этмади. Менинг «Йўлчи, Гулнор, Комила каби қаҳрамонларнинг прототиплари борми?» деган саволимга у: «Йўқ», деб жавоб берди. Ойбек аканинг жавобига кўра, у умуман прототипли қаҳрамон образини яратиш усулидан фойдаланмаган. Унинг қаҳрамонлари ҳаётдаги номаълум бир социал типларни умумлаштириш асосида яратилган. «Масалан,— деди у,— мен Шокир ота образини яратишда тинмай меҳнат билан шуғулланган, аммо қашшоқ ҳаётдан боши чиқмаган камбағалларни типиклаштирдим. Нури образида эса ҳаётда кўп учраган бой қизларига хос ифлос томонларни кўрсатишга уриндим».

Кейинчалик маълум бўлишича, Ойбек яратган қаҳрамонларнинг айримлари ўзининг муайян ҳаётий заминига эга бўлган. Бироқ адиб бу прототиплар тақдим этган ҳаётий материал билангина чекланиб қолмаган. Шу сабабли у ўшанда прототиплар ёрдами билан қаҳрамон образини яратмаслигини алоҳида таъкидлаган эди.

Лекин Ойбек аканинг ҳикоясига кўра, у асар ёзар экан, қаҳрамон рўҳиясига кирар, унинг кечинмалари билан яшар, унга ўзининг шу сониядаги ҳиссиётини бағишлар эди. «Мен «Қутлуғ қон»ни ёзишда,— деб давом этади у,— Йўлчининг ҳаёти билан яшадим. У оғир фожиаларни кечирганда, унинг қайғусига шерик бўлдим. Йўлчининг ўлимини тасвирлар эканман, ўзимни кўз ёши тўкишдан тўхтата олмадим».

Ойбек аканинг бу сўзлари менга Бальзакни эслатди. Замондошларининг нақл қилишича, бир кун Бальзакни ёзув столи ёнида жонсиз бир ҳолатда учратадилар. У ҳозиргина ўзининг севимли қаҳрамони жон берганини айтади. Маълум бўлишича, Ойбек ака ҳам ижод соатларида Бальзак сингари ўз қаҳрамонлари билан бирга нафас олар экан.

Ойбек ака тўғрисидаги бундай эсдаликлар унинг барча қалам-каш дўстлари ва шоғирдлари хотирасида сақланади. Бугун ҳурматли ойбекхонлар ана шу хотиралар чаманзоридан олинган бир гулдаста билангина танишиш имкониятига эга бўлдилар.

Ушбу мажмуадан ўрин олган эсдаликлар Ойбек билан бирга яшаш ва ишлаш шарафига муяссар бўлган замондошлар қаламига мансуб бўлиб, уларда муаллифларнинг улкан адиб хотирасига бўлган ҳурматлари ифодаланган. Бу хотиралар бизга Ойбекнинг ижодий ва инсоний қиёфасини ёрқинроқ кўриш, унинг ҳаёти саҳифаларини қайта varaқлаш, асарларнинг мазмунини тийранроқ тушуниш, ижодхонасига назар ташлаш, забардаст адибнинг жонли ва барҳаёт сиймосини қалбимиз тўрига муҳрлаш имконини беради.

Берди Кербобоев айтганидек, Ойбек ўзбек ёзувчисигина эмас. У кўп миллатли совет адабиётининг атоқли намояндаси. Шунинг учун ҳам ушбу мажмуадан фақатгина ўзбек адибларининг эмас, балки рус, украин, туркман, қozoқ, қорақалпоқ, совет ёзувчиларининг ҳам хотиралари ўрин олган. Бу хотиралар, шак-шубҳасиз, бизга севимли адиб ҳаётининг нотаниш саҳифалари билан танишиш қувончини беради.

Афсуски, ушбу тўпламда Ойбекнинг А. Фадеев, В. Луговской, М. Аvezов каби қатор қаламқаш дўстлари юрак сўзлари билан иштирок этолмадилар. Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода каби машҳур ёзувчиларимиз ҳам бугун ҳаёт бўлганларида, китобхонга антиқа хотираларни нақл қилган бўлур эдилар. Лекин назаримда, ушбу ёднома шу ҳолда ҳам Ойбек истеъдодининг содиқ мухлислари учун муносиб армуғон бўла олади.

Хотира — ҳужжат деган сўз. Бироқ бу ҳужжат тагига идора ходими эмас, балки Қалб аталмиш котиб имзо чекади.

Миннатдор замондошлар қалбидан униб чиққан хотиралар мутахассислар учун Ойбек ҳаёти ва ижодига оид қимматбаҳо ҳужжатлар бўлиб қолади. Кейинчалик бу хотиралар тўлдирилади. Улар асосида Ойбекка бағишланган илмий ва бадий асарлар яратилади.

«Агар китоб руҳи келажак сари қаратилган бўлса, бу китобнинг умри узоқ бўлади», деган эди Бальзак. Ойбекнинг кечмиш ҳаёти ва ижоди ҳақидаги бу тўплам, шубҳасиз, келажакка қаратилган. Бинобарин, унинг умри узоқ бўлишига шубҳа йўқ.

Биз ушбу мақолани Чимён тоғларининг тасвиридан бошлаган эдик. Ойбек табиатнинг ана шу фусункор оғушида ўз ҳаёти ва ижодининг юдузли соатларини ўтказган эди. Пушкин учун Болдино тинимсиз илҳом маскани бўлганидек, Чимён ҳам Ойбек учун самарали ижод манзили бўлди.

Ойбек бу сеҳрли маскан билан хайрлашар экан, ёзган эди:

Гўзал Чимён, хайр, хайр!
Юрдим қанча эркин, қувноқ.
Қандай севдим сени қалбан,
Қунлар кечди гўзал, нодир.

Қулар порлоқ кулар ҳар ҷоғ,
Қалба сепган гунчалари —
Хотиралар чаманзори
Сўлмас, тўкмас битта япроқ.

Буюк инсон ва адиб ҳақидаги хотиралар чаманзори ҳам бирорта
япроқ тўкмай, ҳамиша баҳор нафасини уфуриб, гулгун яшнаб тура-
жак.

НАИМ ҚАРИМОВ,
филология фанлари кандидати

АДАБИЁТИМИЗНИНГ КҮРКИ

Ойбек ёзувчи сифатида ўз замондошларининг, хусусан, мунаққидларнинг катта ҳурмат ва муҳаббатига сазовор. Бинобарин, у ҳақда сўз юритиш, уни хотирлаш учун асос бор. У ниҳоятда кўзга кўринган, ниҳоятда эътиборга лойиқ ва назаримда, ниҳоятда тийран ёзувчи эди. Унинг Ўзбекистонга бағишланган романларида гарчанд она-Ер мавзун кўтарилган бўлса-да, уларнинг мазмун доираси бениҳоя кенгдир. Унинг дастлабки «Қутлуғ қон» романиёқ халқнинг ҳаётий шарт-шароитларни ўзгартиришга, инқилобий ҳаракатга бўлган шиддатли интилиши ҳақида нақл юритади. Унинг улкан тарихий романи — «Навоий»да тасвир этилган воқеалар эса ҳозирги Ўзбекистоннинг тасарруфидан четга чиқиб, бугунги Афғонистонга қарашли шаҳар ва қишлоқларда рўй беради. Унинг саёҳатлари натижасида вужудга келган «Покистон таассуротлари» ва «Нур қидириб» асарлари эса қўшни Покистон тўғрисида ҳикоя қилади. Бундан ташқари, адибнинг урушдан кейинги йилларда яратган «Олтин водийдан шабадалар» романи янги дунё, янги кишилар, янги социалистик таассуротлар ҳақидаги, мутлақо бошқача пландаги асардир. «Қуёш қораймас» романига келсак, у ҳам бизда ўзига хос таассуротлар оламини уйғотади. Шундай қилиб, унинг насрий мероси ҳаётимизнинг кенг полотноси бўлиб, ўзига доимий диққат-эътиборни талаб этади.

Ойбек қаламига мансуб асарлар ўзбек адабиёти хазинасидангина жой олиб қолмай, балки совет адабиёти хазинасига, ҳатто жаҳон адабиёти хазинасига ҳам кирган.

Бўлар бари унинг прозасига оид гаплардир.

Бироқ гап шундаки, Ойбек шоир ҳам эди. Биз унинг қатор дostonларини, хусусан, ёшлик чоғларида ёзган шеърый асарларини яхши биламиз. Мен шу муносабат билан унинг Ҳамза тўғрисидаги дostonи устида тўхталмоқчи эдим. Урушдан кейинги даврда ёзилган бу дoston ажойиб инсон ва инқилобчига, социалистик Ўзбекистон маданиятининг машҳур арбобига бағишланган. Бу валлаMAT зотнинг қаҳрамонона жасорати шу қадар маълум ва машҳурки, ҳатто унинг жасади дафн этилган жой Ҳамзаобод деб аталган.

Хуллас, Ойбек қолдирган улкан мерос билан танишар экансиз, ўзингизни бениҳоя истеъдодли ва билимдон инсон билан мулоқотда бўлгандек ҳис этасиз.

Бундан ташқари, Ойбек яна таржима билан ҳам шуғулланди. Пушкин («Евгений Онегин»), Лермонтов («Маскарад»), Гёте («Фауст»), Горький ва бошқа кўпгина ёзувчиларнинг асарларини таржима қилди. Ҳолбуки, таржима бадний ижоднинг бошқа бир соҳаси бўлиб, фақат ёзувчи истеъдодининг серқирралигидан шаҳодат берибгина қолмай, унинг сабот ва матонатидан ҳам дарак беради.

Қолаверса, Ойбекнинг давлат ва жамоат арбоби сифатидаги фаолиятдан ҳам кўз юмиш мумкин эмас. Ойбек бир неча чақириқ давомида мамлакатимиз Олий Советининг аъзоси ва Тинчлик учун кураш Халқаро ҳаракатининг иштирокчиси эди.

Ойбекдек улкан ва унутилмас сиймони эслаш учун ана шу умумий фазилатларни қайд этиш ўринли туюлади.

Унинг инсоний сифатларига келсак, у ўзига хос бир киши эди. У гўзал инсон эди. Лекин унинг гўзаллиги юз қирраларининг тузилишида, кўзларининг айрича бир ифодасида ва ҳоказоларда эмас. Унинг ҳис-туйғулари, ҳаяжон ва бошқа кечинмалари адиб чехрасида ўз ифодасини топар ва уларнинг мавж уриши аён кўринар эди.

Биз у билан бирга Покистон сафарига чиққанимизда, ғайритабий шароитларда яшадик. Айниқса, Афғонистоннинг хилват гўшаларида ювиниш, соч-соқол олдиришдек зийнатга эга бўлолмадик. Сочларимиз ўсиб, елкага қадар тушди. Бу, шубҳасиз, ирқитлик аломати эди. Лекин у қандайдир поэтик қаҳрамонга, масалан, Отеллога ўхшаганлиги сабабли (у саҳнада

ҳеч қандай гримсиз Отелло ролини ижро этиши мумкин эди) бу нарса унга фавқулодда ярашган эди. Дарҳақиқат, унинг навқиронлик ва жўшқинлик балқиган кўзлари, елкага қадар осилиб тушган сочлари Отеллони шу қадар эслатар эдики, бу ҳол ҳатто латифанамо бир ҳодисанинг юз беришига сабаб бўлган (мен бу ҳақда қуйроқда сўзлаб бераман).

Ойбекнинг оддий ҳоллардаги ташқи қиёфасига келсак, ҳамиша унинг юз-чеҳрасида бениҳоя маданий кишини кўрар ва у билан суҳбатлашиш ўта қизиқарли бўлишини билар эдик. Москвада, совет ёзувчилари орасида унинг дўстлари кўп эди. Улардан бири менинг ҳам, унинг ҳам яхши дўстимиз Володя Луговскойдир. Ойбек ҳар доим бирор фаолият билан банд, мубоҳасаларимизнинг фаол қатнашчиси эди. У ўша давр адабиёти олдида турган барча катта масалаларга бош-қош бўларди. У Москвада чиндан ҳам меҳмон эмас, балки пойтахтда ўтказилган турли съездлар, конференциялар, мунозараларнинг иштирокчиси эди.

У нафис, яхши ва батафсил нутқ сўзлай олувчи нотик эди.

Биз Тошкентга, унинг хонадонига меҳмонга келганимизда, унинг уйи қабул маросимлари ўтувчи масканга, баъзан эса катта байрам йиғилишларига айланар эди. Ёдимда бор, Навоий юбилейи муносабати билан Тошкентга барча қардош республикалар ва қўшни мамлакатлардан меҳмонлар тўпланди. Улар орасида Шарқнинг ажойиб шоири, фахрий меҳмон Файз Аҳмад Файз ҳам бор эди. Биз ҳаммамиз Ойбек хонадонига таклиф этилдик ва бу хонадон шеър, қўшиқ янграган масканга айланди. Барча тилларда дўстона нутқлар янгради. Биз бу нарсанинг юбилей олди йиғилиши эмас, балки дўстлар гурунги, дўстлар кенгаши эканини ҳис этдик. Бу ҳол Ойбекнинг нақадар машҳур ва маълум эканидан, унинг ҳар бир меҳмонни яхши билиши ва унга самимий муносабатда бўла олишидан гувоҳлик берарди.

Шубҳасиз, Ойбекнинг оиласи ҳам — ажойиб оила. Мен ҳозир, орадан кўп йиллар ўтгач, унинг фарзандлари улғайиб, ҳаётдан ўз ўрнини топган бир пайтда ҳам улар билан кўришиб тураман. Мен бир куни уларга ҳазил-мутойиба қилиб, уларнинг бари оддий бир оила эмас, балки Фанлар академиясининг аъзолари, «кички-

на Фанлар академияси», деб айтган эдим. Чиндан ҳам уларнинг бари — илми, маданиятли, замонавий кишилар. Хуллас, Ойбек мероси ишончли қўлларда.

Мен Ойбекнинг адабий мероси 20 жилддан иборат куллиётда эълон қилинаётгани ва ҳозирги кунда бу куллиётнинг 11- жилди чоп этилганини зўр мамнуният билан эшитдим. Шубҳасиз, ана шу улкан мероснинг муҳим бир қисмини Ойбекнинг Навоий ҳақидаги бадиий ва илмий асарлари ташкил этади.

Мен Ойбек билан кўпинча Москва ва Ленинградда учрашганман. Чамамда, бизнинг дастлабки учрашувларимиздан бири Ленинградда бўлиб ўтган. Агар хотира менга монелик қилмаётган бўлса, бу уруш арафасида эди. Зероки, ўшанда Навоийнинг бўлажак юбилейи ҳақида гап борган эди. Тўғри, юбилей уруш туфайли кечиктирилди. Бироқ ўшанда бир қанча ёзувчилар тўпланган, улар орасида эса — яхши эсимда бор — Ҳамид Олимжон билан Ойбек ҳам бор эди. Биз Детское селода, тўғрироғи, Пушкинода, лицей ва парклар оғушида, шоирона бир муҳитда учрашиб, юбилейни қандай ўтказиш тўғрисида келишиб олдик. Уруш бизнинг режаларимизни суриб юборди. Аммо ҳар қалай бу юбилей кейинчалик ўтказилди ва Ойбек унинг ташкилотчиларидан бири бўлди.

Ойбек йиғин ва анжуманларнинг гули эди. У совет адабиётининг кўрки бўлиб қолди.

Шундай даврлар бўлганки, Шарқ адибларининг замонавий маънодаги насрга ўтишлари бениҳоят машаққатли кечган. Кенг миқёсга молик соф тарихий роман эса бўлмаган. Янги типдаги шоир ва ёзувчилар Октябрь туфайли пайдо бўлганлар.

Шулардан бири, С. Айний ҳам классик адабиётдаги насрдан замонавий прозага ўтиш йўлини ахтарди ва топди; зероки, у Горький ижодидан баҳраманд бўлган эди.

Ойбек ўз услубини, ўзига хос ифода йўлларини ахтарар экан, катта тарихий-адабий материални пухта ўрганди. Унинг олим ва адиб сифатида олиб борган изланишлари натижасида замонавий адабиётнинг ажойиб асарларидан бири пайдо бўлди. Бу фикр унинг шеър ва дostonларига ҳам тааллуқлидир. Агар унинг нима учун, масалан, Ҳамзага мурожаат этиши сабабларига ёндашсак, шуни айтиш керакки, у Ҳамза

образиди соціалистик маданиятнинг юзага келиши ва инқилобий ҳаракат даври учун характерли сиймони топди. Зотан, Ҳамза Октябрнинг дастлабки йилларида ўз қўшиқлари билан, ўз ижоди билан халқни уйғотган, янги типдаги адабиётни, маданиятни бошлаб берган эди. Бундан ташқари у мозийнинг ҳар қандай иллатларига қарши дадил курашга киришди. Ҳамза гарчанд бу курашда ҳалок бўлган бўлса-да, унинг ўлими қаҳрамонона ўлим эди.

Мен Ойбекнинг нима учун Ҳамза мавзунга мурожаат этганини тушунаман. Мен бу дostonни тўла таржима этиб улгурмадим. Аммо мен дostonнинг хотимаси— «Ҳамзанинг қабри» деб номланган парчани таржима қилдим. Назаримда, Ойбек бу парчада Ҳамза ҳаётининг мазмунини, унинг барҳаётлигини жуда яхши ифодалаган:

Она тупроқда шоир ётибди баланд.
Бир-биридан чўққидор тоғлар давраси —
Таъзимкор қуршабди эрк ва нур куйчисин,
Тоғлардек юксак, маҳкам халқ хотираси!
Қалбимиз тўла севгинг, қучоқларда гул,
О, Ҳамза, биз бош эгдик қабринг олдида.
Бир қабрки, ҳамиша ҳурматга лойиқ,
Наслларнинг ҳамиша хотирасида..

Мен бу дoston рус тилига тўла-тўқис таржима этилган ва унинг мукамал таржимаси мавжуд, деб ўйлайман.

Шуни айтиш керакки, Ойбек шоирона табиат соҳиби эди, аммо бу ҳол унинг наср билан шуғулланишига ҳалал бермади. Зероки, наср ҳам, назм ҳам қарийб муштарак ҳодиса: Пушкин айтганидек, геометрия ҳам шеъриятдек илҳомни тақозо этади. Бу гапда ҳақиқат бор. Дарвоқе, Ойбекнинг илҳом булоғи доимо жўшиб туради. Биз бунини мамлакатимизнинг барча халқлари Пушкин юбилейига тарадуд кўраётган кезларда айниқса ёрқин ҳис этдик. Ойбек Пушкинни таржима этар экан, унга ҳалал бермасликлари учун Чимёнга чиқиб кетган эди. Уша пайтда Чимёнда ҳеч қандай бино бўлмагани сабабли у ўтовда яшади. Ўтовда яшаш завқли, Чимёнинг табиати эса хушманзара ва фусункор эди.

Ойбек ўқиган ва таржима қилган Пушкин мисралари табиатнинг бундай ажиб манзараси билан ҳамоҳанг эди.

Ойбек Чимён билан хайрлашар экан, «Гўзал Чимён» шеърини ёзади. Бу шеърда «капалаклар, қушлар тўйи» авж олган, «оқ шуълалар» мавж урган тоғ ва бўстондан олган ҳайратини ифодалайди:

Шошқин сувлар — суюқ инжу,
Оқар гўё жонли қўшиқ,
Қуйлар ила ҳаво тўлиқ...
Ҳаёт саси ва севинчи!

..Кўркам, ҳайбат қоялардан
Жимжит оқар эди зар нур.
Оқ шуълалар мавжи зуҳур —
Этар эди узоқ қордан.

...Завқ-ла қилдим мен томоша
Чақмоқларнинг илонини.
Оғочларнинг фарёдини,
Боқдим, қучдим тотли хулё.

Ана шундай латиф табиат оғушида Пушкин шеърлари ҳам жаранглади. Ойбек ёзади:

Пушкин ила ўтов ичи
Ярқиради бутун кеча.
Тотдим унинг сева-сева
Нашъасини ва дардини.

Пушкин эди менга лутфан
Мангу порлоқ фикри ила,
Шеърнинг эзгу оташига
Куч ва илҳом бағицлаган.

Ойбек ўз туйғуларини шеърӣ асарларга кўчиришга моҳир эди. Буни сиз ушбу шеърнинг ҳатто русча таржимасидан ҳам сезишингиз мумкин. У чиндан ҳам яхши лирик эди. Ойбекнинг мен таржима этган «Наъматак» шеъри ҳам шундан далолат беради. Бу шеърда Ойбекнинг шоир учун зарур бўлган фазилат — аниқ нигоҳга ва қалбга эга бўлганини сезиш қийин эмас. У тоғлар ўркачида ўсган бир туп наъматакни шунчаки кўрибгина

қолмай, унинг ҳаракатига, чайқалишига ҳам разм солади, ана шу чайқалишда наъматак рақсини кўради.

Тоғлар ҳавосининг фирузасидан
Майин товланади бутун ниҳоли.
Ваҳший қояларнинг ажиб ижоди:
Юсакда рақс этар бир туп наъматак,
Қуёшга бир сават гул тутиб хурсанд!

Ойбек наъматакнинг чайқалиб туришини шундай ҳис этади. Мен унинг бу шеърдаги руҳий ҳолатга киришга, унинг жозибасини бошқа тилда сақлаб қолишга ҳаракат қилдим.

Шуни айтиш керакки, мен таржима қилишим мумкин бўлган шеърларни Ойбекнинг ўзи танлаб берди. Мен уларнинг ҳар бирини синчиклаб ўргандим. Ойбек бу шеърларни қайта-қайта ўқир экан, мен уларнинг транскрипциясига эътибор бердим, шеърний хусусиятларини ўргандим ва бошқа кўпгина тафсилотларни сўрадим.

Ойбек мени қизиқтирган саволларга жавоб берар ва Чимён тўғрисида сўзлар экан, унинг ҳаяжони менга ҳам кўчди. Бу, ҳар қалай, ижодий жараён эди. Ойбекнинг иштирокисиз бу шеърларни таржима қилиш маҳол эди. Дарвоқе, у ҳамиша мен билан бирга бўлди, ўзининг ва Пушкиннинг ўзи таржима қилган мисраларини қайта-қайта ўқиди. Биз шу баҳона билан ранг-баранг мавзуларда суҳбатлашдик. Умуман, у адабиёт тўғрисида, шеърят тўғрисида, халқ ҳаёти тўғрисида завқ-шавқ билан сўзлай олувчи киши эди.

Ойбек асарларида ўз ифодасини топган туйғулардан бири ўз ватанининг ўтмишини, улкан сиймоларни қадрлаш туйғусидир. Ойбек ўз ватанини куйлаган, ўз асарларини авлодларга қолдирган сиймоларни унутмади, уларнинг ўлмас образларини яратди.

У улкан ҳаёт кечирди. Унинг ҳаёти ҳеч кимнинг ҳаётига ўхшамайди. Агар Ойбекнинг ва у билан ҳамнафас яшаган ғаройиб инсон ва катта санъаткор Фафур Ғуломнинг ҳайкалларини ёнма-ён қўйсангиз, улар бир-бирларига асло ўхшамаганларидек, уларнинг ҳаётлари ҳам бир-биридан тафовут этади.

Тинчлик учун кураш ҳаракати бошланиб, ҳар бир мамлакатда миллий комитетлар пайдо бўлганда, Ойбек

бу ҳаракатда иштирок этмай қололмади. Ойбек бу ишнинг аҳамиятини тушунар ва унинг айниқса Шарқдаги обрўси кўп фойда келтириши мумкин эди.

Уша пайтда Покистон Ҳиндистоннинг бир қисми эди. Фақат 1947 йилга келибгина у Ҳиндистондан ажралиб чиқиб, ўзининг мустақил давлатини тузди. Биз бу давлат тўғрисида бирор тасаввурга эга эмас, бизнинг давлатимиз билан Покистон ўртасида ҳеч қандай алоқа мавжуд эмас эди. У ерда бизнинг на элчихонамиз бор эди ва на ваколатхонамиз. Қарачида бор-йўғи икки кишимиз — ТАСС мухбири билан яна қандайдир савдо ходими бор эди, холос. Ана шундай бир даврда биз Лоҳур тараққийпарвар ёзувчилари уюшмасидан улар съездида қатнашиш учун таклифнома олдик.

Мен делегацияга Ёзувчилар союзининг сөкратари сифатида, Мирзо Турсунзода эса Покистоннинг қўшнисини — Тожикистон вакили сифатида кирдик. Эрон маданияти руҳида тарбия топган Покистон зиёлиларига тожик тили яқин бўлгани сабабли Мирзо Турсунзода шеърлари мезбонларимизга тушунарли эди. Ойбек ҳам Шарқ мамлакатларига маълум ва машҳур адиб сифатида мазкур делегацияга киритилди. Биздан ташқари, делегацияда москвалик шоир, «Москвача характер» пьесаси билан кенг танилган А. Софронов ва дипломатияга алоқадор яна бир ўртоқ ҳам бор эдилар.

Биз мамлакат бўйлаб сафар қилиш билангина чегараланмай, маҳаллий шоирлар билан ҳам учрашувлар ўтказишимиз керак эди. Бироқ биз Афғонистонда учрашувлар ташкил этолмадик. Покистоннинг аксар шаҳарларида эса бундай имкониятдан фойдаланиб, жамиятнинг турли-туман қатламлари ўртасида сўзга чиқдик. Биз у ерда, айниқса машҳур Лоҳур шаҳрида ўрта аср мусулмончилигига хос қора реакция билан бирга тараққийпарвар зиёлиларнинг қудратли тўлқини ҳам борлигига амин бўлдик. У ерда бизни ва шеърларимизни яхши қабул қилишди. Хуллас, бизнинг сафаримиз кўп жиҳатдан фойдали бўлди.

Афғонистонда темир йўл йўқлиги, самолётлар эса қишда учмаганлиги сабабли биз қайтишда олис ва машаққатли йўлни машинада босиб ўтдик. Аммо сафаримиз турли, баъзан бир-бирига зид таассуротларга тўла бўлди. Қарачи, Лоҳур каби катта шаҳарлар Афғонистон шаҳарларидан, ҳатто Қобулдан ҳам жид-

дий тафовут этар эди. Йўл хароб водийлар ва қишлоқлар оша ўтар, уларда қариб-қартайган кишилар, қаландарлар ва дарвишлар кўзга чалинар эди. Шулардан бири — бўйнига қовоқ идиш осиб олган, дайди бир чол Ойбекка яқинлашиб ҳайрат билан тикилиб қолди. Биз дастлаб унинг Ойбекка қандайдир бир хайрихоҳлик билан тикилаётганига тушунмай турдик. Бироқ у бир пайт Ойбекка яқинлашиб, чопонининг чўнтагига қўл тикди-да, қандайдир бир новвот олди. Кейин новвотни ялаб, уни чин юракдан берилган ҳада сифатида Ойбекка узатди. У офтобдан қорайган, сочлари елкасига ўсиб, кўзлари ёниб турган Ойбекни ўзи янглиғ дарвиш деб ўйлаган ва бу ёқимтой кишини новвот билан меҳмон қилмоқчи бўлган эди!

Шубҳасиз, бу латифага ўхшаш бир ҳодиса. Аммо сирасини айтганда, Покистон сафари бизга унутилмас таассуротлар бағишлаган эди. Бу таассуротлар менда ҳам, Ойбекда ҳам турлича ифодасини топди. Биз мазкур саёҳат хотираларини ҳам насрий, ҳам шеърий йўл билан нақл қилишга уриндик. Саёҳат самаралари ўлароқ, Ойбекнинг «Покистон таассуротлари» очерки ва «Нур қидириб» қиссаси пайдо бўлди. «Нур қидириб» узоқ даврлар мобайнида жаҳолат ва ғафлатда ётган халқни нур сари етаклашга интилган Покистоннинг янги кишилари тўғрисидаги қиссадир. Сафар якуни сифатида яратилган бу асарлар китобхонларнинг диққат-эътиборларини қозонди ва улар бошқа тилларга таржима этилди.

Ойбек ўша йиллардаёқ тинчлик ҳомийсининг шарафли вазифасини ўташга тайёрланган эди. Кейинчалик эса — бу жабҳада ниҳоятда фаол иштирок этди. Мен яқинда унинг 1961 йилда ёзган мактубини топиб олдим. У мазкур мактубда роман устида ишлаётганини ва ўзини яхши ҳис этаётганини айтгач, Тинчликни ҳимоя қилиш Совет комитетини калифорниялик (АҚШ) Полингнинг хатидан хабардор қилган эди. Полинг ўз хатига «Ядро қуролининг тарқалишига йўл қўймаслик ҳақидаги мурожаат»ни илова этган ва унга имзо чекишни Ойбекдан илтимос қилган экан.

Бу унинг тинчликни ҳимоя қилиш жабҳасидаги фаол иштирокини кўрсатувчи беҳисоб ҳодисалардан биридир.

Ойбек коллектив кишиси эди. У бир қанча кишилар

билан дўстона муносабатда эди. Ана шундай кишилар жумласида, шубҳасиз, рус ёзувчилари ҳам бўлганлар. Бизнинг умумий хўжалигимиз — бутуниттифоқ адабиёти ҳам бизни яқинлаштирмай иложи йўқ эди.

Мен совет ёзувчиларининг I съездида, Горькийнинг топшириғига кўра, сўзга чиқиб, республикалар ўртасидаги, миллий адабиётлар ўртасидаги сукунат деворини бузиб ташлашимиз керак; зотан, агар бир-биримиз билан яқинлашмасак, агар дўстларимиз нима тўғрисида ёзаётганларини билмасак, биз қандай қилиб, улар билан ҳамкорликда умумий ишимизни олға силжитишимиз мумкин, деган эдим. Чиндан ҳам тупроқ деворлари бузиб колхоз учун умумий далалар барпо этилганидек, сукунат деворини бартараф этиб, барча республикалар ва миллатлар учун умумий адабий минбарни яратиш зарур эди. Мен шундан мамнунманки, биз турли республикалардан Ойбек сингари илғор кишиларни топиб, улар билан дўстлашдик. Улар биздан, биз эса улардан ниманидир олдик. Ўз сиймосида давримиз бойлигини намоён этиш учун ва келажак нишонларини мужассамлаштирувчи Ойбекдек ёзувчилар тобора камол топиб бораётган адабиётимиз учун айниқса характерлидир.

Биз Ойбек биографияси ва асарлари билан қанчалик кўп шуғуллансак, ўзбек тупроғидан аллақачоноқ чиқиб, совет ёзувчисига айланган ва халқаро миқёсда танилган бу атоқли адибнинг сиймосини шунчалик кўп инкишоф этган бўламиз. Унинг асарлари адабиётимизнинг янада ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга, ўзгача айтганда, ёш ёзувчилар бу асарлардан кўп нарсани ўрганадилар, улар навқирон авлод учун ҳаммани ўрнак бўлиб қолади. Шу маънода юбилей кунларининг ўтказилиб тургани яхши. Бизнинг давримизда юбилейлар кенг нишонланади. Бу нарса Ойбек биографиясининг саналарига ҳам тааллуқли. Ойбек ўзининг бутун ҳаёти ва ижоди билан халқнинг шундай меҳр-муҳаббатини қозонганки, унинг китоблари, қўлёзмалари ва буюмлари эндиликда муайян бир жойга тўпланишини ва бу жойда у яшаган ва ижод этган муҳит анқиб туришини истар эди киши! Қисқароқ айтганда, унинг хотирасига бағишланган қандайдир мемориал зарур. Бу нарса учун янги бир бино қуриб, уни музейга айлантиришнинг ҳожати йўқ. Унинг хусусий уйи ана шундай мемориал бўлиб хизмат этиши мумкин. Зероки,

бу уй биринчидан, Ойбек яшаган ва ишлаган давр кишиларига мансуб маскан бўлса, иккинчидан, бу уйда унинг асарлари вужудга келган.

Ёдимда, мен бир кун икки ундан қаерда ишлашни кўпроқ ёқтиришини сўраган эдим, у менга: «Фақат ёзув столида эмас!» — деб жавоб берди. У кичкина хонадаги хонтахта ёнида ўтириб ижод этишини айтди. Ўз даврида Навоий ҳам ана шундай хонтахта олдида ўтириб, ўзининг ўлмас ғазалларини яратган. Бу кичкина деталь ҳам ойбекона ижод усулининг ўзига хос йўналишидан ҳикоя қилади. Шунинг учун ҳам бундай мемориалнинг барпо этилиши менга ниҳоятда зарур бўлиб туюлади.

Мен Тошкентни турли адабий хазиналарни ўзида жамулжам этган Навоий музейидан ташқари, Ўзбекистоннинг улкан, эндиликда эса классик адиби бўлиб қолган, дўстимиз Ойбекни хотирлаш маскани билан ҳам яқин орада бойишига астойдил ишонаман.

Ойбек прозада шоиру поэзияда прозаикдир. У энг майда икир-чикирларни шеърда куйлай биладиган таланти шоирдир. У кишилар портрети, кўз ва қош ҳаракатларини жуда аниқ тасвирлаб беради. Шу билан бирга, унинг прозаси лирик поэзия даражасига кўтарилади. Ойбек кишининг қалбига кира олади, юракнинг нозик торларини чертиб ўтади...

1943

МЕНИНГ ЯРИМ АСРЛИК ДУСТИМ

Мен Ойбек билан жуда ёшликдан, остона ҳатлаб кўчага чиқа бошлаган кундан ўртоқман. Маҳаллаларимиз бир-бирига яқин эди. Анҳорда, Эшвали аканинг қўш обжувози жойлашган ернинг қуйироғида, Оқар тарновда бутун яқин маҳаллаларнинг болалари ичида мен ҳам, Ойбек ҳам бирга чўмилардик. Ен-вери аллоф, аравакаш, бозорчиларнинг отларини чўмилтириб берардик. Оқшомлари ўғил-қиз болалар йиғилиб, минди-минди, қушим боши, ботмон-ботмон, оқ теракми-кўк терак, бекинмачоқ ўйинларини бирга ўйнардик. Ойбек Дегрез мактабида, мен Қўрғонтеги мактабида бошланғич эски таҳсилни олдик. Кейин у «Намуна» мактабига, мен «Ҳаёт» мактабига кирдим. Бу мактабдан кейин Ойбек Ленинградга ўқишга кетди, мен муаллимлик қила бошладим. 1924—26 йилларда мен маориф комсомоллари ячейкасининг секретари эдим, Ойбек бизнинг ячейка ҳисобида эди, взиосни менга тўларди. Ойбек русчага уста бўлиб кетди, мен нўноқ эдим — ҳавасим келар эди. Ойбек шеърлар ёза бошлаганида биринчи шеъри маориф комсомоллари ячейкасининг деворий газетасида босилган. Тахминан «Ўзбек қизига» деб аталган бўлса керак.

Мўралама, ҳой ёш қиз,
Эшигинг тирқишидан,
Борлиқ куларми сенсиз,
Чиқ энди уй ичидан! —

деб бошланарди у.

Биринчи китобимиз чиқди. Шундан буён ҳар йил Ойбекнинг бир-икки янги китоби чиқиб турарди, каминаники ҳам. Бора-бора халқимиз ўртасида танил-

ган, эътироф қилинган эътиборли ёзувчилар бўлиб қолдик. Қирқ тўртинчи йили бир кунда баб-баравар Ўзбекистон Фаиллар академиясига ҳақиқий аъзо бўлиб сайландик. Бу сатрларни ўқиб, Ойбек тўғрисида ёзмоқчи бўлган Ғафур ака, ҳадеб нега ўзини қистираверади экан, деманг. Тақдиримиз шундай келди. Икки ғариб маҳалладан чиққан икки ғариб йигитни улуг Ленин партияси шу вояга етказди. Шу миннатдорчиликни ёзар экансан, чор-ночор ўзинг ҳам қўшилишиб кетасан киши.

Олдинма-кетин лауреат бўлдик. Аммо тан бериб айтиш керакки, Ойбек ғоят бардошли, қунгли, заҳматкаш ижодкордир.

Ойбекнинг серҳосил, ўткир ижодкорлигини бизнинг адабиёт тарихида кимга ўхшатиш мумкин?

Ойбекни ўзинга, Ойбекка ўхшатиш мумкин.

Асарларини ўқиб улгурмайсан, янги бир асар билан «мана, мен» деб рўпарангда табассум қилиб туради.

Қандай яхши, яхши!..

Мен 50 йилдан ортиқроқ бирга-бирга ўсиб камолга етган азиз дўстим билан яна шунча йиллар сиҳат-саломатликда дийдор кўришиб туришни орзу қиламан.

1965

ОЙБЕККА

Талант қанчалик катта, қанчалик қудратли бўлмасин, ҳар нечук юзада бўлмайди, конга ўхшаш ернинг қаърида бўлади. Бу кон — талантни қазиб олиш учун аввало катта ақл, ундан кейин катта билим, матонат, куч-ғайрат, буларнинг устига дард бўлиши керак.

Катта талант эгаси Ойбекда мана шу хислатларнинг ҳаммаси мавжуд. Ойбек мана шу хислатлари билан халқимизнинг маънавий хазинасига катта бойлик қўшди.

Ёзувчининг умри йил билан ўлчанмайди, ижодий фаолиятининг самараси билан ўлчанади. Ойбек 400 йилга тенг келадиган 40 йиллик ижодий фаолиятининг бир лаҳзасини ҳам самарасиз ўтказгани йўқ. Ойбек бу жиҳатдан ҳам ҳозирги ва келажак адабий авлод қаршида устод бўлиб гавдаланади.

Муҳтарам адибимизга яна 40 йиллик ижодий умр тилайман!

УМР ВА МЕХНАТ

Агар талант Л. Н. Толстой айтганидек, ишга, меҳнатга ва инсонга муҳаббат қўйишдан иборат бўлар экан, бу хислат, менимча, севимли адибимиз Ойбекнинг ҳаёт ва ижодида энг асосий ва ёқимли аломатлардан бирidir. Мен бунини, бундан 20 йил муқаддам, 1936 йилда бир гуруҳ ёзувчиларимиз билан Чимёнда туриб, Пушкин асарларини таржима қилаётган чоғда пайқаган эдим. Ахир, бу даврда «Евгений Онегин»дай мужассам ва оламшумул бир асарни барча бадий фазилатлари билан ўзбек тилига таржима қилиб турган Ойбекнинг вазифаси бошқа таржимонларнинг жами ишларидан катта бўлишига қарамасдан, у ўз ҳиссасини кўплардан тез ва яхши бажарди.

Шубҳасизки, Ойбек совет адабиётида ижодий иш интизомини ўз ижодига темир қонда қилиб олган адиб сифатида ёшларга яққол ўрнак бўла олди.

Мунтазам меҳнат билан бир қаторда жуда кенг маърифат ва билим доирасига эга бўлиш, ҳаётни, тарихни, инсонларни зўр иштиёқ билан ўрганиш Ойбекнинг кенг қулоч отиб ривожланган ижод унумларини яратишига имконият берди.

Ойбекнинг салкам ўттиз беш йиллик ижодий йўли текис ва раво бўлмади, албатта! Лекин шуниси муҳимки, изланишлар ва янгилик туйғуси уни тўғри йўлларга бошлади. Замона ҳодисаларини тарихият (историзм) кўзи билан кузатиб борган олим Ойбек бу масалала ёзувчи Ойбекка раҳнамо бўлади, у Маркс-Ленин таълимотини эгаллаб, коммунизм идеалининг муҳаққақ равишда енгажанини назарий жиҳатдан тўла англади.

Совет воқелиги, Совет давлати ва Коммунистик партиянинг ғамхўрлиги, халқпарварлиги, илм ва фан

нинг гуллаб бориши, илгари эзилган ва қолоқ халқларнинг эрк ва саодати ёзувчини янги-янги ижодий ютуқларга илҳомлантирди.

Узи ҳимматли ижодкор — меҳнатчи бўлган Ойбек шунинг учун ҳам меҳнат аҳлини севади, лирикада бўлсин, поэмаларда бўлсин, роман ва драматик асарларида бўлсин, Ойбекнинг севимли қаҳрамони меҳнаткаш ишчи ва косиблар (Темирчи Жўра ва Турсун), меҳнаткаш-деҳқонлар (Йўлчи, Соғиндиқ, Холхўжа), колхозчилар (Олтиной, Назми, Гулшан, Анор, Тансиқ), меҳнатсевар ижод арбоблари (Навойи, Султонмурод, Ҳамза Ҳакимзода)ни куйлайди. Меҳнаткаш инсонлардаги ўлмас фазилатларни гоят кучли бўёқлар билан тасвирлаб берадики, бу хусусият Ойбекнинг ўзбек адабиёти учун қилган энг катта хизматларидандир. Ёзувчидаги гуманизм ҳислари шу билан боғланган. У инсонни улуғлашни истайди. М. Горькийнинг 1926 йилда Пришвинга ёзган хатида баён қилган қуйидаги мулоҳазасини Ойбекка тўла татбиқ қилсак хато қилган бўлмаймиз: «Сизда менга энг маъқул тушгани шуки, — сиз инсондаги ёмон нарсаларга қараб эмас, балки яхши белгиларга қараб уни баҳолашни ва ўлчашни биласиз». Ҳалол ҳам виждонли инсонларни юксак баҳолагани учун Ойбек ҳам бундай одамларнинг йўлини тўсиб турган салбий ва ярамас типларни ғазаб билан қоралайди.

Ўзбек бадиий прозасининг энг қувватли санъаткори бўлган Ойбек социалистик реализм методи билан яратган машҳур романлари орқали ўзбек совет адабиётини Иттифоқ майдонига ва шу билан уни бутун жаҳон миқёсида танитган улкан устоздир. Ўзбек халқининг тарихий традициялари, ўзбек жамиятининг революциядан илгариги мураккаб ва зиддиятли турмуши, социалистик ўзбек миллатининг янги ҳаёти, Совет Ўзбекистонининг ажойиб манзаралари Ойбек қаламида ўзининг юксак ифодасини топа олди. Совет Иттифоқининг миллий тилларига таржима қилинган бу романлар миллион-миллион китобхонларга манзур бўлиб, халқларимиз ўртасидаги ўзаро рағбат ва меҳрибонликнинг яна ҳам ортиб боришига хизмат қилдилар. Бу фактнинг аҳамиятини уқтириш учун М. Горькийнинг «СССР халқларининг адабий ижоди» мақоласидан қуйидаги парчаани яна бир эслатиб ўтишни лозим топаман: «Турли

Ойбек Абдулла Қаҳҳор, Жуманиёз Шарипов билан суҳбатда.

қабилаларга мансуб бўлган ишчиларни бирлаштириш жараёни фабрикаларда, заводларда, далаларда ва умуман, меҳнатнинг барча соҳаларида бошланиб, ривожланиб бормоқда. Лекин бадий сўз, халқнинг «руҳи»ни, кўп асрлик, оғир тарих яратган маъший ва миллий хусусиятларини тасвирлаш орқали бизларни бир-биримизга тўлароқ ва чуқурроқ таништирган бўлади... Бизлар бир-биримизни илгаригига нисбатан ҳозир яхшироқ билиб олишимиз керак, чунки биз ҳаммамиз бир ғояга қараб юрмоқдамиз, айтиб беришни бажариб турмоқдамиз».

Шугина эмас, Ойбек асарларидаги ҳаққоний образ-

лар демократик мамлакатлардаги китобхонларга ҳам бориб етиб, янги социалистик ҳаёт қуриш йўлида уларга тажриба манбаларидан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбек поэзиясини юқори поғонага кўтаришда Ойбекнинг нозик туйғуларга, ўткир мушоҳадаларга, чуқур фикрларга тўлган лирикаси, фикр ва маърифат пафоси билан жўшиб барқ урган патриотик шеърлари, гўзал лавҳалар, кескин динамик сюжетларга эга бўлган, янги совет тузумининг муқаррар ғалабасини куйлаган дostonлари катта аҳамиятга эга бўлди. Ойбекнинг рус адабиётидан ва жаҳон поэзиясидан ўзбекчага қилган таржималари ўзбек совет адабиётининг бадий хазинасини бойитишда шу қадар зўр аҳамиятга эгаки, фақат шу таржима ишларининг ўзи учуноқ у адабиётимизда муҳтарам ўринни эгаллаб олишга сазовордир.

Шоир, адиб ва олим Ойбекни, адабиётимизнинг шу олижаноб сиймосини кўп китобхонлар оммаси қизғин севади.

Ўз Совет Ватанига ва Қоммунистик партиямизга астойдил хизмат қилиб келган Ойбекнинг ёши элликка тўлди. Демак, қимматли адибимизнинг умридан ярим аср ўтиб кетибди. Лекин ажойиб меҳнаткаш Ойбегимизнинг шарафли меҳнати шу қадар зўрки, у умрининг эллигинчи ва ижодининг ўттиз бешинчи йилидаёқ улкан ишлари билан фахрланишга тўла ҳақли. Ахир бизда ҳали ҳам айрим ёзувчилар борки, улар умридан эллик эмас, ундан ҳам кўпроқ йиллар ўтган бўлса ҳам узоқ яшайдиган асарлар яратолганлари йўқ. Ойбек ҳозир ўз умрининг энг гуллаган ва етук чоғида турибди ва шу кунда минг-минглаб ўқувчилари ва дўстлари уни шарафли меҳнат самаралари билан қутлаб бир оғиздан, дейишлари мумкин:

— Салом, Ойбек! Сиз эллик эмас, балки икки марта йигирма бешга кирдим деб ўйлайверинг! Яъни биз бундан кейинги ижодингизда ҳам сизга иккита 25 яшар йигитнинг қувват ва соғлиғини тилаймиз!

Истайманки, эртагини тугатсин

бахши,

Наққош ўйсин гунафшани шинам

бинога!

«Хўш, тинчликми?» — сўроғига дўст
десин: «Яхши!»
Самарқандда қизлар борсин оқшом
кинога.
Истайманки, Ойбек ёзсин янги бир
роман,
Бўз ерларда униб чиқсин бошоқ ва
ўрмон.

1955

УЛҚАН АДИБ ВА ОЛИМ

Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек замонамизнинг энг пешқадам интеллигентларидан, ўзбек совет адабиёти-нинг илғор намояндаларидан биридир. Унинг бутун ҳаёти ва ижоди Ўзбекистонда шаклан миллий ва мазмунан социалистик илм-фан, маданиятни гуллатиш билан маҳкам боғлангандир.

Ўз ижодини кичик ва чиройли лирик парчалар ёзишдан бошлаган жўшқин ва ҳассос шоир, тинимсиз ижодий меҳнат ва узлуксиз ўқиш — ўрганиш соясида чинакам камолот поясига юксала олди.

Мен нақадар шўх ёш-дим,
Қушлар-ла орқадош-дим.
Неча марта қуш учун
Далаларда адашдим, —

деб куйлар эди шоир ўз ижодининг илк кунларида. Бундай ўйноқи ва равои шеърлар, лавҳалар китобхон эсида узоқ йиллар сақланиб, куйланиб келади.

Ойбек шеърлари бора-бора яна ҳам пухта, рангдор, хушоҳанг ҳам социал мазмун ола бошлайди. Айниқса «Самарқанд шеърлари», «Ленинград шеърлари» шоир ижодида юксак бадиий босқич бўлди. Ҳаётни кенг ва чуқур билиш, она тилни тугал билиш, сўзни чертиб-чертиб танлай олиш, оригинал ва рангдор образлар ярата билиш натижаси бўлиб машҳур «Уч» достони вужудга келди. Бу дoston шоир ижодида, шубҳасиз, юксак ва ёрқин бир ўрин тутди.

Ўзбек совет адабиётида Ойбекнинг ўзига хос юксак ўрни бор. Айниқса Улуғ Ватан уруши йилларида яратган «Ойша хола», «Раиса» шеърлари ва жангчиларга

бағишлаб ёзган талай оташин парчалари, қўшиқлари ўзбек поэзиясига янги бойлик қўша олди.

Ҳаётни янада кенроқ ва тўлароқ ўрганиш ва ўз ҳунари ёзувчилик санъатини тугал эгаллаш натижаси ўлароқ, Ойбек ижодий камолотининг юқори поғонасида кўламли асарлар ёзишга — насрга ўтди. «Қутлуғ қон», «Навой» романлари ва ҳали ёзиб тамомланмаган «Қуёш қораймас» романи, шубҳасиз, сўз санъаткоримизнинг порлоқ камолотидан дарак берувчи ижод меваларидир. Бу романлар Ойбекни улуғ Ватанимизнинг улкан адиблари қаторига кўтардики, бу билан фахрлансак арзигуликдир.

«Қутлуғ қон» романида адиб революцияга қадар бўлган ўзбек ҳаётини унутилмас образларда, унутилмас манзараларда реал ва уста тасвирлаб бера олди. «Қутлуғ қон» шунинг учун гўзал романким, унда олинган персонажлар, типлар, характерлар, воқеалар, манзаралар ҳаммаси рост, ишонгулик, ҳаммаси бири-бирига санъаткорона боғлангандир. Бунда китобхон ўз яқин кечмишини, ўша кечмишдаги орзуларини, хаёлларини ёрқин кўра олади, кечмиш эсга тушади, қора кечмиш эсга тушган сайин, бугунги ёруғ куни, бахти, саодати тагин қимматроқ ва азизроқ кўринади, шунинг учун роман қўлдан-қўлга ўтиб юради. Қаламкашнинг, ижодий меҳнатнинг, сўз санъаткорининг ғалабаси, усталиги ва улканлиги мана шунда.

«Қутлуғ қон» романи рус тилида босмадан чиқиб бутун иттифоқимизга тарқалгандир. Ойбек бу романи билан совет адабиётимизнинг катта йўлига чиқиб олди ва кўп халқли совет китобхонига манзур бўлди.

Ойбек ижодидида муҳим ўрин тутган «Навой» романи ҳам рус тилида босмадан чиқиш олдида. Маълумки, бу романда адиб улуғ Навоимизнинг ўлмас образини, ватанпарварлигини, ўзбек адабиёти учун қилган бебаҳо хизматини жуда моҳирона, жуда ишонгулик тарзда тасвирлаб бергандир. Навоийнинг ёрқин ва олий образи атрофида чарх урган ўзга, бир талай образлар, характерлар, воқеалар, лавҳалар орқали ўша замон, ўша тарих китобхон кўз олдида кино ленталаридай бир-бир ўтади ва эсда қолади.

Тарихимизни яхши ўрганганлик, Навоий ва унинг машҳур замондошларини тўла ўрганганлик, Навоий яшаган замоннинг, то икки-чикирларига қадар ўрган-

ганлик — романнинг ҳар саҳифасидан маълум бўлиб туради. Шубҳасиз, бу роман ҳам кўп халқли ва талабгор кенг совет китобхонига маъқул бўлгуси.

Ҳозир Ойбек янги романи «Қуёш қораймас»ни ҳам тугатиш олдиди. Бунда у муқаддас Ватан урушида ўзбек элининг иштирокини қаламига олган. Бунда оддий чўпон — Бектемирнинг уруш оловларида пишиб, чиниқиб то офицер даражасига кўтарилгунга қадар ўтган йўли тасвирлангандир. «Қуёш қораймас» романининг талай парчалари, бўлаклари вақтли матбуотимизда ва бадий мажмуаларда босилди ҳам. Шу босилган бўлақларининг ўзи романнинг бадий пишиқлигидан ва гўзал мазмунидан дарак бермоқда. Китобхон романнинг тугал босмадан чиқишини ташналик билан кутмоқда.

Ҳозир адиб «Қутлуғ қон»нинг давоми бўладиган янги роман ёзиш фикрида. Бунда у революциядан сўнгги ҳаётимизни, жангимизни, бахтли кунларимизни тасвирлаб бермоқчи. Ҳали бу янги ёзилажак романнинг номи ҳам, айрим деталлари, лавҳалари ҳам тўла ўйлашиб чиқилгани йўқ. Бироқ ёзилажак романнинг ҳам тугал санъат асари бўлишига тилакдошмиз албатта. Китобхоннинг орзуси — яхши асар, китобхон яхши роман кутади.

Ойбек юртимизнинг оташин шоири, улкан адиби, шунинг билан бирга у каттақон публицист, олим ва таниқлик жамоат арбоби ҳам. Улуғ Ватан уруши йилларида у фронтга борди, жанг бўлиб ўтган ерларни ўз кўзи билан кўрди, жангчилар билан ертўлаларда ётди; узоқ суҳбатларда бўлди, озод этилган қишлоқларда кезиб, аҳоли билан учрашди — сўзлашди, жангчиларга янги шеърлар, қўшиқлар ёзиб, ўқиб берди. Қалам ғалаба учун самарали ишлай олди, қалам ғалаба учун сафарбар бўлди. Ойбек муқаддас Ватан уруши йилларида қатор бадий очерклар, публицистик мақолалар ҳам ёздиким, булар фронт орқасида астойдил меҳнатга ундовчи даъватлар бўлиб жаранглаб турди.

Ойбек пешқадам адиб ва олим сифатида ёшларимизга, ёш қаламкашларга ўрнақдир, ёшлар ундан ижодий маслаҳат ва кўмак оладилар.

Севимли адиб ҳозирги кунда кенг ижодий иш устига Ўзбекистон Фанлар академиясида гуманитар фанлар бўлимини бошқармоқда ва Ўзбекистон совет ёзувчилар уюшмасининг раислигини олиб бормоқда.

УНУТИЛМАС ТУНЛАР

Улуғ Ватан урушининг иккинчи йили Қаламкаш дўстларимиздан анчалари фронтда қон кечиб, ёвуз душман билан жанг қилмоқдалар. Биз фронт орқасида шавқу завқимизни қаҳру ғазабга алмаштириб, фронтда жанг қилаётган ҳамкасб ўртоқларимизнинг ўринларида ҳам жанговар асарлар ёзаётган йилларимиз.

Мана шу йилларнинг талаби биздан ёзишнигина эмас, балки ҳар эҳтимолга қарши ҳарбий тайёргарлик кўриш, Ватан чақириғига лаббай дейиш учун қуроқ ушлаб, Ватан мудофаасига ҳозирлик кўришни ҳам асосий бурч деб қўйган эди.

1942 йил кузида Ўзбекистондаги ижодий ташкилот аъзолари — ёзувчилар, композиторлар ва рассомларни бир ерга тўплаб, жанговар қуроллар ва ҳарбий интизом ўргатила бошлаганда, дўстларимиз сафида Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек билан камина ҳам бор эди.

Биз неча ойлар кечқурунлари Союзимиз ҳовлисига тўпланиб, қуролларни ўрганишни тамомлаганимиздан кейин бизни Тельман номли боғ яланглигига олиб чиқиб, аввал окоп кавлаш, сўнг қуроқ ушлаб, мўлжалга олиш, чопиш каби машқлар билан тайёрлай бошладилар. Аммо бизнинг орамиздаги кўпчилик ўспиринлар бу машқларни аъло даражада ўзлаштираётган бўлсалар ҳам, очигини айтганда, Ойбек ва каминага ўхшаш йигитлар олдинлари машқларни тўла ижро этишда анча пассив бўлиб, командириимизнинг нордон танбеҳларини ноилож тинглар эдик.

«Бошга келганини кўз тортибди», дегандек, бора-бора машқда активлигимиз оша борди; окопга сакраш, югуриш, ровдан ошиш каби хомаки ҳарбий синовлардан

яхши ўта бошладик. Гоҳ кечалари ёмғир остида лойга беланиб, гоҳ кечалари қор учқунлари остида терга тушиб, соат 11 да қоронғи кўчалар билан уйга қайтар эканмиз, Ойбек оғзидан бу ҳақда ҳеч шикоят чиқмас, бошқалар нолиганларида у насихат қилар, фронтда жанг қилаётган дўстларни мисолга олиб, уларнинг қилаётган ишлари олдида бизники бир ўйинчоқ, деб сабот билан таскин берар эди.

Орадан бир ой ўтгач, қишнинг қақшатқич аёзлари бошланди. Биз иккимиз ёнма-ён машқ қилар, яна бирга қайтар эдик. Биз энди уйга эмас, соат 11 дан кейин район милиция бўлими ихтиёрига бориб, армияда хизмат қилаётган милиция постлари ўрнида тонггача хизмат қилишимиз керак эди.

Милиция бўлимига бораётган тунларимизнинг бирида йўлда Ойбек мени аста нуқиб, «Собир, қани энди бир чойнак чой билан нон бўлса», деб кулди. Шу вақтда Пушкин кўчасига яқинлашган эдик, эсимга лип этиб, Комил Яшин, Ҳалимаҳонларнинг уйлари яқинлиги тушди. Айниқса биз учун бу хонадон бемалоллигидан қувониб, Ойбекни Яшиннинг уйига етакладим:— Юринг, азизим! Сизни нони, чойи нақд, бемалол Комилжоннинг уйига олиб кираман.

Ойбек ҳам қарши бўлмади, иккимиз устимиз лой, елкамизда найзалик бешотар, бемаҳалда Комил Яшиннинг эшигини қоқдик. Ҳалимаойнинг опаси Ҳожархон эшикни оча солиб, аввал чўчиб кетди, мен ўзимни ва Ойбекни таништирганимдан кейин уйга таклиф қилди. Бироқ лой этик билан уйга киришга тортиниб, айвонга чўнқайдик ва мақсадни изҳор қилдик:

— Мумкин бўлса, бизга қайноқ чой дамлаб берсангиз, Ҳожархон.

— Хўп, жоним билан! Аммо айвонда эмас, менинг уйимга киришлар, иссиқ... Сизлар келганда Комилжон билан Ҳалимаҳонларнинг йўқликлари яхши бўлмади, улар бир ерга кетишган эди.

Дарвоза биқинидаги кичкина, лекин иссиқ уйга кириб, милтиқларни деворга тираб, нафасимизни ростлаётган эдик, гилам устидаги кўрпада қатор ухлаётган болалар уйғонишиб, ўринларида кўз уқалашиб, сўнг атрофимизни ўрадилар. Бу болалар шу баракали, сахий хонадонда тарбияланиб, тўйдирилаётган, оғир уруш йилларида шу ерда бошпана топган жангчи-қариндошлар-

Ойбек дўстлари (чапдан ўннга) Шукрулло, Мақсуд Шайхзода,
Мамарасул Бобоев даврасида.

нинг болалари эдилар. Ойбек уларнинг пойма-пой саволларига эринмай жавоб қайтариб ўтирар эди.

Патнида қора нон, қант келди. Орқасидан чой билан сопол пиёлалар келтириб қўйилди. Уша кунларда Яшиннинг уйида сопол пиёлада чой ичиш айб эмас эди. Чунки аллақанча шўх гўдаклари бўлган уйда шароитга қараб унинг бўлиши ажабланарли ҳол эмас.

Гарчи иштаҳа жойида бўлса ҳам нонга камроқ қўл узатиб, чойга зўр бердик. «Бу нон гўдакларнинг ўлчанган ризқи-ку!» деган андиша ҳар иккимизни ҳам нонга қўл узатишдан уялтириб турар эди. Чойдан кейин Ҳожархонга раҳмат айтиб, Олой бозоридаги 2-милиция бўлими томон йўл олдик.

...Бу кеча тонг ёришгунча яна постда турдик. Тун аёз эди, ўтириш, мизгиш мумкин эмас, навбати билан деразалар атрофида оёқ учида юриб турдик.

Бу кечада бажарган бурчимиз ўша йиллар назари билан эмас, шу 1965 йил кўзи билан қараганда анча оғир сезилса ҳам ўша кеча биз учун осойишта тунлардан бири бўлиб туюлар эди. Эртаси кеч иккимизни бир милиция сержантга қўшиб, патрулга юбордилар.

Аёзда чироқсиз кўчаларда кезар, бемаҳалда бесаранжом кўринган кишилардан ҳужжат суриштирар, қаршилиқ кўрсатганларни милиция бўлимига элтар эдик.

Ўзбек халқининг улкан адиби — азиз дўстим Ойбек ўшанда ҳали қирққа кирмаган қирчиллама йигит эди, камина ҳам. Зероки, мен ҳам Ойбек 60 ёшга кирган йили 60 га кирдим. Ўзбек совет адабиётининг фахри, ажойиб, камтар, забардаст адибга яна 60 йил умр, соғу саломатлик тилаб, қалам тебратар эканман, бу самимий қутлуғ сатрларни ёзмасдан олдин, беихтиёр юқоридаги воқеаларни эсладим.

1965

ҲУРМАТЛИ ДУСТИМ ОИБЕК

Мана, сен ҳам олтмиш ёшга кирдинг!

Тўйинг муборак бўлсин, дўстим. Тани жонинг соф бўлсин, касби коринг бундан ҳам камол топсин, умринг узоқ бўлиб, бахтинг боқий бўлсин, бола-чақангинг, неварачевараларингнинг роҳатини кўравер!..

Мен сени биринчи марта бундан ўттиз беш йил илгари Москвада, Қизил профессура институти биносида кўрган эдим. У маҳалда сен юзларинг ол-ол ёнган, қалин, жингалак, қора сочли, кўзларингда ёшлик, навқиронлик ўти порлаб турган йигит эдинг.

«Кечагина бола эдинг, бугун келдинг талай ёшга,

Кўз отди бир қолипда тура олмасга»,
деб Абай оғам айтмоқчи, мана сен ҳам ўзбекларнинг боласидан оғасига айландинг, халқингнинг кекса ёзувчилари қаторига қўшилдинг.

Аммо сен фақат ўзбек халқининг кекса ёзувчиларидан бири бўлибгина қолмай, балки бутун Совет Иттифоқи халқлари кекса ёзувчиларининг бири бўлиб қолдинг. Чунки иттифоқдош қардошларимиз орасида сенинг ажойиб, баркамол асарларингни, романларингни ўқимаган китобхон йўқ. Мана шунинг учун ҳам сени улар ўзларининг сеvimли, туғишган ёзувчиси деб билади.

Социалистик мамлакатимиз санъат, адабиёт соҳасида ишловчиларга, умуман, ҳаммага катта имконият яратиб берди. Шунинг учун ҳам сиёсий-иқтисодий ва маданий ҳаётимизда ярқ этиб кўзга ташланадиган истеъдодли кишиларимиз кўп.

Аммо булар орасида ҳаёт мусобақасида ёнма-ён чопиб келаётганлар ҳам, жон-жаҳди билан олдинда бораётганлар ҳам бор. Сен иттифоқ адабиёти мусоба-

қасида олдинги сафда келаётган чопқир адилардан-сан.

Сенга табиат инъом қилган истеъдоднинг чеки, поёни йўқ. Ана шу истеъдоднингга зўр илминг жўр бўлиб, сен умумиттифоқ адабиётимизнинг юксак чўққисига кўтарилдинг. Шу чўққидан сенинг бўйингни ҳамма кўра олади. Бу сенинг ҳозирги бўйингина эмас, балки совет адабиётининг келажагида ҳам кўринадиган бўйингдир.

Шунинг учун ҳам мен сенга ҳавас қиламан. Қозоқларда: «Минг кунлик жаннатдан бир кунлик тирикчилик яхши», деган мақол бор. Ана шу яхши маънодаги тирикчилигингда — тўйингда бирга бўларман, деган умиддаман.

Менимча, ҳозирча сенга кераги — соғлиқ, омонлик. Бошқа керакли нарсалар ўзингда ҳам, мамлакатингда ҳам мўл-кўл. Сенга, дўстим Муса, тўйинг муносабати билан сиҳат-саломатлик, узоқ умр тилайман. Қозоқларнинг: «Чин севсанг, олисдан сев!»— деган мақоли бор. «Йироқ жойдан кўнгил яқин», деган гапни ҳам айтишади қозоқлар. Йироқ жойдан яқин кўнгил билан қучоқлаб ўпаман, жигарим!..

1965

АЛАНГАЛИ НУР

Одам билан одам ўртасида ер билан осмонча фарқ бўлади, деб ҳақ гапни айтадилар. Дарҳақиқат, одамларнинг оқили, зуккоси бўлгани каби, улар ўртасида баъзи тўқимтабиат, ярамаслари ҳам учраб туради. Ақлсиз одам оз бўлиб, зеҳнсиз одам кўп бўлиши ҳам рост. Ақли кўп бўлиб, зеҳни оз ёки зеҳни кўпу ақли сз одам ҳам йўқ эмас. Аммо тўлиқ зеҳн билан комил ақлнинг бир каллада мужассам бўлишини ниҳоятда сийрак учрайдиган ҳодисадир...

Мен ўз фикримни бир ерга йиғиб улгурмай, атрофимга назар ташладим, китоб жавоним ойнаси ичидаги китоблар орасида турган «Навой» романига бирданига кўзим тушиб қолди ва шу заҳоти бу китобнинг автори дўстим Ойбек ақл ва законинг мужассам тимсолидай қаршимда гавдаланди.

Юлдузларнинг бир-биридан ўзини катта тутгани беҳуда, аммо ой туққанда уни бутун олам кўради. Бу ўхшатишим унчалик ўринли бўлмаса ҳам мен Ойбекни қардош Ўзбекистон адабиёти осмонидаги ой деб ҳисоблайман. Ойбек яратган машҳур асарларнинг Ўзбекистон тупроғига алангали нур сочаётганини ким тан олмайди?

Ҳар кимнинг ўзига яраша обрўси бўлади. Ўз юртида номи чиққани билан ўлкасининг ташқарисига овозаси кетмаган ёзувчи оз эмас. Муса Ойбек бўлса фақат Ўзбекистоннинггина эмас, қолаверса, бутун Совет Иттифоқининг ёзувчиси. Унинг номи бутун жаҳонга машҳур.

Мен Ойбекнинг «Навой» романини ўз она тилимга таржима қилган эдим. Бу китоб бутун туркман хонадонларида энг азиз, энг севиб ўқиладиган асар бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам туркман китобхони Ойбекни ўз ёзувчиси деб ҳисоблайди.

Ойбекнинг қалами қудрати билан яратилган образлар бутун ўлка бўйлаб кезиб, ўзларининг ҳаётийликлари, олижаноб фазилатлари билан ҳар бир халқнинг руҳига осон таъсир этадилар, уларга нималардан ибрат олиб, қандай иллатларга қарши курашиш лозимлигидан таълим берадилар, Ватанни севмакка ундайдилар, бир сўз билан айтганда, ҳозирги ва келажак авлод онгини коммунистик ғоя руҳида тарбиялайдилар.

Ўзбек халқи ўз фарзанди — Ойбек билан қанчалик ифтихор қилса, шунчалик ҳақлидир!

Ойбек фақат ўзбек халқигагина эмас, барча қардош халқларга, шу жумладан, ўз таржимони — менга ҳам сеvimли адибдир!

Мен ўз дўстим Ойбекнинг муборак тўйи муносабати билан унга узоқ умр, бахт ва саодат тилайман. Унинг тиним билмас қалами пахтакорнинг хирмонидай салмоқли янги-янги асарлар яратаверсин.

Қадрдон дўстим Муса, мен сени қардошлик ҳисси билан қучаман, биродарлик туйғулари билан самимий қутлаб, баркамол ёшингда чин қалбимдан ўпаман.

1965

ШОНЛИ ОЛТМИШ ЕШ

Мен Ойбек билан бундан ўттиз йиллар илгари Тошкентда биринчи бор учрашган эдим. У ўша пайтда озғинроқ, қоп-қора, жингалакка мойил бақувват сочлари ҳурпайиб турадиган, қадди-қомати келишган йигит эди.

Қатта-катта қўй кўзлари ҳамсуҳбатига, гўё унинг кўнглидаги гапини юзидан уқиб олмоқчи бўлгандай тикилиб, қараб турарди. У гапирганда бир оз тутилар, айрим сўзларни охиригача айтмасди. Шунинг учун ҳам унинг галига дафъатан тушуниш қийин эди. У кулганда қаттиқ кулар, кейин бирдан жим бўлиб қолар, ўйга берилиб кетиб, юз ифодаси жиддийлашар, одамларни унутиб, қўлларини орқасига қилиб, улардан узоқлашар эди.

Ўша вақтда нималар тўғрисида гаплашганимиз ёдимда йўқ. Шундан кейин, 1941 йил кузагида биз Ойбек билан Ёзувчилар союзида Ҳамид Олимжон ҳузурда учрашдик. Ҳамид Олимжон ва мен Ёзувчилар союзининг кенг, нимқоронғи хонасида бир-икки соатлар чамаси Ўзбекистон тарихи, тарихий романлар ҳақида суҳбатлашдик. Ўшанда Ҳамид менга Улуғбек тўғрисида роман ёзишни тавсия этди. Мен унга бу тема ва бу билан боғлиқ бўлган материаллар устида ўйлашиб кўришга ваъда бердим. Орадан бир-бир ярим йил ўтгач, Ҳамид фронтдан қайтишида Москвага тушиб ўтди ва мени учратиб, роман ҳақида ўйлаётган-ўйламаётганимни яна суриштириб қолди.

— Ўйлаяпман, материалга жуда қизиқиб қолдим, бу ниҳоятда катта, бир неча йил талаб қиладиган иш. Бу ишни бошлаб юборишга ҳали тайёр эмасман,— дедим унга.

Кейин, Тошкентдаги суҳбатимизни хотирлади шекилли, Ҳамид шундай деди:

— Ойбек Навоий образини қойил қилди.

У пайтда Ойбекнинг «Навоий» романидан беҳабар эдим, у ҳақда Ҳамиддан суриштирдим.

Тез кунда Ойбекнинг ўзи ҳам Москвага келди.

Ўша уруш йиллари Москвада ёзувчилар кам эди, баъзилари эвакуация қилинган жойларидан ҳали қайтмаган, баъзилари жанг майдонларида эдилар. Ўзбек ёзувчиларидан кичик бир гуруҳи СССР Ёзувчилари союзига келди ва Александр Фадеевнинг тинчгина кабинетида биз Давлат мукофотига кўрсатилган номзодларни муҳокама қилдик. Муҳокама ҳеч қанақа юз-хотирсиз ва жонли ўтди. Ойбек четга чиқиб, дераза тагида одамларга диққат билан қараб, бутун муҳокама давомида индамай ўтирди. У бу одамларнинг кўпчилигини биринчи бор кўриши эди. Кейин у Москвага тез-тез келиб турди ва ўша муҳокамада кўрган одамлардан кўпчилиги билан дўстлашиб кетди.

1946 йили биз Олмаотада учрашдик ва Тошкентга кета туриб, йўл-йўлакай Фрунзедаги дўстларимизни кўриб ўтишга қарор қилдик. Орамизда Берди Кербобоев, Аҳмат Ерикеев, Миртемир ҳам бор эди. Ун чоғли одам бўлиб аллақандай бир кичиккина автобусни ёлладик-да, кечгача дўстларимиз ҳузурига етиб олиш учун эрта билан барвақт йўлга чиқдик. Йўл ҳали асфальтланмаган эди ва мўлжалланган ерга етмай адашдик. Бизни аллақандай тепаликлар қуршаб олди, рўпарамизда чаманга бурканган ўтлоқ ястаниб ётар эди. Кеч кириб қолган, лекин ҳеч қаерда Фрунзе шаҳридан дарак йўқ. Атрофни туннинг қора чодирини қоплади. Теваракда ҳеч нимани илғаб бўлмайди. Машина ҳамон ўрмалайди. Узоқда ёнаётган каттакон гулханга кўзимиз тушди ва у томон бурилдик. У ер чўпонларнинг ёзги қароргоҳлари бўлиб чиқди. Чўпонлар молларини ўтлатгани олиб кетишган, қароргоҳда фақат хотин-халаж ва бола-бақралар қолишган экан. Биз йўл озиғимизни олдик, қозон осилди, қозон ҳам мой, чўмич ҳам... Гулхан атрофида суҳбат бошланиб кетди. Қимдир ичимизда шоирлар борлигини оғзидан гуллаб қўйибди чамаси, хотинлар шеър ўқиб беришни талаб қилиб қолишди.

Қип-қизил бўлиб милтираб ёнаётган ўчоқлар ёруғи-

да шеърхонлик бошланди. Олдин секинроқ, бора-бора дадиллашиб кетишди шоирлар. Улар шунчалик қизишиб кетишдики, бир-бирларига навбат беришмас, бири тугар-тугамас иккинчиси бошлаб юборар эди.

Кундузги кўрганимиз ўтлоқдаги хилма-хил чечаклар кўзни қувонтирадиган чаманзор ҳосил қилгандай, баъзан ўзбек, баъзан туркман ва баъзан татар тилида ўқилган хилма-хил шеърлар бу заҳматкаш аёллар кўнглига уфуриб кириб, уларда қанчалик эзгу ҳис-туйғулар уйғотгани юз ифодаларидан кўриниб турарди. Мен ана шу тун, ана ўша милтиллаб ёнаётган ўчоқлар ёруғида Ойбек шеърларини биринчи марта эшитганман. Уларда каттакон ҳис-туйғулар, чуқур ўйлар, юксак коммунистик идеаллар ва олижаноб инсоний кайфиятлар, жанговар руҳ ифодаланар эди. Бу шеърлар гўё менга Ойбекни бошқатдан таништирди ва у кўз олдимда илгари тасаввур қилганимдан кўра ҳам салобатли бўлиб гавдаланди. Бу кутилмаган шеърхонликни узиб қўйишга ҳеч ким журъат этолмас, ҳамма ҳам чарчаганлигини унутиб юборган, тетик ва бардам ўтирарди. Эртасига тонг палласида бизга йўлни кўрсатиб юборишди; ҳаммаёқ ям-яшил, тепаликларни қоплаб ётган чечаклар япроғига инган шудринг доналари шаффофдай товланади. Жилғалар илондай тўлғаниб, пастлик томон шовқин солиб ошиқадилар. Бурдойлар бош тортган, бепоён тоғ кенгликлари ўртасидан олға қараб кетяпмиз. Ўзимизни ажойиботлар оламига кириб қолгандай ҳис этамиз. Эҳтимол, кечаси бир-бирига навбат бермай ўқилган шеърлар кўнглимизни қувонтирмаганида бу тонг кўзимизга бунчалик гўзал бўлиб кўринмас эди. Рўпарадан эсаётган тоғ шамоли томон юзини ўгириб, Ойбек яна шеър ўқий кетди. Бу шеърлар унинг қалбидан худди қафасдан қутулган қушдай енгил ва жўшқин отилиб чиқар эди.

Миртемир жилмайиб қўйди:

— Домла, бу шеърларингизни мен ҳеч қаерда ўқи-маган эдим-ку? — деб сўради.

— Кейин. Кейин бостирамиз.

Аслида шеърлар ҳозир, шу ерда, ана шу шаббода эсаётган йўлда қуйилиб келмоқда ва Ойбек уларни ўқир экан, гоҳ кулар, гоҳ ёш болалардай қувонар, гоҳ узоқ-узоқларга хавотирланиб кўз ташларди. Унинг ўзи

қалбидан қўйилиб келаётган бу шеърларни биринчи бор эшитмоқда эди.

Мен Ойбекда унинг ижодиёти билан атрофидаги борлиқ чамбарчас боғлиқлигини, бу борлиқ образларга, мисраларга, роман саҳифаларига жуда тез айланиши хусусиятини кўп марта кузатганман. Ойбекда муайян образ, воқеа ҳамда мавзуни қандай гавдалантириш устида ўйлашга ҳожат қолмас, кўзи билан кўрдими, бас, уларни осонгина бадий ҳис қилар, улар Ойбекнинг онгига маълум бадий шаклга айланган ҳолда сингар, унга эса, буларни фақат ўзининг бой, содда ифодали тили билан тезроқ қорозга тушириш, улар фаромуш бўлиб кетмасларидан олдин ёзиб олишга улгуришгина қолар эди.

Ойбекка одати бўйича, тез, кўп ишлашига, қўлидаги бой материаллардан кўнгли истаганича фойдаланишга хасталик кўпинча халақит қилиб турарди. Бироқ қурби етгани қадар ишлашда давом этмоқда, у толмас ва тиниб-тинчимас санъаткордир.

Мен яна юзлаб бундай ажойиб учрашувларимиз, суҳбат ва мусоҳабаларимизни келтиришим мумкин, лекин бунинг учун хотира дафтарларим ва ёднома-ларим устида ўтиришга тўғри келур эди. Шуниси ҳам борки, фақат олтмиш ёшгагина кирган, эндигина куч-қувватга тўлган, қатор олижаноб ниятларини амалга ошириш учун сафимизда фаол курашаётган дўстимиз ҳақида яна қанақа ҳам хотиротлар бўлиши мумкин.

Бундан буёқ ҳам соғ ва бардам бўл, азиз дўстим, Ойбек домла!

1965

СЕВИМЛИ ОҒАМИЗ

Бизнинг қорақалпоқ элимизда ҳурматли адиб Ойбек домлани танимайдиган ва севмайдиган биронта киши топилмаса керак. Чунки Ойбек домла бизларнинг энг сеvimли ёзучимиз ва оғамиз эди. Домланинг халқимиз ҳаёти ва курашини акс эттирувчи хилма-хил жанрдаги қатор асарлари кишиларимизнинг қалб тўрида яшайди.

Ойбек домла қорақалпоқ адабиётини севар ва ардоқларди. Унинг жуда кўп қорақалпоқ адибларининг асарларини синчиклаб ўқиб, яхши маслаҳатлар бергани, ёш адибларни меҳр билан тарбиялаш борасидаги ишлари, элимизда СССР Олий Советининг депутати сифатида кўрсатган фаолияти барчага маълумдир.

Севимли ёзувчимиз ва меҳрибон оғамиз Ойбек домланинг юраги урушдан тўхтаганлиги биз қорақалпоқларни ҳам ҳам денгизига фарқ қилди. Бу улуғ сиймони мудҳиш ўлим орамиздан олиб кетганлигига сира ишонгинг келмайди.

Ойбек домла мамлакатимиздаги барча қардош халқлар қаторида қорақалпоқ меҳнаткашларининг ҳам қалбидан мангу жой олган. У ўзининг ўлмас асарлари билан бизга ҳамқадам ва ҳамкордир.

1968

«КУЗЛАРДА НУР, СОЧДА ГАВҲАР...»

Ойбек бутун ҳаёти давомида шеър ёзди. У ўн уч ёшида қалам тебрата бошлаганини ўз таржимаи ҳолида қайд этган. Шеърини илҳом унга эллик йил ёр бўлди. Илк мисралар фаслидан эллик йил ўтгач, у «оқшом келди илҳом...» деган рамзий сатрга нуқта қўйди:

Оқшом келди илҳом, қўлда гул жонон,
Кўзларда нур, сочда гавҳар, ҳаяжон...
Мен ёлғиздим тунда, сокин ҳужрада,
Қуюлди шеър, май — келди бир жаҳон...

Чинакам ҳайёмона рубоий!

Мен замондошим, устозим, дўстим Ойбек ёзган анчагина йирик насрий, шеърини, илмий асарлар ёзилиш жараёнининг гувоҳи бўлдим. Чунончи, «Қутлуғ қон», «Навой» романлари қачон, қандай шароитда, қандай ўтли илҳом ва шиддат билан ёзилганини батафсил ҳикоя қилиб беришим мумкин. Бундан деярли йигирма йил аввал «Литературная газета»да «Ойбек мактаби» сарлавҳали мақоламда «Болалик» қиссасини баҳоли қудрат таҳлил қилганман. Ойбек дostonларининг ҳар бири ҳақида, унинг ҳамсуҳбат дўстлари қаторида, мен ҳам эсдаликларимни қоғозга туширишим мумкин. Лекин, мен бу мақолада устоз баракали умрининг сўнгги йилларини эсламоқчиман, сўнгги романи «Улуғ йўл» билан сўнгги шеърларига алоқадор фикрларимни баён этмоқчиман.

Ойбекнинг узоқ ва оғир беморликни бошидан кечиргани кўпчиликка маълум. Асаб хасталиги оқибатида тили дудуқланиб, катта минбарларда шеър ўқиш, нутқ

сўзлаш каби шоир ва арбоб учун жуда зарур имкониятдан маҳрум бўлиб қолди.

Унинг турилганига олтимиш йил тўлиши олдидан Ўзбекистон Ёзувчилар союзида (ҳозирги Хадича Сулаймонова номли кўчада, кутубхона қаршисидаги бир қаватли бино залида) ўтказилган мушоира ҳамон ёдимда. Ойбек бу мушоирага олдиндан ҳозирлик кўриб, тўпламидан анчагина шеърларни белгилаб келибди.

Мушоира бошланишидан бир неча дақиқа аввал у менинг ёнимга келиб, китобини берди ва:

— Уқинг! — деб илтимос қилди.

Ғафур Ғулом, Уйғун, Зулфия, Шайхзода, Миртемир навбатма-навбат минбарга чиқиб, шеърхонлик қилаётганларида мен Ойбек тўпламини варақлаб, у ўз қўли билан беллилаган шеърларни кўздан кечира бошладим.

Шоир танлаган биринчи шеър — «Наъматак»

Ҳа, у бу шеърини жуда севар, Николай Тихоновнинг рус тилига қилган таржимасидан ҳам жуда мамнун эди!

Шоир мушоира аҳлига асосан лирик шеърларини, бинобарин турли йилларда ёзилган ишқий, фалсафий шеърларини ўқиб эшиттиришимни хоҳлабди. Чунончи, деярли ўттиз йил аввал, яъни 1937 йилда ёзган қуйидаги саккизлигини танлабди:

Майли сув ич, қаттиқ нон кемир,
Лекин, ёнсин қалбингда олов.
Фалсафанинг аччиғин симир,
Фароғат, тин бўлсин сенга ёв.

Тошга ҳам, рангга ҳам, сўзга ҳам
Ҳаёт нури билан бер жило.
Нашъа эмас, ҳатто сенда ғам
Қалбга солсин ҳаётдан зиё.

Ёки, оғир уруш даврида, 1942 йилда ёзган мана бу шеърини ўқиб эшиттиришимни илтимос қилган:

Ер кетди, кўзим булоғи қолди,
Сийнамда тирик фироқи қолди.
Ишқ хотираси каби сочимнинг
Ёшлиқда кўпайган оқи қолди...

Ҳар лаҳза дилу хаёл паришон.
Бир хўрсинишимда дардлар уммон.
Юлдуз каби тунда ярқирар жон.
Тундек сочи иштиёқи қолди.

Ойбек шеърятининг теран мазмуни, қуйма маъноси, равон шакли ўқувчини ҳам, тингловчини ҳам беихтиёр сеҳрлаб қўяди. Унинг ўзига хос рангин тили, сержило ташбеҳлар силсиласи туғма истеъдодидан, етук маҳоратидан далолат бериб турибди. У сўзни танлай билади, тилни бойитиш борасида тинимсиз ишлайди.

Бой халқ тилидан фойдаланмаган, адабий тилга сайқал бериш устида ишламаган, умуман асарининг тили қашшоқ, рангсиз, қуруқ, баъзи ёзувчилардан Ойбекнинг ранжиганини, афсусланиб гапирганини кўп марта кўрганман.

— Тил устида ишлаш керак!— деб, у ёшларга ҳамиша таълим бериб келган.

Мушоирага қайтайлик. Ҳар бир шоир биттадан, баъзилар иккитадан шеър ўқидилар. Ойбек эса, ўндан ортиқ шеърини ўқиб беришни мендан илтимос қилди.

Мен минбарга чиқиб, аввал «Наъматак»ни, кейин уруш вақтида ёзилган «Раиса» сарлавҳали ҳиссиётга тўла жўшқин балладани ўқидим. Зални тўлдириб ўтирган шеърят мухлислари устод Ойбек ва унинг шеърятти шарафига гулдурос қарсак чалдилар. Бундан ўта руҳланиб, шоир рубойларини ўқий бошладим. Айниқса, бир рубойи ҳамон юрагимда жаранглаб туради:

Ешлик бир гунчадир, йўлдоши — севги,
Юракда ёлқини сақланса мангу.
Вафо дерлар бун! Азизроқ не бор?
Қарлик ҳам ойдин, ишқимиз мангу...

Сўзларга, иборага, ташбеҳга эътибор қилинг. Файласуф шоир, сўз санъаткори фақат Ойбеккина шундай ёзиши мумкин эди.

«Қисқача таржимаи ҳолим» номли мақоласида: «Биз ҳаммамиз ўз ижодимизни ўзбек адабиётида кўп асрлик традицияга эга бўган поэзиядан бошладик,— деб ёзди Ойбек.— Революцияга қадар прозаик асарлар деярлик йўқ эди. Революция поэзия жанрини ҳам ўзгартириб юборди. Совет шоирлари қадимги «аруз»

вазнига камроқ мурожаат этиб, ажойиб ёзувчимиз, ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода ва баъзи шоирлар томонидан поэзиянинг ҳамма жанрларида тажрибадан ўтказилган фольклордаги халқ қўшиқлари — эпос — «бармоқ» вазнида ёза бошладилар. Мен ҳам бармоқ вазнида ёза бошладим».

Албатта, бу ерда гап фақат вазн тўғрисида бораётгани йўқ. Шоир умуман янги шеърят ҳақида, унинг ижтимоий моҳияти ва шаклу шамойили ҳақида фикр юритяпти.

Ойбек поэзияси Ҳамза ва Ҳамид Олимжон, Фафур Ғулом ва Уйғун, Шайхзода ва Зулфия, Усмон Носир ва Миртемирлар поэзияси билан бирга тошқинли шеърый оқин бўлиб мавжланди ва кўпмиллатли совет социалистик поэзиямиз уммонига улкан дарё бўлиб қўшилди.

Биз, Ойбекнинг ҳамқаламлари мазкур коллектив хотиралар китобида унинг ёрқин ижобий сиймосини тасвирлар эканмиз, «Улуғ йўл» романининг нашр этилишига доир эсдаликларимни қўшиб кетмоқчиман.

Адиб тарихий-инқилобий мавзуларда бир қанча йирик шеърый ва насрий асарлар ёзди. «Ўч», «Қутлуғ қон», «Болалик», «Улуғ йўл» шулар жумласидандир. «Қутлуғ қон» бу мавзудаги асарларнинг энг баркамолидир.

«Қутлуғ қон» романимни ёзиш учун материал йиғиб ўтирмадим, — деб таъкидлайди ёзувчининг ўзи. — Роман учун материал кўнгилдан, хотирамдан қуйилиб келаверди, шу тарзда қисқа фурсатда — 1938 йил ёзида уни ёзиб тамомладим».

Бу ва бошқа инқилобий мавзуда ёзилган асарларида тасвирланган воқеаларга адибнинг ўзи болалик чоғларида шоҳид бўлган, шу сабабдан ҳам у юқоридаги фикрни айтишга тўла ҳақлидир.

Мен 1965 йилда «Шарқ юлдузи» журналига муҳаррирлик қила бошладим. Уша йили Ойбек билан бир неча марта суҳбатлашиб, «Улуғ йўл» романини асосан ёзиб тамомлаганини, бироқ яна бир оз ишлаш нияти борлигини билиб олдим. Мен унинг уйида ҳам, Луначарск (Шўртепа) поселкасидаги Олимлар шаҳарчасидаги боғида ҳам кўп дафъа суҳбатлашдим, муаллифни асарни оққа кўчиринишга, кейин журналда эълон қилишга рағбатлантирдим. Адибнинг рафиқаси, машҳур оли-

ма Зарифа опа менинг ёнимни олиб, Ойбек акага далда берди, мададкор бўлди. Натижада «Улуғ йўл» оққа кўчирилди, аввал журналда эълон қилиниб, кейинчалик алоҳида китоб ҳолида нашр этилди.

Мен Ойбек асарларини қайта-қайта ўқийман. «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Қизлар» дostonлари, «Қуёш қораймас», «Олтин водийдан шабадалар» романлари, «Нур қидириб...» қиссаси, «Форобий» либреттоси, сўнги шеърлари... ва умуман унинг ярим асрлик салмоқли ижоди.... Ҳар бир асари адабиётимизда воқеа бўлгани билан, адабиётимизда Ойбек мактаби борлиги билан, янгидан-янги ижодчи авлодлар бу ибратли мактабда сабоқ олаётганлари билан фахрланаман.

Ойбекка яқин бўлганимдан, у билан ҳамкорлик қилганимдан, унинг кунига яраганимдан ғурурим чексиз. Тошкентда ҳам, Москвада ҳам унинг олтимиш йиллигига бағишланган тантанали юбилей кечаларида унинг шонли ленинчи Коммунистик партиямизга, жонажон Совет ҳукуматимизга, қаҳрамон халқимизга ташаккурномаларини унинг номидан ўқиб эшиттириш шарафи менга насиб этди. Мен устозим ва дўстим ишончини ҳеч қачон унутмайман, унинг нурли сиймосини кўзим қароғида умрбод сақлайман.

Ойбек 63 ёшида вафот этди. У дафн этилган аламли кун дилимни поралади, ўша аччиқ жудолик ониди, унинг қабри тепасида телба бир аҳволда видолашув сўзларини ўртаниб айтар эканман, кўп савдолар кечган бошимда қолган қора сочларим оқариб кетди...

Аммо, халқимизда: «Даҳога ўлим йўқ!» деган доно ҳикмат бор. Ойбекнинг ўзи ҳам: «Кўзларда нур, сочда гавҳар...» — деб тасалли бериб турибди.

Ойбек ҳақидаги шу қисқа хотирамни унинг қуйидаги мисралари билан тугатсам, ўринли бўлар деб ўйлайман:

..ўксимни эзар ҳажрида кўксимдаги туйғу,
Тепамда қуяр куйини булбул яна шўх, шан.
Гуллар қадаҳин кечки шамол аста тўқаркан,
Едимга тушар сен каби дилбар, гўзал орзу.

24 февраль, 1979 йил, Тошкент

ДОНИШМАНДЛАР ДАВРАСИДА

Мени илк бор бу донишманд билан таништирган ва унинг ҳузурига олиб борган киши Мухтор оға бўлди.

Тошкентнинг энг сокин ва соя-салқин кўчаларидан ўтиб, икки бетида навқирон тераклар кўкка бўй чўзган, шарқираб оқиб ётган ариқ ёқалаб бордик-да, бир дарвоза олдида тўхтаб, ҳовлига кирдик.

Сўри ток тагида болалар ўйнашпти. Тепаларида гуж-гуж узумлар осилиб турибди. Ҳовлининг тўрида шигил мевага кирган дарахтлар. Гулзордан салқин, муаттар бўй эсади, ҳовлига бошдан-оёқ кўлоблатиб сув сепилган.

Жазирама иссиқ бу ерга ораламаган, ҳовли салқин, осуда. Болалар чурқ этмай, кубиклардан уй ясаш билан овора. Гулзор атрофидаги йўлкада шукуҳ билан юрган мусичалар кукулашпти. Биз яқинлашиб келгач, улар потирлаб кўкка парвоз этди. Шу пайт ён томондаги ойнаванд айвондан барваста бир киши чиқди-да, қулочини кенг ёзиб, кўзлари қувончдан чақнаб Мухтор оға билан қучоқлашиб кўришди. Сўнг кутилмаган бу учрашувдан болаларча суюниб, шод-хуррам айвонга бошлади. Бу ердаги хонтахта устида ширин-шакар мевалар: анор, узум, олма олтиндек товланиб ҳуснини кўз-кўз қилар, унинг ёнида Атоийнинг девони ҳам бор эди. Зум ўтмай кўк чой ва янги узилган нон келтирилди. Лекин оға-инилар суҳбат билан бўлиб кетиб, чой пиёлага қуйилганича қолаверди. Гап аввал адабиётдаги янгиликлардан бошланди.

...Кўпни кўрган, кўпни билган, оламнинг гўзаллиги билан нафосатига шайдо бўлган бу икки донишманд Шарқ шоирлари тўғрисида, ўтмишдаги ва ҳозирги Шарқ тўғрисида, олимлар, фозиллар, саркардалар ва

файласуфлар ҳақида гурунглашардилар. Меҳмоннинг фикрини мезбон давом эттирарди, мезбон бошлаган шеърнинг сўнгини меҳмон илиб кетарди.

Икки дўстнинг шеърий ва фалсафий, айни вақтда кўнгилли суҳбати анча давом этди. Таъб ва дидлари қарийб бир хил бўлган бу икки буюк қалб эгаси билим чашмаларидан бир-бирларини баҳраманд этиб, юрак чигилини ёзардилар. Ўз халқининг адабиёти ва маданиятини беш қўлдек биладиган бу алломалар Шарқ маданияти ва шеърятига ҳам чексиз меҳр қўйган эдилар.

Чой совиб қолди, палов билан кабобнинг димоқни қитиқловчи иси, анвойи тур гулларнинг муаттар бўйига қўшилиб кетган, икки дўстнинг дилкаш суҳбати эса қизигандан-қизиб борар, мени тамоман мафтун этган эди. Шу палла бу шином айвонда Ҳофиз, Жомий, Тагор, Фирдавсий, Навоий, Абай, Шерниёз, Фурқат, Маҳамбет ва Муқимийлар меҳмон бўлдилар. Уларнинг шеърлари, ғазаллари, рубоийлари, ҳикматли гаплари тилдан тушмади. Ўрта Осиёнинг беназир рассоми Беҳзод, Аҳмад Яссавий, Улуғбек, тарихчилардан Мирхонд ва Хондамирдан сўз очдилар...

Мен қимир этишга ботинолмай, муллаваччалардек чурқ этмай ўтирардим, кўз олдимда эса ўтмиш жонларди. Бир вақтлар Ҳирот шоирлар ва олимлар шаҳри сифатида доврўқ таратганда, Султон Ҳусайннинг саройига шоирлар, файласуфлар, донишмандлар йиғилиб, ўз билим-маҳоратларини намоиш қилишган. Ҳар бир янги ўргамчик шоир ва файласуф Гавҳаршодбегим мадрасасининг ложувард гумбази остида ўтириб, шоирларнинг форс, араб ва турк тилларида ўқиган шеърларини тинглашни ўзи учун катта бахт деб билган.

Сафар ва юришларнинг ўзидан кўра, бу ҳақда битилган шеърни тинглашни маъқул кўрувчи Ҳусайн ўша вақтдаги Ўрта Осиё ҳамда Шарқдаги ўткир истеъдод эгаларининг олижаноб ҳомийси ва валинеъматиди. Шу боисдан шоирлар таъриф-тавсифча, боғ-роғлару қумрилар шаҳри— соя-салқин Ҳирот XV асрнинг иккинчи ярмида санъатда, мусиқада, адабиётда, фанда, сиркорлик ва ҳуснихатда тенги йўқ ажойиб истеъдод соҳибларининг масканига айланган эди...

Айвонда ўтирар эканман, хаёлимдан шулар кечди. **Зеро, Мухтор** офанинг ҳамсуҳбати мендек китобхонга

илк бор Ҳирот, Ҳиротда туғилган буюк шоир Алишер Навоий тўғрисида ҳикоя қилган киши эди.

Гуллари, мусичалари Ҳиротни эслатувчи бу ҳовлига мен яқиндагина ўқиб чиққанам — «Навоий» романининг зўр таъсирида келгандим. Мана энди сайёр ҳамда исёнкор шоирларнинг фожиавий ва сурурли гўшасининг эшигини афсунгардек очган кишининг чехрасига мароқланиб тикилиб ўтирибман. Бундан беш аср муқаддам ўтган кишилар ва ҳаётини тарих саҳифаларидагина давом эттираётган мамлакатлар, даврлар ҳақида шунчалик содда, оқил ҳикоя қилиш учун битмас-туганмас билим, тарихни жон-дилдан севиш, зўр маҳорат эгаси бўлиш керак.

Мен шу мезбоннинг теран фикрли шеърларидан, «Уч», «Темирчи Жўра» дostonларидан ва «Қутлуғ қон» романидан беҳабар эдим, лекин манглайи кенг, сал жингалак сочига оқ оралаган, кўзлари чақноқ, барваста бу кишининг жаҳон адабиётининг улкан намояндalари Гётенинг «Фауст»ини, Пушкиннинг «Евгений Онегин»ини ўзбек тилида гапиртирганига сира шубҳа қилмасдим.

Мен ўша пайтда рўпарамда йирик иқтисодчи, социолог, файласуф, «Жангнома» ва «Минг бир кеча»ни ёддан биладиган қадимги адабиёт мухлиси, бир неча йилдан сўнг «Болалик» номли автобиографик асар ёзиб, унда қозоқ элига меҳр-муҳаббатини баён этиб, китобхонларни Қозоғистоннинг бепоён чўлларини, элатларини, мунгли тарихини севишга даъват этувчи улуғ инсон ўтирганини хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Буларнинг ҳаммасидан кейинчалик хабардор бўлдим. Аммо ўша куз кuni рўпарамда Совет Иттифоқининг китобхонларини ўз элининг буюк фарзанди Алишер Навоий билан таништирган улкан адиб Ойбек ўтирганлиги мени ҳаяжонга солган эди. Зеро, бу пайтда улуғ шоирнинг табаррук номи унинг ўз ватанида Урта Осиё тарихини сохталаштирувчи қаллобларнинг шумлиги сабабли унутилаёзган эди. Европа буржуа шарқшунослари ҳам қинғир-қийшиқ йўллар билан Навоий ижодини пучга чиқариб, унинг порлоқ сиймосини Урта Осиё тарихи саҳифаларидан, туркий тилда сўзлашувчи Совет Иттифоқи халқлари маданиятидан ўчириб ташлашга уринмоқда эдилар.

Ойбекнинг «Навоий» романи инсон тафаккури ва

Ойбек Садриддин Айний, Қори Ниёзий билан мажлис ҳайъатида.

қалбини ёритувчи юксак эстетик асар бўлишдан ташқари, тарихимизни бузишга уринган кимсаларга қарши қақшатқич зарба ҳам бўлди...

Мана, мен шундай улуғ одамнинг дастурхонида ўтирибман. Мезбон эса Мухтор огага Қозоғистон даштларига қилган сафарларидан, Шоҳи Зинданинг нақшларидан, Тож-Маҳалдан, Афғонистоннинг ёдгорликларидан, сўзламоқда. Уқтин-ўқтин бетоблиги белги бериб турса-да, у жўшиб, завқ-шавқ билан ҳикоя қиларди. Назаримда, рўпарамда ҳаётга ташна забардаст йигит ўтиргандек бўларди. Хотирамда у шу тахлит сақланиб қолди.

Кейинчалик мен хушфёъл, камтар, донишманд, кексалару ёшларнинг асл дўсти бўлган бу улкан адибнинг уйига кўп бордим. Лекин айвонда Мухтор ога билан гурунглашиб ўтиришган ўша куз кундаги учрашув ҳаёлимдан ҳеч кетмайди. Шу боисдан бу ҳақда ҳикоя қилишни жоиз деб билдим.

ЎЗБЕКНИНГ ЖОНИ-ДИЛИ

1916 йилнинг салқин кузак тонги. Киевнинг марказий кўчаларидан бирида ғамгин қиёфада ғалати бир оломон ўтиб борар эди. Юк ортилган қўш ўркакчи туялар аста одимлар, уларни қаламча тўн кийган серсоқол кексалар билан мурти сабза урмаган ўспиринлар совуқдан жунжикишганча намчил тош йўлдан етаклаб боришарди.

Хаёлимга беихтиёр Лермонтовнинг «Уч хурмо»сидаги сатрлар, «Минг бир кеча»даги афсонавий манзаралар келиб кетди.

Ешлигим ўтган бу шаҳарда сароб деган нарса бўлса эди, мен буларнинг ҳаммасини бир хаёл ёки сароб ҳисоблаб қўя қолар эдим. Лекин ўша манзара сийрак ўткинчиларнинг ҳайратомуз кўзи ўнгида ҳамон давом этарди. Маълум бўлишича, подшо маъмурали Туркистон аҳолисини мардикорликка олган, фронт орқаси ишларига сафарбар қилган экан. Улар Урта Осиё чўллари ва Орол денгизидан бу ёқларга пиёда узоқ йўл босиб, Ғарбий-жанубий фронтга кетаётган эканлар. Уша маҳалда чекка ўлкаларимиз ҳаётини жуда кам билардик.

Кейинроқ, йигирманчи йилларда тақдир зайли билан Фарғонага бориб қолган бир инженер ошнам Москвадаги уйимга келиб юрди. У Ўзбекистоннинг бу саховатли гўшасини севиб қолган, унинг одамларини иқлимичи оғзидан қўймасди...

Буларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўргим келса ҳам, лекин бунинг хонаси келавермасди. Катта меҳнат зафарли якунланиб, Турксиб темир йўли Урта Осиёни Сибирь билан туташтирганда, бу йўлни очиш маросимида қатнашмоқ учун москваликлар — заводлар ва

корхоналарнинг вакиллари, журналистлар, ёзувчилар, артистлар тушган махсус поезд Москвадан йўлга чиқди. Бу мароқли сафарни «огонек»чилар бошлаб беришган эди. Ушанда Турксибга боролмаганимга ҳали-ҳали ачинаман. М. Кольцов билан Е. Зозуля мени редакцияда қолдириб, ўзлари сафарга жўнашди. «Дўконда ҳам бирор одам ўтириши керакми, ахир?»— деб ҳазиллашганди М. Кольцов.

«Огонек» ўшанда бу қурилиш ва Ўрта Осиёга атаб махсус сон чиқарган эди. Журналнинг ўша сони ўзбекларнинг илдан тўқилган матосига ўхшаш йўл-йўл гулли ялтироқ, сариқ муқовада чиққани эсимда. М. Кольцов билан Е. Зозулянинг бошларида дўппи, кўрган ва кечирганларидан завқланиб, таассуротларга тўлиб келганлари ёдимда. «Дўкон»да ўтирганим учун менга ҳам ўзбекча тўн тортиқ қилишганди.

Ҳар ким ҳам ўз келажagini билавермаслиги ҳаммага маълум. Ахир, мардикорликка олинган ўзбекларни учратганимдан кейин йигирма беш йил ўтиб, уларнинг юртига бориб қолишимни, ўша подшо сафарбарлиги баҳона бўлиб кўтарилган 1916 йилги қўзғолон тасвирланган «Қутлуғ қон» романи автори Ойбек билан дўст тутинишимни башорат қила олармидим?

Инсон ҳофизаси ҳадсиз денгизга, хотиралар эса шу денгиз сатҳида сузган кемаларга ўхшайди. Елкани оқариб кўринади, тўлқинда чайқалади-да, олис-олисларга сузиб кетади...

1941 йилнинг ноябри... Гоҳ қайноқ офтоб нуридан яллиғланган, гоҳ ёмғир сели мотамсара қилган Тошкент кузи. Гунафшаранг оқшомлари Биринчи Май кўчасидаги уйнинг ёздагидек кенг очиқ деразаси хотирамдан сира кўтарилмайди. Ўзбекистон Ёзувчилар союзи. Сибирь ва Турксиб йўлларида узоқ, қарийб бир ойлик сафардан сўнг ўзимни ўнглаб олмасимдан Ҳамид Олимжоннинг кабинетида ўтирибман. Унинг буғдойранг, маъноли юзига, ёниб турган кўзларига боқаман, босиқ ва сал шиддатли овозини тинглайман, шунда қалбим ишончга тўлиб, таскин топаётганини сезаман. Фронтлар эҳтиёжи учун қаттиқ меҳнат қилиш ниятида уруш амри билан Тошкент Совет Иттифоқининг кўп шаҳарларидан келган ёзувчилар, олимлар, артистлар, музикачиларнинг қароргоҳи ва ижод манзилига айланган чоғларда Ҳамид Олимжон олдида кечиктириб бўл-

майдиган қанчадан-қанча масалалар кўндаланг бўлиб турарди. У ҳар биримизга билиб, оқилона муомала қилди, меҳрибончилик кўрсатди. Ҳар бир санъаткорни пухта билиш истеъдоди ва ақли расо давлат арбобининг фазилатлари Ҳамид Олимжонда мужассам эди. Уша пайтда у менга бундай дегани эсимда:

— Сизлар учун Тошкент уруш тугагини кутиш зали бўлмаслигини истардим. У бир умр ёдингиздан чиқмайдиган ўз хонадонингиз бўлиб қолсин.

Уруш йиллари Тошкент чиндан ҳам ижодий кучга тўлиб яшади. 1942 йил 12 декабрда Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг совет адабиётининг 25 йиллигига ва унинг Ватан уруши давридаги вазифаларига бағишланган пленуми очилди. Ҳамид Олимжоннинг ташкилотчилик салоҳияти ёзувчиларнинг кўп миллатли оиласини жипслаштирди. Шу пленумда унинг ўзбек совет адабиётининг 25 йиллиги тўғрисидаги докладидан сўнг, Я. Колас, К. Чуковский, Е. Бертельс, В. Жирмунский, И. Добрушин, Л. Нечкина, Д. Благой, М. Голодный, С. Михоэльс ва бошқа кўп нотиклар маърузага чиқиб, нутқлар сўзлашди. Бу пленум ва уни яқунлаган адабий кеча совет ёзувчилари ижодига илҳом бахш этган халқлар дўстлиги руҳида ўтди. Уша кечада Ҳ. Олимжон, Ф. Фулом, Шайхода, Чустий, К. Чуковский, М. Голодный, В. Луговской, Я. Колас, М. Терешенко ўз шеърларидан ўқиб беришди.

Ҳамид Олимжоннинг ҳар бир кишида Ўзбекистоннинг ўтмиш маданияти ва ҳозирги даврига қизиқиш уйғота билиши тезда самара кўрсатарди.

Мени Ойбек билан таништиргани, шундай қилиб узоқ вақт давом этган дўстлигимиз ва ижодий ҳамкорлигимизга «маънавий ота» бўлгани учун марҳум дўстим Ҳамидга қалбим тўрида миннатдорчилик сақлайман. Уша пайтда Ойбек Навоий тўғрисидаги роман устида берилиб ишлар, Ҳирот даври ҳақида, улуғ шоир ва донишманд Алишер Навоий атрофидаги кишилар тўғрисида соатлаб сўзлаб бера олар эди. Адиб қадимги Ҳирот ҳаётига шу қадар шўнғиб кетган эдики, гўё Султон Ҳусайн Бойқаро гулшанидаги ҳар бир дарахт ва ҳар бир япроқни, подшоҳ қўшинидаги ҳар бир навкарини аниқ билар, яхши танирди.

Шу чоққача кам билганим Урта Осиё Уйғониш даври оламига у мени ҳам олиб кирди, Алишер Навоий

«Хамса»сини ёзган даврдаги шоир ва мутафаккирларга нисбатан муҳаббат уйғотди. Биз Ойбек билан биргаликда «Навий ва унинг даври» тадқиқоти устида иш бошладик. Ҳамид Олимжон учрашиб қолган пайтларимизда ишимиз қандай бораётганини суриштиришни сира унутмасди. Ўзбек адабиётининг тақдири уни ҳаммиса банд этарди. Москвага қайтиб келганимдан кейин, 1943 йили Ҳамид Олимжондан ўзбек адабиётининг Москвадаги декадаси арафасида телеграмма олганим эсимда. «Ўзбек адабиётининг бўлажак кечаларига Сиз нималар қилдингиз?» — деб сўрарди Ҳамид. Шу мазмундаги телеграммаларни Тошкентдан қайтган бошқа ўртоқлар ҳам олган экан.

Ҳ.Олимжоннинг 1944 йили автомобиль ҳалокати пайтидаги фожиона ўлими ҳаммамизни ўртади.

Уруш вақтида Тошкентнинг Пушкин кўчасидаги тўрт қаватли 84-уйда Москва ва Ленинград олимлари ва ёзувчиларидан иборат катта бир жамоа истиқомат қилар эди. Оқшом чоғлари юқори қаватдаги катта залда тўпланишардик. Бу ерда Александр Гольденвейзер ижросида фортепяно классиклари асарларидан куйлар тинглаш мумкин эди. Унинг бармоқлари клавишларга тегиши биланоқ куй енгил ва эркин парвоз этар, гўё Ясная Полянада Лев Толстойни ижрочилик маҳорати билан маҳлиё қилган ёшлик йилларидаги ҳарорат вужудида ҳамон жўш ураётгандек бўлар эди.

С. М. Михозльс тингловчиларга музыка асарларидан намуналар чалиб берар, ўз коллективининг артистлик режаларидан сўзлар, Я. Колас, И. Уткин, В. Луговской Н. Ушаковлар эса шеър ўқиб беришарди.

Шундай учрашув ва шеърхонликдан сўнг кўпинча бирортамизнинг хонамизда узоқ ўтиришиб қолиб, соатлаб суҳбатлашар ва баҳслашар эдик.

Евгений Эдуардович Бертельсни орзиқиб эслайман. Ажойиб одам эди. Донғи дунёга таралган, Петербург консерваториясини ҳам тугатган, кўп нарсалардан бохабар шарқшунос олим бўлган бу одам араб, турк ва форс Шарқининг қомуси эди. Омадим келиб, «84-уй»даги (ҳамма шундай деб атарди) хонам унинг хонаси рўларасида эди. Евгений Эдуардович неча-неча бор маслаҳати билан кўмак берганди. Ғоят мулоим ва назокатли бўлиб, ҳар қандай сўроққа ҳам ажабланмас, керакли маълумотни астойдил айтар эди. Бертельснинг

хотирасини бепоеён деса бўларди. Шарқ поэзиясига тааллуқли жамики нарса унинг миясида мустаҳкам жо бўлган эди. Ҳзи кўп ҳам гапдон эмасди. Қундалик турмуш икир-чикирларига бепарво қарар, кўпгина «кўчирилган»ларга ўхшаб маиший машаққатлардан ҳам сира шикоят қилмасди. Лекин Шарқ тарихи ва адабиётининг энг мураккаб муаммоларидан гап очилиб қолса борми, Бертельсга жон кириб, шеър, ҳикмат, ривоят ва афоризм сатрлари, қадимги шоир ва тарихчилар тўғрисидаги ҳикоялар дарёдек оқаверарди. Бертельс билан бўлган суҳбатларимизда Ойбек қатнашиб турарди. У «84-уй»да бирдан пайдо бўларди. Дўписини бостириб кийган, бўйдор, хушқомат ва хушрўй бу ўзбек оддий каламинка костюмда ҳам аломат кўринарди. Уни айниқса халқ одатича, чеккасига атиргулми, чиннигулми тақиб олган пайтида кўрсангиз эди. Ўзбеклар гулни севиб, қадрлашади. Шунинг учун ҳам уларнинг шеърлятида гул ҳам ўз маъносида, ҳам мажозий маънода келади.

Уруш йиллари, Тошкентда шаҳар транспорти базур юриб, эски трамвай вагонлари тўлиб-тошиб қатнаб турганда Ойбек ўзининг Ишчилар шаҳарчасидан (Ўзбекистон пойтахтидаги энг ёш маҳаллалардан бири шундай аталарди, Пушкин кўчасидаги «84-уй»гача, бутун шаҳарни йигитлардек пиёда босиб ўтиб келаверарди. Уни дераза кесакисида ўтириб, мени кутаётган ҳолда бир неча бор учратиб, неча бор телефон қилмаганини, уйда бор-йўқлигимни нега сўрамаганини айтсам, Ойбек:

— Нима қиламан? Юрган йўлингда ўйлаш қандай яхши, — дерди.

Гўё шунини тасдиқлагандек, бўлажак китобимиз учун бир талай таклиф, мулоҳазаларини айтиб соларди.

Қунлардан бир куни биз Ойбек билан катта ва кимсасиз Асакинск майдонидан ўтиб борар эдик. Ғуж-ғуж ўсган ям-яшил теракларгина майдон ҳуснини очиб турарди. Ойбек ўша тераклар сояси билан бораётган гавдали, соч-соқоли оқарган мўйловдор бир мўйсафидни кўриб қолди-ю, севинчидан ирғишлагудек бўлиб, унинг ёнига югурди. Улар маҳкам қучоқлашиб узоқ кўришишди. Кейин Ойбек ўзи болалигидан танийдиган бу чолни ўзбекларнинг Тарас Бульбаси, деб айтди. Чиндан ҳам бу одамнинг қиёфасида Гоголь тасвирида-

ги запорожьеликка ўхшаб кетадиган аломатлар бор эди.

Нари кетдик, лекин Ойбек ҳамон ҳаяжонини босолмасди. Учрашув унга анча таъсир қилган эди, бирдан:

— Романимдаги кекса навкар ана шундай киши бўлиши керак,— деди.

Бир оздан сўнг эса:

— Йўқ, навкар эмас, бек ҳам чиқиши мумкин, унда куч-қувват ҳам, ишонч ҳам ошиб-тошиб ётибди,— деб қўйди.

Ойбек тарихий романи образлари билан яшар экан, бугунги Ўзбекистондан ўзига керакли характерларни қидиради эди.

Шарққа хос ранго-ранг бозорлари ва эски маҳаллаларидаги лойсувоқ деворлари билан эсда қоладиган катта, яшил шаҳар — Тошкент 1946 йили мени ўз қучоғига олди. Биз Евгения Кузьминична билан Ойбек хонадонида меҳмон бўлдик. Ойбекнинг ҳам, Зарифанинг ҳам, ўғиллари Омон, Бекжон, Суюннинг, қизлари Гулрангнинг ҳам ўша маҳалдаёқ аҳил, тотув ҳаётига кишининг ҳаваси келарди. Энди бу хонадон катталашиб кетиб, у маҳалдаги болалар ҳозир тарихчи, арабшунос, биолог, химиклар бўлиб кетишган. Ойбекнинг хотини Зарифа Саидносировани Совет Шарқининг янги аёл портрети учун намуна этиб олса арзийди. Новатор олима, профессор, химия фанлари доктори Зарифа айни вақтда Ойбекка унинг адабиёт ва илмий ишларида муносиб кўмакдош бўлди. Ишчилар шаҳарчасининг I-Қисловодск кўчасидаги меҳмондўст ҳовли вақт ўтиши билан тобора кенгайиб боряпти. Ундан меҳмонлар оёғи сира узилмайди. Эшикдан киришингиз билан ўзингизни ям-яшил ҳовлида, буралиб-буралиб ўсган ток, қушлар нағмаси оғушида кўрасиз.

Биз айни Тошкентда эканимизда Ойбек «Навой» романи учун Давлат мукофоти билан тақдирлангани ҳақида хабар келди. Телеграммаю табриклар ёғилиб кетди, журналистлар суҳбатлашгани Ойбекни излашар, кексалар севикли ёзувчилари билан бир қўл олишиб қўйгани келишар, бесабр ёш-яланг эса шовқинлашиб, ҳовлига кириб келаверарди.

Ўта камсуқум, оддийгина кийинган Ойбек доимий одатича, кабинетида ишлаб ўтирарди. У эрталаб вақтли туриб, қуёш қутлагандек деразани очиб қўяр, кейин

стол ёнига ўтирарди. Гўё бутун бу қувончли суроннинг унга тегишлиги йўғу, бу тўйда у бир оддий меҳмон, холос. Шундан уч йил аввал Ойбек Ўзбекистон фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси унвонини олганида менга бундай деб ёзган эди: «Академик бўлганлигимни эшитгандирсиз. Бу унвон ижодий ишга халақит бер-маса бўлгани. Гап ишлаш, ишлаш ва ишлашда» (1943 йил, 13 ноябрь).

Уруш пайтида бир кун меникига С. М. Михоэльс кириб келди. У Тошкентдаги ҳамма театрларга бошлиқ этиб тайинланган эди. Бу улкан артист театр ишларига шунчалик ғайрат билан киришган эдики, ўзбек театр санъатининг бирор жанри унинг эътиборидан четда қолмаганди. Михоэльс менга «Броненосец Потемкина» операсининг таниқли автори композитор А. С. Чишко билан тасодифан учрашиб қолганини айтди. У ва Ойбек билан биргаликда Михоэльс тарихий қаҳрамонлик мавзуида кенг планли опера спектакли яратишга киришишибди. Айни Улуғ Ватан уруши даврида маданият арбобларимиз ўтган замон воқеалари билан халқларимизнинг фашизм босқинига қарши жаҳон тарихида мислсиз қаҳрамонона кураши ўртасида муштараклик излардилар.

Урта Осиё Шарқи тарихини яхши билган Ойбек мўғул хони Чигатой Бухорони босиб олган XIII асрга мурожаат қилди. Бўлғуси опера қаҳрамони — Маҳмуд Торобий эди. Бу элаксоз ҳунарманд, доно киши, она юртини қаттиқ севади. Оташин адолатпарвар Торобий ҳунарманд ва деҳқонларни уюштириб, уларни босқинчиларга қарши очиқ жангга бошлаб боради. Қўпни кўрган мўғул жангчилари халқ қўшини тазйиқига бардош беролмай, Бухорони ташлаб чиқишга мажбур бўлади. Шунда Маҳмуд Торобийнинг доно ҳокимлик, эзилган ва хўрланган деҳқон ва ҳунармандларга ҳомийлик фазилатлари намён бўлади. Ойбек ёзган опера либреттосининг асосий қаҳрамони шундай эди. Тарихан аниқ туйғуларга бой бу либретто композитор учун яхши материал бўлди. Михоэльс билан Ойбек бу ишга мени ҳам тортишди. Шу тарихий материал асосида драма яратиш хаёли шундай туғилди. Биз Ойбек билан драмани «Халқ қалқони» деб атадик.

Драма учун опера либреттосидан кўра чуқурроқ руҳий ишлов бериш керак бўлди, албатта. Биз Ойбек

билан қайси бир француз қизиқчиси айтиб кетган «Сўзлашга жуда арзимаса куйлаш керак» деган ҳикматни эсладик. Драманинг саҳналарига бўлинган муфассал сценарийсини тайёрладик, замон руҳини, халқнинг ҳикматли ибораларига тўла тилини сақлашга ҳамда бухороликларнинг мустақиллик учун курашини акс эттирувчи ҳаракатни жонли чиқаришга интилиб, жуда кўп тарихий китобларни ўқидик.

С. М. Михоэльс қарийб ҳар оқшом, вақт бемаҳаллигидан ийманмай, меникига кирар, Ойбек билан биз «дўрсни қандай тайёрлаган»имизни суриштирарди. Бунинг учун қизиқ усул ишларарди. Бирор сюжет ипини дарров пайқаса, уни шу ондаёқ ярамасга чиқарарди. Томошабин драматик ҳаракатини билишда унингдек моҳир эмаслиги тўғрисидаги ҳар қанақа гап-сўз оқибатсиз қолаверарди. «Мени доно деб билганларингиз учун раҳмат, лекин томошабинни билмай-нетмай аҳмоққа чиқариш ярамайди», дер эди у.

Талабчан режиссёр эпизодни янгидан ўйлаб топишга мажбур этарди. Лекин Михоэльс Ойбек туфайли диалогларга халқ ибораларидагидек жон киритиб турган соф фольклор материалнинг мўллигидан завқланар эди. Бухоро ҳокимининг айёр ва мулоҳазали ғазначиси Кичик Қурбоннинг ўқимишли ва довюрак ўғли Бургут билан суҳбати Михоэльсга айниқса ёқарди.

Михоэльс тайёр пардаларни турли қиёфаларга кириб ўқигани ҳали-ҳали эсимда. Пьеса қаҳрамонлари кўз ўнгимизда жонлана бошлаганда Ойбекнинг чеҳраси қувончдан кундек ёришиб кетди. Мана, бешафқат ва кибор фотиҳ Чигатой, мана, собит адолатпарвар, доно Маҳбубий, мана, Торобийнинг севиклиси гўзал ва мард қиз Дилдор.

Бизнинг Ойбек билан пьеса устидаги ишимиз қизғин бораётганда, Москвага қайтишимга тўғри келиб қолди. Чала қолган бу драмага Ойбек қанчалик қизиқиб қараганини унинг кўп хатларидан билса бўлади.

1970

МЕН БИЛГАН ОЙБЕК

Ойбекнинг илк китоби «Туйғулар» қўлимга тушганда мен энди китоб машқига киришган ўсмир эдим. Мактаб кутубхонасида ишлаш учун сайланган эдим. Китобнинг ички муқовасида китобхоннинг диққатини тортадиган тўрт сатр бор эди. Кейинчалик билсам, бу тўрт сатр ёш шоирнинг ҳали ўзини тутиб олмаган чоғидаги ҳолати экан.

Чиндан ҳам Ойбек ўзбек адабиётида мураккаб босқичларни босиб ўтган, ҳадеганда омади келавермаган адиб. Ўша пайтларда ҳали совет адабиётида икки оёғи устида дадил туриб олмаган, ўша даврнинг тили билан айтганда «йўловчи шоирлар» бор эди. Ушалардан биттаси ёш шоир Ойбек эди.

Ойбек бу пайтларда студент, ҳаётни ўрганиш даврида эди. Унинг шеърларидан билимдон ёш йигитнинг нафаси келиб турарди. Унинг шеърлари қисқа-қисқа, ўзига хос образ системасига эга эди. У фикрини йиғиб, лўнда қилиб айтишни, табиат манзараларини тасвирлашни яхши кўрарди. Гарчанд унинг шеърларида китобхонни бирдан жалб қилиб оладиган жозибали сатрлар, образлар бўлмаса ҳам, лекин бошқа ҳеч кимникча ўхшамас услуби яққол сезилиб турарди, китобхончи ўйлашга, фикр юритишга мажбур этарди. Ойбек учинчи шеърлар тўплами «Машъала»ни нашр этганда ҳам унча доврў чиқармади, оғизга тушмади, ҳамон четроқда юрарди, нутқларда, мақолаларда кам тилга олинар, баъзан арзимаган ижодий нуқсонни учун «чўқилаб» ўтишарди.

Ойбекка катта обрў «Дилбар — давр қизи» дostonи билан келди. Янги ҳаётни завқ-шавқ билан тараннум этган бу дoston бирдан тилга тушди, кенг жамоатчилик оммасининг диққатини тортди.

Бу асар 30-йилларда машҳур бўлган Ғафур Ғулومнинг «Кўкан», Ғайратийнинг «Онамга хат» достони билан бир қаторда шонли ўрин олди ва кейинги йиллар учун ҳам ибрат бўлиб қолди.

Асар халқ дostonлари ҳижосида — етти бўғинда ёзилган. Жуда равон, Ойбекка хос қуюқ образлар. Фалсафий мушоҳадалар тўлиб-тошиб ётарди. Гарчанд дostonнинг баъзи ерларида қофия равонлиги етишмаса ҳам сатрнинг сермаънолиги ва образлилиги уни босиб кетганди, ҳатто баъзи ерларда қофиясининг йўқлигини ҳам пайқамай қоласан киши.

Шуни алоҳида айтиш керакки, Ойбек бошқа тенгдошларига нисбатан қисқа ҳижоларда жуда кўп ёзарди, ундаги ҳижолар ранг-баранглиги диққатга сазовор. Қисқа ва ўзига хос шаклда образ тузилишига эга шеърлар Ойбекда кўп учрайди. Ҳатто анъанадаги тўрт сатрли (мурабба) ўрнига уч сатрли шеърлар ҳам ёзарди. Бу унинг услубига жуда мос тушарди. Бу ранг-баранглик Ойбекнинг доим изланишидан, жаҳон адабиётидан баҳраманд эканидан, биринчи галда улуг рус адабиётидан яхши мутолаа қилишидан далолат берарди. Чиндан ҳам Ойбек фикрли, мулоҳазали, синчков ва билимдон шоир эди. Бу фазилатларни шоирнинг асарларини ўқиган киши дарров сезиб олади.

«Дилбар — давр қизи» дostonидан кейин Ойбек кетма-кет бир нечта поэмалар ёзди. Булардан «Уч» дostonи айниқса ёшларнинг қўлидан тушмай қолди. Бу пайтда мен Тошкетдаги хотин-қизлар билим юртида адабиёт тўрагагини олиб борардим. Шу дostonдан мисоллар келтириб, кейин ўзини ўқиганимда талабаларнинг нақадар диққат билан тинглагани, то дoston охир бўлгунга қадар залдан нидо чиқмагани, ўқилчб бўлгач, бирдан жўшқин муҳокама бошланиб кетгани, кўпчиликини дoston мафтун қилиб қўйгани ҳали-ҳали эсимда. Кейинчалик бир нечта студент уни ёдлаб олиб, йиғилишларда, тантанали кечаларда ўқиб юрди. Менинг ўзим ҳам бу дostonнинг бир қанча сатрларини ҳозир ҳам ёддан биламан. Дoston ўта йигитлик ҳаяжони билан равон ёзилган, севги изтиробларини, севинч ва халёлларини тўлиб-тошиб қуйлайди шоир. Инсофсизликка, ноҳақликка туғён кўтаради.

Бу орада Ойбек «Темирчи Жўра» дostonини эълон қилди. Бу дoston ҳам тезда оғизга тушди. Бу дoston-

нинг илк номи «Темирчи Жўра кофир ҳақида дoston» эди. Нима учундир шоир кейинги нашрларда «кофир» сўзини олиб ташлади. Ваҳоланки, «кофир» сўзининг бу ерда динга алоқаси йўқ, балки Темирчи Жўранинг ҳаётда ишонч билан яшашидан, ўз фикрини ва тутган йўлини дадил туриб ҳимоя қилишидан дарак бериб турарди. Гарчанд халқ «кофир» деганда ҳар вақт ҳам динсиз эмас, бир сўзлик, ўйлаганни кесадиган, дадил кишини кўзда тутади. Менимча, баъзи танқидчиларнинг фикрларига қўшилиб, дostonнинг номини ўзгартириш зарурати йўқ эди. Худди шундай машҳур «Уч» дostonида ҳам кейинчалик қисқартириш ва ўзгартиришлар киритилдики, менимча бунга ортиқча эҳтиёж йўқ эди, аксинча, ёниб турган қирраларнинг баъзиларидан нур қочганга ўхшайди. Бу бир томондан ўша вақтдаги танқидчилигимизнинг савияси туфайли содир бўлган бўлса, иккинчи томондан давр мураккаблиги билан боғлиқ.

Ана шу дostonлар ижод қилинган йилларда мен биринчи марта Ойбекнинг ўзини кўрдим. Худди мен тасаввур қилиб юрган кишининг ўзи! Ута сипо, камгап, кўзлари доим маъно кашф этиб чақнаб туради, муҳокамалари кенг ва чуқур, шеърни унақа қойил қилиб ўқий олмайди, у шеър ўқиганда юрагим пўкиллаб турарди. Худди шеърнинг маъноси сочилиб, китобхонга бутун жозибаси билан етиб бормаётганга ўхшарди. Ахир бу пайтда Ҳамид Олимжон, Фафур Ғулом, Уйғун, Миртемирдек қойил қилиб шеър ўқийдиган ажойиб шоирлар бор эди. Ҳамид Олимжон-ку оддий хабарни шеърдек ўқишга қодир эди!

Буюк рус шоири Пушкиннинг вафотига юз йил тўлиши арафаси. Бу шонли йилни нишонлашга тайёрлик қизиб кетган эди. Ҳамид Олимжон «Кавказ асири», Чўлпон «Борис Годунов», Шайхзода билан Миртемир шоир лирикасини, Ойбек эса «Евгений Онегин»нинг таржимасини олган эди. Одат бўйича ҳар бир асар таржимаси тайёр бўлгач, кенг муҳокама қилинар, истган одам ўз фикрларини айтиши мумкин эди.

Мен «Евгений Онегин» таржимаси муҳокамасида бўлганман. Муҳокама жуда қизгин ўтган. Айниқса СССР Фанлар Академияси Ўзбекистон филиали, Ўзбек тили ва адабиёти институтининг ўша пайтдаги раҳбарларидан бири Отажон Ҳошимовнинг нутқи ҳали-ҳали

эсимда. У таржимани жуда мукамал таҳлил қилиб келиб, Ойбекнинг таржимасига жуда юқори баҳо берди. Ҳатто кулиб туриб, «Пушкинга Тошкентда ҳайкал қўйилар экан, ёнида ажойиб таржимаси учун Ойбекка ҳам ўрин бўлиши керак» деган ҳазилнамо фикри ҳамон қулоғим остида жаранглаб туради. Чиндан ҳам таржима улуғ Пушкин шоҳ асарининг руҳини, жозибасини, мазмунини ва шаклини тўла сақлаган ҳолда юқори савияда қилинган эди. «Евгений Онегин» бадий савияси жиҳатдангина эмас, 14 сатрдан иборат алоҳида қофиялаш усулига кўра ҳам таржимондан катта маҳорат ва ижодий қувват талаб этарди. Ажойиб билимдон, ўзбек шеърлятида турли шакллари машқ қилиб, тажриба орттирган, моҳир шоир буни муваффақият билан таржима қилган эди. Романнинг кейинги нашрига муҳаррир бўлган олим ва шоир Мақсуд Шайхзода бу маҳоратни алоҳида таъкидлаб «Ойбекдан бошқа ҳеч ким буни бунчалик маҳорат билан таржима қилолмас эди. Озарбайжончага Самад Вурғун мана шунақа маҳорат билан ағдарган. Маза қилиб таҳрир қилдим»,— деган эди. Шайхзода йиллар ўтганини ҳисобга олиб, таржима сифатини янада яхшироқ бўлиши учун Ойбек билан бамаслаҳат баъзи сатрларни биргалашиб таҳрир этди. Ана шунда Ойбекнинг «хоми кўп экан, ишлаш керак, ишлаш керак» деган сўзлари ҳамон эсимда. Чиндан ҳам заҳматкаш Ойбек бу ажойиб таржимани яна бир марта кўздан кечириб берди. Кўпчилик пайқамagan нуқсонларни яна ўзига хос синчковлик билан бартараф этди. Чиндан ҳам шоҳона таржима бўлди.

Таржима муҳокамасидаги бир лавҳа эсимда қолган. Пушкин, ўз асарида сийқаси чиқиб кетган қофияларни ҳадеб ишлатаверадиган шоирлардан кулиб, «Кутаётган қофиянг шумиди, китобхон?»— деб ўзи ҳам бир жуфт сийқа қофияни—«Морозы—розы» сўзларини истеҳзо билан ишлатади. Бунга таржимада мос келадиганингни топиш керак эди. Таржимон Ойбек жуда қойил қилган, «гул» сўзига асрлардан бери шеърлятимизда ишлатилиб келган «булбул» сўзини қофия қилган. Бу муваффақиятли топилмани изланувчан шоир Усмон Носир алоҳида кўтаринкилик билан қайд этган эди: «Бопланган, жуда ўринли!»— деб хандон солиб қувонган эди. Кейинчалик, ана шу муҳокамадаги фикрларни жамлаб Отажон Ҳошимов «Евгений Онегин»нинг нашрига катта сўз

боши ёзган эди. Бу сўз боши ҳам ўз вақтда биз ёш адабиёт шинавандаларида катта таассурот қолдирган эди.

Биз, студент ёшлар, 30-йилларнинг охирида Ойбекнинг дostonларига мафтун бўлиб, навбатдаги шеърлари ёки дostonни кутиб юрсак, бирдан «Қутлуғ қон» романи пайдо бўлиб қолди. Олдиниға ҳайратландик, Ойбекнинг проза ёзиши хаёлимизга келмаган экан. Ахир унғача на бир ҳикоя, на бир очерк ёзган эди. Агар ёзган бўлса ҳам ё бостирмаган, ёки биз ишқибозлар кўзига тушмаган.

«Қутлуғ қон» романи аввало ўз номи билан биз ишқибозларнинг диққатини тортган бўлса, кейинчалик ажойиб образ тузилиши, ўзига хос баён тарзи, персонажларнинг ранг-баранглиги билан шошириб қўйди. Роман босилган журнал қўлдан-қўлга ўтар, бунинг устига журнал ҳар сонидо оз-оз босар, биз эса энтиқиб кутардик. Мен ҳозирғача ҳам тушунолмаيمان: нега ўша пайтларда журнал романи икки-уч сонидо босиб қўя қолмасдан, йил бўйи чўзган?

Роман, биз ёш шоирларнинг назарида, Ойбекни жуда юқори кўтариб юборди. Гарчанд роман ўша пайтда унчалик тўла баҳоланмаган, адабиёт жамоатчилиги томонидан жуда ҳам хушнуд кутиб олинмаган бўлса ҳам, адабиёт ишқибозларининг, айниқса, бизга ўхшаган энди ижод оламиға кириб келаётганларни, мафтун қилиб қўйган эди. Биринчидан, роман биз дарсларда ўтган буюк ёзувчиларнинг асаридек мукамал, серзавқ, сермазмун ва сержило эди. Иккинчидан, бу пайтда ўзбек тилида бармоқ билан санарли романлар бор эди. Уларнинг баъзилари ибтидоий савияда эди. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи эса мукамал, тугал, юқори савияда ёзилган эди. Бунинг устига романда ҳам Ойбек ўша биз дostonлари билан севган шоирдек серфикр, жозибали, ҳушёр ва доно эди. Романи шеърый образлар билан фикр юритадиган шоир ёзгани яққол кўзга ташланиб турарди. Шундан маълум бўлдики, Ойбек жуда катта тайёрлик ва билим билан прозаға қўл урган.

Бу фикримизни «Навойй» романи яна бир бор тасдиқлади. Роман китобхон учун янги олам қашф этди. Ойбекни эса, Иттифоқимизнинг йирик адиблари қаториға қўйди.

Эсимда бор, «Навой» романига СССР Давлат мукофоти берилди. Буни мен эрталаб радиода эшитдим. Бу вақтда «Еш ленинчи» газетасида ишлар эдим. Идорага келсам, шоир Енғин Мирзо ўтирибди. «Ойбек домлани табриклар келмаймизми?»— деб қолди. Уйга йўл олдик. Ойбекнинг уйи ремонтда экан. Домла очиқ чехра билан кутиб олиб, бир томонига талай китоблар қалаштириб тахланган хонага таклиф этди. Уларнинг орасида замонавий китоблар билан бир қаторда эски, инқилобгача турли шаҳарларда чиққан араб алифбесидаги китоблар ҳам бор эди. Биз Ойбек домлани табрикларидик. У ҳайрон бўлиб, қорачўғи йирик кўзларини чарақлатиб, тикилиб қолди. Бирдан сўради:

— Қайси Ойбек? Қайси Ойбекни мукофотлашди!— деб қолди.

Биз ҳайрон қолдик. Ҳатто таажжубландик. Ойбек аканинг ҳали бу янгиликдан хабари йўқ эканми, ёки хаёли паришонроқ бўлиб турган эканми, билолмадик. Кейин идрок этгач, кўзлари ёниб, қувониб кетди.

— Яхши бўпти! Яхши бўпти!— деб турди-да, хонанинг ярмини эгаллаб ётган китобларни кўрсатиб, таъкидлади:— Мана шуларни ўқиб ёзганман, жуда материал кўп!

Ойбек домланинг табиати жуда ғалати эди. Қибрланиш, мақтаниш нима билмасди. Яхши иш қилишни ҳар соғлом одамнинг бурчи деб биларди, дилидаги бор гапни айтиб қўя қоларди. Бу бор гапнинг қибрланишга ўхшаб кетиши билан иши йўқ эди. Чунки табиатан жуда хокисор, ҳалол, фикрчан, кўнгли очиқ одам эди. Шунинг учун юқоридаги ҳолат Ойбек домлани билмаган одамга ғалатироқ туюлиши мумкин. Лекин биз ажабланмадик, унинг характерини жуда яхши билардик, кўп суҳбатларини эшитганмиз, насиҳатларини олганмиз.

Бир ҳодиса эсимдан чиқмайди. Бу вақтда Ойбек ҳали фақат шоир эди. Омади ҳам ҳали унча келмаган пайт. Унинг шеърларини холис бўлмаган кўз билан қайта-қайта синчиклаб ўқийдиганлар ҳали топиларди. Бу вақтда мен студент, кечқурун Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи қошидаги консультация бюросида котиб бўлиб ишлардим. Ҳозирги «Шарқ юлдузи» журналидан олдин чиққан «Ўзбекистон совет адабиёти ва санъати» журнали ҳам шу бинода эди. Бир куни Ойбек «Гулноз»

достонини олиб келди. Бошланишидан бир озгина ўқиб, журналга қолдириб кетди. Достон араб алифбесида, қўлда битилган эди. Ана шунда мен Ойбекнинг биринчи дастхатини кўрганман. Унча чиройли эмас, лекин киши қийналмасдан ўқийдиган шаклда тиниқ ва донадона. Достон ҳадеганда журналда босилмади. Бу орада Ойбекнинг ўзи ҳақида гап чувалиб, газеталарда ҳам номи қайд қилина бошлади. Бир куни мундоқ қарасам, «Ёш ленинчи» газетасида журнал котибининг ана шу қўлёзма ҳолидаги достон ҳақида салбий мақоласи босилиб чиқди. Остида давоми борлиги ҳам айтилган, эртасига яна чиқди. Яна «давоми бор» дейилган. Менга малол келдими, ёки Ойбекка бўлган муҳаббатим қаҳримни кўзгадими, кечқурун ишга келдим, журнал котибининг тортмасини қарасам, достон турибди. Ножўя иш қилаётганим ҳам эсимга келмасдан, достонни қўлимга олдим, ўз жойимга бориб ўтирдим. Бир лаҳза қўрқинч аралаш ҳаяжон босди. Кейин достонни портфелимга солиб уйимга олиб кетдим. Достон ҳақидаги мақоланинг давоми газетада яна чиқди. Лекин автор фикрларини «исботлаш» учун бу гал достондан мисол келтира олмаган эди. Чунки достон «йўқолган» эди. Котиб мақолани пешма-пеш ёзиб бераётган экан.

Шу олинганича достон менда қолиб кетди. Йиллар ўтди. Бир куни Ойбек домлага бу сирни очдим. У киши ўзига хос оғирлик билан кулди-ю, индамади. «Келтириб берайми, ўзингизда нусхаси борми?» — десам, «Бор» дедилар. Достоннинг ўша нусхаси ҳамон менда сақланади.

Ойбек ўзини менга жуда яқин тутарди. Яқин тутишининг сабабларидан бири шу воқеа бўлса ажаб эмас! Кейинчалик «Навой» романининг бир нусхасини автограф билан тақдим этди. Унга «Шоир Шухратга юракдан армуғон» деб ёзилган. Бу юксак армуғон буюк адибдан эсдалик сифатида кутубхонамнинг энг тўрида туради.

Ойбек шеърятни жуда нозик тушунарди. Шоирнинг ўзими ёки бошқа бир одам шеър ўқиётган бўлса, энг образли, етказиб айтилган сатрларни дарров пайқаб олар ва ўша заҳоти қандайдир ҳаракат ёки қисқа бир ибора билан муносабатини билдирадди. Эсимда, шоир Туроб Тўла уйланаётган эди. Никоҳ кечасига дўстлар

билан бир қаторда устозлар ҳам таклиф қилинган. Энг тўрда Ойбек билан Гафур Ғулом ёнма-ён ўтирарди. 1945 йилнинг, адашмасам, 5 ноябрь куни, Октябрь социалистик революцияси байрамининг арафаси эди. Одатдагидек бу улуғ байрамга Гафур Ғулом бир шеър ёзган экан, шу тўйда ўқиб берди. Бу Гафур Ғуломнинг машҳур «Чин арафа» шеъри эди. Гафур Ғулом шеърни яхши ўқир эди. Қандайдир тантанаворлик барқ уриб турарди. Бу тантанаворлик айниқса мана шу шеърга жуда мос келарди. Чунки мамлакат тўрт йилга чўзилган даҳшатли урушдан ғолиб чиққан, кайфиятлар баланд, Октябрь байрамини энди тинчликда нишонламоқда эдик. Шеър ҳам ана шу руҳда ёзилган эди.

Гафур Ғулом ўрнидан табассум билан туриб, чўнтагидан тўрт букланган қўлёзмасини олди. Одатдагидек, ярим ёд ўқий бошлади. Тўй аҳли жон қулоғини тугиб тингларди. Шеърнинг:

Шодлик қўшини босди саодат кўчасини,
Гўдаклар жаранглатар ҳайитлик тангасини,
Келинчақлар ахтарар пердоз қутигасини,
Қирқ кокил бўлсин дейди, қистайди янгасини,
Бугун чин арафадир! —

деган сатрларини ўқиётганда Ойбек бирдан жонланиб қўйди, кетидан «Яхши! Яхши!» деб нидо берди. Шеър ўқилиб бўлгач, яна бир неча марта «яхши» сўзини такрорлаб, «Гафур бало!» деб таъкидлади-да, шеърга яқун ясади. Гафур Ғулом:

— Боплабманми? — деган эди, Ойбек жавоб ўрнида;
— Газетага бердингми? деб сўради.

Гафур Ғуломнинг қўлидан шеърни олиб яна ўзи кўздан кечира бошлади. Ойбекнинг кўзида ўта мамнунлик ёнарди. Чунки Ойбек табиати равшан, адабиётдаги энг кичкина муваффақиятлардан ҳам жон-дили билан қувонадиган, бутун вужуди билан ижодкор ва билимдон олим эди.

Ойбек жуда саховатли ва раҳмдил одам эди. Унинг саховати ва меҳрибонлиги ҳақида ҳатто ҳикоя ва латифалар ҳам тўқилган. Эмиш Ойбек уруш йилларида бозорга тушса, бир хотин гилам сотиб турган экан. Нега сотаётганини сўрабди. Хотин: «Эрим фронтда

ўлган, тирикчилик...» дебди. Ойбек астойдил гилам олиш ниятида бўлмаса ҳам, хотинни гилами билан бошлаб уйига олиб келади ва унинг айтган нарҳини беради. Кимдир «жуда қиммат-ку» деса, Ойбек дарров унинг сўзини бўлади:

— Унақа деманг, эри фронтда ўлган экан!

Бу ҳикоя қай шаклда содир бўлган-бўлмаганидан қатъий назар, Ойбекнинг нақадар олижаноб киши эканлигидан далолат беради. Зотан, халқ ўз сеvimли кишисини доим фазилатли, ибротомуз ҳикоялар тўқиб улуғлайди, унинг хотирасини кўнглида сақлайди! Худди шундай ажойиб бир лавҳанинг гувоҳи бўлганман. 1945 йил, фашистлар устидан ғалаба қозондик. Кишилар ва ташкилотлар ғалабани ўзича нишонламоқда. Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ҳам бу тарихий кунни тантанали кеча билан нишонлаш режасини тузди. Бу вақтда Ойбек Ўзбекистон Совет Ёзувчилар союзи правлениесининг раиси эди. Ёзувчилар союзи эса, ҳозирги Адабий фондинг поликлиникаси жойлашган, Биринчи май кўчасининг 20-уйида эди. Катта тантанали йиғилишдан кейин бинонинг иккинчи қавати фойесида, буфет ўрнашган ерда зиёфат бўлди. Ойбек ўз тенгқурлари билан юқорида, биз ёшлар эса пастроқда ўтирардик. Ким нимаики истаса, буфетдан харид қилиши мумкин эди. Албатта, биз ёшларнинг даста қисқароқ, кўп нарсага қурбимиз етмасди, сал ўтмай бир-биримизга тикилишиб қолдик. Буни пайқаган зийрак Ойбек олдимизга келиб, аҳволимизни сўради. Ҳаммамиз ер чизиб қолдик. Адашмасам, орамизда гапга эпчилроқ Саид Аҳмад лўнда қилиб қўя қолди:

— Пул йўқ, Ойбек ака!

«Ие-ие!»—дея Ойбек ажабланди ва «Менинг ҳисобимдан маншат қилаверинглар!» деб буфетга тайинлаб кетди. Жонсизга жон борми, дегандек шу кечаси шунақа яхши ўтирибмизки, билишимизча, Ойбек икки ойгача маош ололмабди, буфетчи босиб қолибди.

Ойбек талантли болалар шоири Қудрат Ҳикматни яхши кўрарди. Қудрат Ҳикмат ҳам бу меҳрибонликнинг қадрига етар, нима ёзса бошлаб Ойбекка ўқиб берарди, фикрларини жон деб қабул қилиб, яшнаб юрарди. Ана шу вақтда Қудрат Ҳикмат ер олиб, жой қиладиган бўлиб қолди. Албатта, жой қилмоқнинг ўзи бўлмайди. Ойбекнинг «кўрқманг, жой қилаверинг», дегани эсимда.

Кейинчалик унга моддий ёрдамлар берди. Ҳар кўрганда кўнглини кўтариб турди. Уша ерда ҳозир марҳум Қудрат Ҳикматнинг фарзандлари турадики, улар Ойбекнинг бу олижаноб кўмагини яхши биладилар ва миннатдорчилик билан эслаб юрадилар.

Ойбек ҳаётда ўта реалист одам эди.

1948 йилда менинг отам вафот этди. Таъзияга бориб келган Ойбек эртасига кабинетига чақириб қолди. Мен бу маҳалда «Шарқ юлдузи» журналида ишлар эдим. Ойбек яна бир марта чуқур таъзия билдириб, ака-укаларим бор-йўғини суриштирди. Елғиз ўғил эканимни билгач, аҳволимни сўради-да, таъкидлади:

— Албатта, отангизга жонингиз ачийди. Лекин бидъат аҳлининг сўзига кириб ўзингизни қийнаб қўйманг. Уларнинг урф-одат деганининг ҳаммаси бидъат, бизнинг миллий урф-одатимизга алоқаси йўқ. Ота-она учун энг аъло хотира уни ёддан чиқармаслик, эслаб туриш ва яхши ишларини давом эттириш,— деди.

Ойбек сермахсул ижодкори маъқул кўрарди. Бўлар-бўлмасга минбарга интилавермасди. Ўз ижодий жараёнини ҳикоя қилишни ёқтирмас эди. Лекин доим ёшларни ижодга ундаб турарди. Кейинги пайтларда хасталаниб, талаффуз қилиши оғирлашиб қолганиданми, фикрини ўта қисқа ва лўнда қилиб айтарди. Айниқса, ёшларни кўрдими: «Ёзиш керак, ёзиш керак!»— деган жумлани кўп такрорларди. Мен бу сўзнинг маъносига у вақтда ортиқча аҳамият бермаган эканман, мана энди ёшим улғайиб, яхши тушуниб турибман. Устоз «Куч-қувват ҳамма вақт бир хилда турмайди, соғлиқ ҳам доим яхши бўлавермайди, ҳозир ёшсиз, соғ-саломатсиз, ижод қўлингиздан келади, вақтни ўтказмасдан ёзинг», демоқчи экан.

Ойбекнинг ўзи касал бўлишига қарамасдан умрининг охиригача ижоддан тўхтагани йўқ. Қўли билан ёзолмаса айтиб турди. Умр йўлдоши Зарифа опа фидойилик билан унга кўмакдош бўлди. У Ойбекни чарчатмади ёки ўзи зерикиб, котибликни ташлаб кетмади. Кейинги йиллардаги асарлари ана шу ҳамкорликнинг самарасидир. Бу ижод эмас, Абдулла Қаҳҳорнинг тили билан айтганда, қаҳрамонлик эди.

ТОШКЕНТЛИК ДУСТИМ ҲАҚИДА СУЗ

1940 йил «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида мен Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романини ўқидим. Ўзбек адабиёти ҳақида у пайтда ғира-шира тасаввурда эдим. Қадимий ва замонавий ўзбек шеърини кучли, прозаси эса эндигина шаклланипти, деган фикрда эдим. Шундай талантли, шундай ёрқин романнинг майдонга чиққани мени ниҳоятда қувонтирди.

Бир йилдан сўнг мазкур романнинг муаллифи билан унинг шаҳрида танишиш, тез орада дўстлашиш, қолаверса, «Қутлуғ қон» романининг Тошкентда нашр қилинган биринчи русча таржимасига муҳаррирлик қилиш шарафига муяссар бўлдим.

Бизнинг биринчи учрашувимиздан буён чорак асрдан кўпроқ вақт ўтган бўлса-да, таассурот шундай кучлики, ҳамон тахи бузилмай, кўз ўнгимда ипидан-игнаси-гача кўриниб турибди.

Менинг қаршимда баланд бўйли, қадди-қомати келинган киши турарди.

Юз ифодасидан унинг маънавий эҳтиёжлар ҳақида кўпроқ қайғураётганини пайқаб олиш мумкин эди. Унинг қорачадан келган ёноқлари, йирик-йирик қора кўзлари порлаб, кенг пешонаси устида қоп-қора жингалак сочлари ёйилиб турарди. Табассум унинг чеҳрасини янада ёритарди. Лекин ғазабнок бўлганда қаҳри юзи кишини чўчитадиغان даражада қаҳрли тус оларди.

Қувноқ ҳазил-мутойиба унинг нутқини янада қизиқарли қилар, бундан ўзи ҳам таъсирланиб, қаттиқ куларди.

Биз илк марта ижодий иш юзасидан суҳбатлашган эдик. Буни тушунтиришдан олдин ўзим ҳақимда қисқача тўхталишим лозим. Эвакуацияда Тошкентга кўчиб

келгач, ўзбек адабиёти билан нафас олишга, бу адабиётнинг нозик томонлари билан танишишга муяссар бўлдим.

1941 йил Навойнинг 500 йиллиги нишонланадиган юбилей йили эди. Уруш бошланиб қолганлиги сабабли бу байрам кечиктирилди. Асарларни ўқиб чиққач, бу улуғ сиймога шайдо бўлиб қолдим. Мен унинг гўдаклигидан шеърятга қизиққанини, мураккаб ғазалларнинг маъзини чақиб ўқиганини, Фаридиддин Атторнинг «Қуш тили» деган дидактик асарини бошдан-оёқ ёд билганидан ҳайратландим. Йигитлигида эса илмга чанқоқлигини, ажойиб шеърлар ёзишини, икки мисра шеъри учун ўша даврнинг буюк шоири Лутфий ўзининг икки минг мисра шеърини алмаштиришга рози бўлганини ўқиб, яна ҳам ҳаяжонландим. Мен уни ҳар жиҳатдан камолга етган инсон, давлат арбоби, «Одами эрсанг демагил одами, они ким йўқ халқ ғамидин ғами», деб ҳайқирган бир даҳо сифатида тасаввур қилдим. «Хамса»ни яратган улуғ Навой шоир, санъаткор, созандаларнинг жонкуяр ҳомийси, мураббийси эди.

Менда шижоат пайдо бўлди. Навой ҳаётининг икки қутби — болалиги ва мутафаккир кексалиги ҳақида икки бобдан иборат кичикроқ ҳикоя ёзишга жазм қилдим. Биринчи сатрлар ўз-ўзидан қуйилиб келди: «Чўл шамоли қум ва оғинч келтирди...»

Мен бу ҳикояни ёзгач, уни Ҳамид Олимжонга кўрсатдим. У ҳикояга мойиллик билдирди ва уни радио орқали эшиттириш учун тавсия қилди. Аммо энг муҳими, ким пимага қобилиятли эканлигини дарҳол пайқайдиган Ҳамид Олимжоннинг мени Ойбек билан таништиргани ниҳоятда эсдан чиқмайдиган воқеа бўлди. Навойни мукамал билувчи, у ҳақда дoston ёзган ва айни вақтда роман ёзаётган Ойбекнинг менинг имкониётимдан келиб чиқиб кўмак бериши ғоятда муҳим эди.

Ойбекнинг арзимас ҳикоямни ўқиб чиққандан сўнг айтган қуйидаги гаплари менинг ёдимда мангу қолди: «Сизда даврни сезиш, тарихни ҳис қилиш бор, ёзишда давом этинг...»

Бизнинг ижодий дўстлигимиз шундай бошланди. Дарҳақиқат, Ойбек мени «Ҳаёт бўстони» китобимни ёзишга илҳомлантирди. Китобнинг биринчи тақризчиси ҳам у бўлди.

Ойбек Навоий ҳақида гапирганда, айниқса, кўзлари бошқача чақнаб кетарди. У ўзини худди ўша қадим даврга шахсан кириб боргандай, Ҳиротни ўз уйидек, қадрдон Тошкент кўчаларидек ҳис қиларди, хаёлан ўша замон гирдобиди кезарди.

Мана, Ойбек орқали тарихни билиб олганим Тошкент шаҳри. «Қутлуғ қон» романининг русча тексти устида ишлаш жараёнида мен муаллифдан асар воқеалари содир бўлган бу шаҳар ҳақида кўп нарсаларни сўрадим. Асл тошкентлик бўлган Ойбекдан бу шаҳар ҳақида муболағадор ҳикоялар эшитардим. Ҳа, у нима ҳақида гапирган бўлса, ўз асарида шуни кўрсатганди.

Биз Ойбек билан «Қутлуғ қон» романи устида ишлаган хонага ўша пайтда шу ҳовлида истиқомат қилаётган Татьяна Николаевна Жирмунская тез-тез кириб турарди. Ушбу нашр учун Ойбекнинг портретини ишлаш унга буюрилган эди. У Ойбек расмини хиёл боши эгилган, ёниқ кўзларидан доншмандлиги сезилиб турган ҳолда чизган эди.

* * *

Ойбек ҳақида ўйлаганимда ҳар доим Пушкиннинг қуйидаги сатрлари ёдга тушади:

Хотиралар секин ҳамда тишч,
Кўз олдими ёяр сепини.

Бизнинг ҳар бир учрашувимиз ижод ҳақидаги мулоқотлар билан ўтарди. Ойбек ўзининг янги фикрларини мен билан баҳам кўрар, ўйлаб қўйган асарининг сюжетини сўзлаб берар, шеър ўқир ва дарров мазмунини таржима қилиб берарди.

Бир куни у узоқ вақт кўришмаганимиздан сўнг ғамгин, маъюс ҳолда келди... У отаси вафот этганини ҳазинлик билан айтди. У отаси ҳақида гапираркан, болалик чоғларини қайтадан бошидан кечираётгандай бўлар, ёшлигини, ҳунармандчилик маҳсулотлари билан қишлоқма-қишлоқ кезганларини эсларди. Оҳ, юлдузларгача қўл етгудек бўлган, илк шеърлар тўқилган чўл оқшомлари!.. Ойбек эсларди, эсларди... У ўша куни ёш

болалигида, томда онаси билан ўтирганда, ойга томон талпиниб, «ойи, ойни олиб беринг» деганларини сўзлаб берганди. Унинг адабий тахаллусига ой сўзининг кириши ҳам бежиз эмас. Ойбекнинг асли исми — Мусо.

Биз ўша куни шаҳар кўчаларини узоқ кездик, Ойбек шеърлар ўқиди. У менинг диққатимни айниқса, бир нарсага — ўзининг яхши кўрган образига — димикқан ҳавода ҳалок бўлган капалакка жалб қилди. Албатта, бунда мажозий маъно бор. Капалак образи орқали ўз даврасидан тортиб олинган, ёт кишилар тўдасига тушиб қолган инсон тасвирланганди.

Ойбек ушбу шеърнинг бадиий гўзаллигини тинмай, батафсил, дид билан ифода қилгандики, менда уч таржима қилиш иштиёқи пайдо бўлди. Афсуски, менинг ёзганларим қаердадир йўқолган, хотирамда дастлабки сатрларгина сақланиб қолган:

В жаркий полдень июля на асфальт городских площадей
Беззаботная бабочка, гость из далекого сада,
Залетела нечаянно. Легкие крыля у ней
Были ярче, простей и пленительней красок Бехзада.

Аммо капалак ҳақидаги шеъри туманли ўтмишни ўйлаганда ёдга тушганди, ҳозир эса унинг фикри зикрида — уруш! У фронтга кетган ёшлар, ўглини кутаётган оналар ҳақида ёзди. Реалист ёзувчи урушни ўз кўзи билан кўриши лозим эди. Мана, 1943 йилнинг бошида совға олиб кетаётган делегация билан Ойбек ҳам фронтга жўнади. Делегация қайтди. Аммо Ойбек ўзбек жангчилари орасида — ҳарбий қисмда узоқ қолиб кетди.

Бир неча ҳафта давомида ундан ҳеч қандай маълумот бўлмади. У Воронежни озод қилган жангчилар билан бирга вайрона бўлган кўчаларда кезди ва шунинг таъсирида совет жангчиларининг қаҳрамонлиги ҳақидаги «Қуёш қораймас» романининг мавзун туғилди.

Ойбек Тошкентга қайтгач, романининг балқиб кўринаятган сюжетини берилиб, жон-дилидан ҳикоя қилиб берди. У асарнинг бир бобини алоҳида ҳикоя шаклида эълон қилдирди. Романи тўлалигича 1958 йилда ёзиб тугатди ва нашрга берди. Ижод шунақа ўжар, инжиқ бўлар экан, гоҳ шеър, гоҳ дoston унинг наср дарёсини «из»дан чиқариб турар эди.

Менинг Тошкентдан кетишим бизнинг дўстлигимизга сира ҳам таъсир қилмади. Ойбек Москвага тез-тез келар ва бизнинг ҳар бир суҳбатимиз унинг янги адабий ўйлари билан обод бўлар эди. 1948 йилда эса, ўзим Тошкентда икки марта бўлдим: май ойида Навоийнинг юбилейида қатнашдим, ноябрда эса Ойбек ҳақидаги китобимга материал тўплаш учун келдим.

Мен унинг очеркка мавзу бўлишга арзийдиган оиласида, меҳмонхонасида яшадим.

Бу уйда оилани асосан Ойбекнинг рафиқаси Зарифа бошқарарди. У ўзининг оила кemasини матонат ва ирода билан бошқарарди. Кимёгар олима уй-рўзгор ишларига ҳам жон куйдирар, тўрт болани тарбияларди. Болаларининг ҳаммаси бугунги кунда илмнинг турли соҳасида ишлаётир, ўғиллари — тарихчи, биолог, кимёгар, қизи эса филолог.

Зарифа оқшомлари вақт ортириб, мен билан ишлашга ҳам улгурарди, ҳар бир сўзга иштиёқ билан ёндашиб, Ойбекнинг илк шеърларини таржима қиларди. У архивларни титкилаб, кўз ўнгимда Ойбекнинг бутун ижодий йўлини очиб берарди. Ойбек бу пайтда янги поэма устида ишларди. У Ҳамза ҳақида ёзарди. Бу табиий ҳол эди. Чунки улкан шоир, арбооб ва жангчиларнинг образи уни ўзига жалб қилиб келарди. Уша вақтда унинг Машраб ва Ҳамза ҳақидаги шеърлари бунёдга келди. Ойбек ҳаётининг сўнгги йилларида XVI асрнинг ажойиб шоири Заҳриддин Бобир ҳақидаги достони устида ишлади, аммо у тугалланмай қолди.

Менинг бу келишимда ҳам биз шаҳарни кўп айландик.

Қизиқ бир сайр ёдга тушади. 1948 йилнинг ноябрида Сергей Петрович Бородин (у пайтда москвалик эди) ва Вероника Тушновалар Тошкентга келишди. Ноябрь ойининг қуёш чарақлаб турган иссиқ кунларидан бирида Ойбек ҳаммамизни биргаликда Эски шаҳар бўйлаб айланишга таклиф қилди. Бизга ёзувчи Жуманиёз Шарипов ҳам қўшилди. Ойбек болалигида ва ёшлигида ўзи гувоҳ бўлган кўпгина воқеаларни қайта жоанттириб ҳикоя қилиб беришга уста эди. Кимки унинг «Болалик» повестини ва «Улуғ йўл» романини ўқиган бўлса, бу нарсани аниқ сезади.

Тўғриси айтиш керак, биз кўп вақтимизни Эски шаҳар бозорида ўтказдик. Ойбекнинг бозорнинг қайси

бурчагида нима борлигини билиши бизни ҳайратлантирди. Биз кўз ўнгимизда тайёрланган бозор овқатларига тан бердик. Айниқса, оғизга солиш билан эриб кетадиган барра кабобдан, иликдек мантидан тотиниш ва буларнинг устидан ғала-ғовур чойхонада кўк чой ичиш жуда роҳат.

Кун кеч бўлиб, қош қорайиб қолди. Пахса девор билан ўралган, кўпгина ҳовлиларда ўт учқунлари кўрина бошлади. Тўсатдан Ойбек деди:

— Бир вақтлар мен яшаган уйни кўрасизларми?

— Сизнинг уйингизми? У қандай...

— Йўқ, меники эмас, аммо шунга яқинроқ... тўқиш дастгоҳи бор жой... Айрим жойлари ҳозир ҳам турибди...

Албатта, кўришга хоҳиш билдирдик, Ойбек эсига бир нарса тушгандек, бизни айланма ва қисқа йўлакка бошлади. Еқимли таассурот билан секин ва узоқ юрдик, ниҳоят кичкина, тор кўчадаги бир уй олдида тўхтадик. Ойбек ишонч билан эшикни тақиллатди.

Уй эгасининг юзидаги севинчдан бу хонадондагилар Ойбекни нақадар яхши кўришини пайқаш мумкин эди. Оила аъзолари — улар турли авлод кишиларидан иборат — чуғурлашиб бизни ўтиришга таклиф қилишди. Кимдир чой қуяр, яна кимдир палов тановул қилмагунимизча, бизга рухсат берилмаслигини таъкидларди. Ойбек эса, ўзининг москвалик дўстлари билан шунчалик ҳол-аҳвол сўраб ўтиш ва Тошкент ҳаётининг бу жиҳатларини ҳам меҳмонларга кўрсатиш учун олиб келганлигини айтди. Бизга тўқиш дастгоҳини кўрсатишди. Айтгандай, у билан ёнма-ён тикув машинаси ҳам савлат тўкиб турарди.

Мен Вероника Тушнованинг паришон нигоҳига диққат қилдим. Назаримда у шу ернинг ўзида шеър тўқитгандай эди...

Биз уй эгаларининг мамнуният билан: «Яна тез-тез келиб туринглар!» — деган таклифини қабул этиб чиқиб кетдик. Кўчага чиққанимизда аллақачон қоронғи тушиб қолган эди. Ҳамма чарчаганиданми ёки олган таассуротларини тартибга солиш учунми, ҳар қалай, жим борардик.

Ойбек табиатан меҳмондорчиликни севарди. У телефонни ёмон кўрар, ҳеч кимга бориши ҳақида хабар бермай, шундай бораверар, уни ҳамма қувонч билан кутиб

оларди. Ойбек ҳаётининг турли даврларига хос бир неча портретини ишлаган таниқли rassom Лутфулла Абдуллаевникига ҳам у мени худди ана шундай бошлаб борди. Бошқа кўпгина хонадонларга ҳам кирдик.

Кишилар Ойбекникига ҳам мана шундай хабар бермасдан келишарди. Янги шеърлар ўқишар, маслаҳатлашишар, ҳаёт ҳақида суҳбатлашишарди. У ҳамма билан ҳам тил топишиб хурсандчилик қиларди. Суҳбат кўпинча ёзнинг иссиқ кунларида, чой ичиб ўтириш учун қулай бўлган кичкина ҳовлида ўтказиларди. Бу ҳовли ҳақиқий ўзбекча хонадоннинг аниқ қиёфасини намён этиб турарди. У ерда ток занглари ҳам, чиройли гуллар ҳам, серсоя дарахт ҳам мўл. Дарахт шохларидан бирига ичига иккита тўти солинган қафас осилганди. Ойбек баъзида уларнинг қувноқ югуришларини узоқ томоша қилар, чуғурлашини тингларди. У табиатни жуда яхши кўрарди, шунинг учун ҳам асарларида табиат манзаралари ажойиб тасвирланган.

1958 йил, октябрда Тошкентда Осие ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг конференцияси бўлиб ўтди. Ушанда конференция иштирокчиларидан айримлари билан Ойбекнинг уйида суҳбат бўлганди. Мен ҳам бу учрашувларда иштирок этиш шарафига муяссар бўлгандим.

Шаҳар узра оқшом чодир ёйганда машина марказининг шовқин-суронларини ортда қолдириб, ҳар бир тошкентликка маълум бўлган Ишчилар шаҳарчасининг сокин кўчаларидаги уйлардан бирининг олдида тўхтади.

Қувноқ овоз ва кулгилар эшитилаётган Ойбек уйининг деразасидан тушиб турган шуъла кишини ўзига чорлайди.

Ойбек ўзининг қаламкаш дўстларини дўстона вазиятда қабул қиларди. Ноз-неъматларга тўла стол атрофида кундузи конференция мажлисларида кўрган кишиларимиз ўтиришарди. Улар у ерда нутқ сўзлашар, бу ерда эса шеър куйлашарди. Ҳа, чинакам куйлашарди.

Бу дўстона даврада покистонлик, непаллик, ироқлик, жазойирлик шоирлар ва конференциянинг энг ёш делегати — ганалик негр ўтирарди. Шунингдек, турли қардош республикалардан келган рус, латиш, қозоқ, туркман ёзувчилари ташриф буюрган эдилар. Тинчлик, дўстлик, қардошлик, шеърят сўзлари янгради.

Мана, покистонлик Ҳафиз Жалонхори ўрнидан ту-

риб, урду тилида ўз ғазалларини куйлай бошлади. Байтлар устма-уст қўйилганидан таржимон маъносини тушунтириб беришга улгурмасди.

Шу маҳал ганалик шоир ён дафтарига нималарнидир тез-тез ёза бошлади. Ҳофиз Жалонхори ғазалнинг сўнги мисрасини узоқ чўзиб куйлаб бўлгач, у сўз сўради ва ҳозиргина ёзган «Орзулар» номли шеърини инглиз тилида ҳаяжон билан ўқиди.

Таржимон бир нафасда ёзилган ёрқин бу шеърнинг образини изоҳлаб берди. Ойбек ганалик шоирнинг ёнига борди:

— Ажойиб!— деди унинг қўлини қисаркан.— Раҳмат!

Узоқ Ганадан келган ёш шоирнинг ёниб турган кўзларига қараб, унинг жарангдор овозини эшитиб, Ойбек балки ўзининг ёшлигини, дастлабки адабий тажрибалари, орзуларини эслагандир. У уйга келган мана шу меҳмонлар — турли мамлакатларнинг шоирларига қараб туриб ўз орзуларининг қанчалик рўёбга чиққанлигини ҳис қиларди. Бутун дунёдаги оддий кишиларнинг жипслашувида, дўстона муносабатида унинг инсониятнинг порлоқ келажагига ишонч руҳи билан суғорилган китоблари ҳам катта роль ўйнади.

* * *

Уй Ойбексиз етимдек бўлиб қолди. Унинг қавм-қариндошлари, дўстлари ва ўқувчилари шу кўйга тушдилар. Аммо ойбекона ёниқ шеърини, бағри кенг наср, умуман, унинг асарлари кўнгилларга таскин бериб, ўзбек халқининг маънавий қудратини яна бир намоёниш этиб турибди.

1972, Москва

ҲАМИША НАВҚИРОН

Адибимиз Ойбекнинг олтмиш йиллиги кунда тўй эгасига табрикни шундай бошлагинг келади.

— Мунча ҳам навқиронсиз, қадрдон Мусо!

Ҳа, Ойбек ҳамиша навқирон! Биз сиз билан, биродар Ойбек, бир вақтлар Тошкент ёзувчилари уйидаги адабий учрашувлардан бирида худди бугунгидек учрашган эдик. Сиз бағоят камтарлик билан ажралиб турар ва яхши кўрган шеърларингизни (энг истеъдодли насрчи ва тадқиқотчининг шеърларини тинглаш ғалати-да) қимтини ўқир эдингиз. Шоирлар минбарга чиққанда, юзингизда: «Маъқул бўлармикан?»— деган савол барқ уриб турарди.

Маъқул бўлганда қандоқки, жуда ҳам маъқул! Шеърларингизни эшитган шинавандаларнинг қўлингизни сиққанлари эсингиздами — улар орасида камина ҳам бор эди. Ушанда «Қутлуғ қон» романи ҳали пайдо бўлмаганди. Шеър ўқиб бўлгач, сиз «дадил» бир гап айтган эдингиз:

— Уртоқ Ле, мен ҳам наср ёзяман!..

Сиз бу гапларни калондимоғсиз, азбаройи тошдай вазминлик ва ғоят камтарлик билан айтган эдингиз, азиз ўртоқ Тошмуҳаммедов. Илк романингиз ўша вақтдаёқ туғилаётган эди. Лекин у навбатдаги босқич, талантли «Навой» романингизга дебоचा эди, холос.

Ҳа, «Қуёш қораймас» дегинг келади янги асарингизнинг номи билан! Сиз «ҳам» насрга дадил ўтиб олдингиз! Худди ана шунинг учун ва хусусан, «мен ҳам»ингиз учун, қадрдон Мусо, жуда хурсандман ва адиблар номидан, ўз номидан олтмиш йиллигингизни муборакбод қилиш билан фахрланаман.

Юзинг юзини кўргунча «тош» бўлаверинг!

1965

ОЙБЕК БИЛАН ОЛТИ КҮН

Ойбек ижодиёти мен учун гўзалликнинг тугал бинои. У чинакам санъаткор ёзувчининг асарини ҳар сафар ўқиганимда ўзбек халқининг улуғворлиги, бой ва рангбаранг руҳий дунёси, теран ақли, нафис туйғуси, юксак диди, кенг тафаккури кўз олдимда намоён бўлади.

Шоир бўлганлигим учун шеърни кўпроқ ўқийман, лекин Ойбек прозасини ўқиганимда шеърдан кам лаззатланмайман. Унинг «Қутлуғ қон»и билан «Навобий»си, «Нур қидириб» ва «Болалик» қиссалари, шеър, достонлари, рус ва жаҳон классикларидан қилган таржималарини ўқиган киши бу юксак маданиятли улкан санъаткорнинг кўп қиррали талантига қойил қолмаслиги мумкин эмас.

Ойбек асарларини мен ҳар бир қорақалпоқ китобхони сингари ёшлик вақтимданоқ қизиқиб ўқиганман, лекин у билан яқиндан танишиш шарафига муяссар бўлганим учун қанчалик бахтиёр эканлигимни сўз билан ифода этиш мушкул.

Ойбек оға қорақалпоқ ерида бирга ўтказган олти кунсиз совет адабиётининг бу ёрқин сиймоси билан танишлигимдаги бўшлиқни ҳеч нарса билан тўлдирмаган бўлар эдим.

Ойбек оғани қорақалпоқ халқи қаттиқ ҳурмат қилади. Бу севикли адибга ишонч билдириб, автоном республикамиз номидан унинг СССР Олий Советига бир неча бор депутат қилиб сайланишиёқ ана шу ҳурматимизнинг ифодасидир.

СССР Олий Советига ўтган сафардаги сайлов олди-дан ҳурматли халқ номзоди билан Қорақалпоғистонни бирга айланиб чиқдик. Бир ҳафта давомида Нукус, Тўрткўл шаҳарлари ва Беруний, Амударё, Хўжайли рай-

онларида сайловчилар билан бўлиб ўтган қизгин учрашувлар менда улкан ва ниҳоятда яхши таассуротлар қолдирди.

Ёзувчи билан халқ бир-бирига ниҳоят боғлиқ эканлигини, халқ орасида ёзувчига нисбатан чексиз ҳурмат ҳукм суришини ўшанда ўз кўзим билан кўриб, ўзимнинг ҳам ёзувчи эканлигимни ўйлаганимда кўнглимда гурур ва ифтихор ҳислари сулув бўстондай мавж урар эди...

Халқ ўз номзодига ишонч билдириб, нақазлар берар, у эса халқнинг арзу ҳолига вужуди билан қулоқ солар, сайловчиларга қилган муомаласидан ақл-фаросатли, камтар, юксак маданиятли, халқларвар киши эканлиги яққол кўриниб турарди.

Нақазлар орасида, айниқса, янги асарлар ёзиш ҳақидагиси кўпроқ бўлди. Шундай пайтларда Ойбек оға ёқимли жилмайиб, «хўп» деган маънода бош қимирлатар эди. Беруний районидаги учрашувимиз ҳамон ёдимда. Сайловчилар Ойбек оғадан Беруний ҳақида роман ёзиб беришни илтимос қилишди. Биз адабиётшунос Марат Нурмухамедов иккаламиз «ҳийла» ишлатиб, Ойбек оғани атайлаб қадимий Кот шаҳрининг деворлари ёнидан олиб ўтдик. Беруний дунёга келган бу Хоразм шаҳрининг ҳалиям савлат тўкиб турган баланд деворлари қолдиқларига хаёлчан термулиб келаётган адиб бош чайқади ва «Қийин, биласизми, жуда мушкул», деди. Бу улкан темада асар ёзишнинг қийинлигини, унинг масъулиятини ҳис қилиб келаётганлигини биз дарҳол фаҳмладик. Бу — асар ёзиш машаққатли ва қаҳрамонона меҳнат талаб қилишини тан оладиган ҳалол ва ҳаққоний ёзувчининг эътирофи эди...

Тил ва маҳорат тўғрисида ҳам гап кетди, мен унинг ўзбек ёзувчиларининг камолот йўлини шунчалик қизиқиб кузатишига қойил қолдим ва хурсанд бўлдим. Қаттиқ талабчан устоднинг бир маҳал жаҳли чиқиб, баъзи ёшлар тилга эътиборсизлик билан муносабатда бўладилар, бундайлардан чинакам санъаткор чиқмайди, деб ранжигани эсимда...

Эрта баҳор. Дала-туз уйғонаётган пайт. Табиатни, йўл ёқасидаги ҳаётнинг ҳар бир кўринишини ўқиб, машинада хаёл суриб келаётган бу ўйчан ёзувчининг сал энкайган ҳорғин қиёфаси мен учун ниҳоятда азиз, севимли эди.

Ойбек оғанинг шу ўтириши кўз олдимга келган сайин, халқнинг кўнглига йўл топиш, унинг юксак ҳурматига сазовор бўлиш ёзувчи учун қанчалик мушкул, деб ўйлайман ҳалига қадар.

Севимли адибимизга узоқ умр, соғ-саломатлик, янги-янги ижодий муваффақиятлар тилайман.

1965

КУП ФАЗИЛАТЛИ ИНСОН

Бу воқеа 1946 йилнинг февраль ойларида бўлган эди. Мен Улуғ Ватан уруши тамом бўлгандан кейин, армия сафидан бўшаб келдим. 3-4 кун уйда дам олгач, Ёзувчилар союзига бордим.

У вақтда Союз Биринчи Май кўчаси, 20-уйда эди. Ойбек Союзга раислик қиларди. У энди шоиргина эмас, машҳур «Қутлуғ қон» ва «Навой» романларининг муаллифи, атоқли ёзувчи ҳам эди.

Мен увақтда уни умримда бир боргина кўрганман, лекин у вақтгача ҳам, яъни ёшлигимдан уни ғойибона жуда севардим ва ҳурмат қилардим. Бу биринчи учрашувимдан кейин эса Ойбек юрагимда ҳурмат ва эътибори ошиб борган ёзувчилардан бири бўлиб қолган эди.

«Раис хонасига кирсамми-кирсамми? Ойбек мени танийдими-танимайдими?»— деган тортинчоқлик билан айвонда бир оз айланиб юриб, охири унинг кабинети эшигини очишга журъат этдим:

— Мумкинми, Ойбек ака?

— Эй, марҳамат!— у ўрнидан туриб мени қарши олди, жуда қуюқ сўрашди ва ўтиришга жой кўрсатди.

«Мени танимапти-ку, шундай бўлса ҳам одамгарчилик юзасидан ҳурмат кўрсатяпти»,— деб ўйладим.

Мен, юқорида айтганимдай, урушдан илгари у билан бир мартагина кўришганман ва ярим соатча сўзлашганман, холос.

Эгнимда погонлари олинган ҳарбий гимнастёрка.

— Хўш, келинг! Уй ичилари тинч эканми?— сўради илиқ табассум қилиб.

— Раҳмат!

— Бирор ишга кирдингизми?

— Йўқ ҳали, Ойбек ака.

— Эй, келинг, журналда ишланг. Уруш касофати билан нашрдан тўхтаб қолган «Ўзбекистон совет адабиёти» журналини қайта чиқариш учун Марказий Комитет қарор чиқарди. Ҳозир «Шарқ юлдузи» номи билан биринчи сонини тайёрлаяпмиз.

...Урушгача Ойбекни биринчи кўришим бундай бўлган эди. Шуни ҳам айтиб ўта қолай. «Улуғбек» номли достонимнинг тайёр бўлган бобларини 1939 йилда «Ёш ленинчи» газетаси ва «Гулистон» журналларида бостира бошлаган эдим. Достон устида ишим унча юришмай, бир кун Ойбекка маслаҳатга бордим.

У вақтда Ойбек Ўзбекистон Давлат нашриётида оддий редактор бўлиб ишларди.

Гап бошлашим билан у:

— Ўқидим, ўқидим. Яхши! Яхши!— деди. Достонда воқеани баён қилманг, кўрсатиб беринг, ўқувчи кўриб турсин.

Шу учрашувдан кейин, сал ўтмай уруш бошланиб кетиб, достон чалалигича қолган, мен эса, урушнинг биринчи кунларидаёқ армия сафига чақирилиб, кетиб қолган эдим. Мана шундан бери, энди у Союз раиси-ю, мен армиядан озод қилинган оддий солдат сифатида учрашиб турибмиз.

— Демак, танибди!

— Бир ариза ёзиб беринг,— қоғоз ҳам узатди у менга.

Мен раҳмат айтиб, ташқарига чиқдим. Шундай катта ва ўткир ёзувчининг эсида қолганимдан фахрланиб кетдим.

Дарров аризани ёзиб, яна кирдим ва унга узатдим. Шу оннинг ўзидаёқ аризам тепасига бир нарсалар ёзиб, менга қайтарди:

— Ҳомилга беринг,— деди. «Ҳомили ким бўлади?»— деб ташқарига чиқдим.

Катта залда одамлар уймалашарди. «Ҳомил» дегани ўзимнинг адабиёт ўқитувчим Ҳомил Ёқубов экан. Салом бериб домла билан сўрашдим. Ҳомил ака у вақтда ёш, юлдузи иссиқ, жуда чиройли йигитча эди. Айниқса, унинг юмшоқ муомаласи ҳар қандай кишини ҳам ўзига жалб этарди. Бу хусусият унда ҳозир ҳам мавжуд.

Айвондан киришдаги залда 1-катта уйда 3—4 стол бўлиб, шулардан бири журнал «идораси» экан.

Штат бўйича Ҳомил Ёқубов журналга масъул секре-

тарь, Ойбек масъул муҳаррир, Абдулла Қаҳҳор проза бўлимининг, Уйғун ака поэзия бўлимининг мудири эканлар. Мен адабий ходим сифатида қабул қилиндим.

Мақсадим Ойбекнинг бир фазилати ҳақида эди, узун «киришсиз» гапимни бошлашим қийин бўлди.

Ойбек адабиётга кириб келаётган ёшларнинг орасидан адабиётга иш берадиганини дарров пайқарди. Унинг бу ҳақдаги фикридан сира қайтариб бўлмасди

Ёшларнинг шеър ва дostonларини, ҳикояларини тоқат билан тингларди. Ўзига маъқул бўлган асарни «яхши», деб икки марта такрорлаши унинг одати эди.

Бизлар, шоирлар баъзан суҳбатда Ойбек аканинг шу тоқатига рози бўлмай, ўзаро:

— Ойбек аканинг бир одати ҳайрон қоларли, — дейишардик ва шу тўғрида ҳар ким ўз фикрини баён қиларди.

— Уртача ёки деярли ҳеч нарсага арзимайдиган дostonни ёки узун бир шеър ва ёки ҳикояни «яхши» деб туриб олардилар, одам ўз фикрини очиқ айтолмай қолади. «Ёмонми, очиқ айт-қўй», — деярдик бировимиз.

Мен ҳам баъзан шундайларнинг фикрига қўшилиб кетардим.

Баъзи кишилар дарров:

— Шеърингиз бўлмайди!

— Ҳикоянгиздан ҳеч нарса чиқмайди! — деб дилозор жавоб қилишарди. Кейин тушундикки, бундай одамлар, қобил кишиларни тушуниб ва билиб ололмасликлари устига, ёшларга йўл кўрсатишни, ёрдам беришни истамас эканлар. Фақат «Ўзим бўлай»дан бошқа ниятлари ҳам йўқ. Бундай одамлар баъзан катта йиғинларда ҳам очиқдан-очиқ «адабиётда бу кишидан ҳеч нарса чиқмайди, овора бўладилар», деб кўпгина қобил ёшларнинг йўлини билар-билмай тўсиб қўярканлар.

Лекин бундайларнинг «башорати» баъзан тўғри чиқмай, вақти билан қобил ёшлардан бир хиллари ажойиб нарсалар яратиб, у «башоратчилар»ни уялтириб, улардан анча ўзиб кетганлари ҳам бўлди.

Бир куни машинада Тахтапул маҳалласидан кела туриб, Ойбекнинг ҳалиги «тоқати»га норози бўлганлар таъсирига берилган мен, ундан бу хусусда сўраб қолдим.

— Бўлмайдиганини «бўлмайди» дея қолмайсизми, Ойбек ака? — дедим. Союзда ўқиладиган асарлар ҳақида

Ойбек менга қараб, бир истехзоли кулиб қўйди... Лекин ҳеч нарса демади. Унинг бу қарашидан мен «ҳар кимнинг ўз дарди, ўз фаҳми бор...» деган маънони ўқидим ва ғоят даражада хижолат тортдимки, ҳали-ҳали унутолмайман.

Кейинги йилларда Ойбек билан бўлган мулоқотларим, иш юзасидан бўлган муҳокама ва мунозараларимдан шуни англадимки, инсонни сева билиш ва инсонга ёрдам бериш ҳамда бу инсонга берилган ёрдамдан завқлана билиш фазилати Ойбекнинг ўзига хос буюк фазилати экан ва унинг ўткир ақлидан, зўр қобилиятидан далолат бериб турувчи ёрқин нурлардан бири экан.

Бу хусусият шундан иборатки, менинг кейинги йилларда фаҳмлашимча, Ойбек тинглаган шеър ё дostonдан, ўқиган ҳикоя ё қиссадан йилт этган нарсани, шеърда бадий жиҳатдан чиройли ва ўзига хос мисра ё тўртликини, ҳикоядан бирор жонли образни сезиб қоларканда, муаллифнинг келажакда нималарга қобил — эриша олишини тез фаҳмлар экан.

Шунинг учун ҳам у ўз фикрида туриб олар экан.

Ойбек «Яхши!»— дегани башоратнинг нақадар тўғрилигини келажак йиллар кўрсатиб берди. Бу бошқаларга «ноқобил» кўринган ёшлар вақти келиб ажойиб асарлар яратдилар.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, Ойбек бефарқ ҳамма нарсани ҳам «Яхши!»— деявермасди. У, қобилиятсиз муаллиф томонидан ёзилган асарни тинглаганда ёки ўқиганда, бирон нордон нарса чайнаётгандай, афти тириш тортиб, жуда бетоқат бўларди. «Эй, жуда мазаси йўқ-ку!»— дегандай, ёнидаги яқинроқ кишига «Сиз нима дейсиз!»— дегандай қилиб, қарайверарди. Бундай жойдан, кўпинча, Ойбекнинг қандай «ғойиб» бўлганини сезмай қоларди киши.

Бу — унинг «бу хил одамларга ёрдамнинг фойдаси йўқ», «Бу киши адашиб юрибди...» дегани эди.

Бундай муҳокама ва мунозараларни, кейинроқ эслганимизда ҳам у ҳеч нарса демасди, лекин жуда мириқиб куларди. У инсонни сева билмасликни ва инсонга дилозорлик қилишни гуноҳ деб билгандай қарарди. Сабabsиз дилозорлик кўрган кишини учратганда, у жонини фидо қилиб, ёрдамга тайёр эканини билдирарди.

ЯНА УЗОҚ УМР КЎРИНГ, УСТОЗ!

Ойбек ҳақида бир гап айтиш ҳам қийин, ҳам осон.

Осонлиги шуки, Ойбекнинг ижодидан баҳраманд бўлмаган киши кам. Унинг китоблари кўп ёшларни шоир қилди, ёзувчи қилди.

Қийинлиги шуки, Ойбек теран фикрли файласуф ёзувчи. У ҳақда гап айтмоқ учун ўзидек доно, ўзидек зукко бўлиш керакдек туюлади.

Кечалари «Қутлуғ қон» саҳифаларига тикилиб хаёлга толганларим, Гулнор билан бирга йиғлаганларим ҳали-ҳали эсимда.

Ҳамиша хаёлимда, онгимда афсонавор бўлиб гавдаланган Навоийни Ойбегимиз реал бир сиймо қилиб кўзим олдига келтириб қўйди.

Тарих қатламларидан у Навоийнинг қўлидан етаклаб бизнинг кўчага, менинг уйимга олиб келди. Шу Ойбек туфайли улуг бобомнинг табаррук дийдорини кўрдим. Ҳар сўзи дурга татийдиган суҳбатидан баҳраманд бўлдим.

«Навоий»ни кечалари бедор ўқир эканман, Ойбек ҳам назаримда Навоийдек табаррук одам бўлиб туюларди. Ҳеч қачон мен у билан учрашаман, деб ўйламаган эдим.

Ойбек ўз китоблари билан мени ёзувчи қилди, адабиётимизнинг муаззам даргоҳига чорлади.

Ёзувчилар союзига кирдим. Уша вақтда Ойбек Ёзувчилар союзига раис эди.

Ойбек шеърларимни ўқиди, маслаҳатлар берди. Тирикчилигимни суриштирди. Илиқ гаплар айтиб, далда берди. Матбуот органлари раҳбарларига менинг шеърларимга эътибор беришларини тайинлади.

Ҳали-ҳали устоз менинг ижодимга бепарво қарамайди.

Газета ё журналда бирон нарсам босилса, у киши, албатта, ўқийди ва учрашганимизда кўзларида аллақандай қувонч билан мени табриклайди.

Ажойиб адиб, теран фикрли шоир, том маъноси билан файласуф ва айниқса ёш қаламкашларнинг маслаҳатчиси устоз Ойбек отанинг 60 ёшга тўлган табаррук кунларида чин қалбимдан табриклайман. У кишига астойдил саломатлик тилайман.

1965

ДЕНГИЗЛАР КАБИ...

Кўпгина маданият арбоблари, қалам соҳиблари ҳақида мақолалар ёздик: лекин устоз Ойбек ҳақида ёзишга журъат этишдан аввал биз ҳаммамиз ғоят катта бир масъулиятни ҳис этамиз. Унинг ҳақида ҳар қанча илқ сўзлар ёзсангиз ҳам кам туюлади. Унинг ўз тенгқурлари, адабиётимизнинг алломалари эсдаликлар ёзиб кўп ибратли, ҳаяжонли воқеаларни айтдилар. Лекин биз, менинг тенгдошларим, кейинги ўттиз беш йилни биллурдай тиниқ, яхши биламиз ва устознинг ижоддан камоли ва улкан арбоб сифатида жаҳон бўйлаб донғи кетган, ўзбек маданияти шарафини улуғлаган даврининг кичик шоҳидларидирмиз. Халқимиз Ойбекни ниҳоятда яхши кўрарди. Устоз Ойбек бошқа қалам соҳибларига қараганда кўпроқ монументал асарлар яратди. У дарҳақиқат олим-мутаффақир, академик адиб эди. Унинг қомусий билимга эга, бениҳоя заҳматкаш ва беқиёс хокисорлиги ҳаммага маълум. Уни Дегрезлик маҳалласидаги бир оддий ўзбек онаси адабиётимиз бахти учун туғиб берган. Устоз классик меросни яхши билган, улуғлаган, халқ оғзаки адабиётимизни ардоқлаган, бағри кенг адиб эди. Дилкаш эди, одамохун эди... Бундоқ ноёб фазилатлар бошқа халқларнинг улуғ шоирларига ҳам тааллуқли, албатта. Лекин устоз Ойбек деярли ўзининг барча катта-кичик асарларида халқнинг дилини топа олган, халқ дилидаги ғани айта олганлиги учун ҳам халқ севарди. Унинг ўлмас асарлари сабаб бўлиб, унга суяниб қолган эди. Мана бундақа ёзувчиларни халқ абадул-абад эъзозлайди. Устоз Ойбек узоқ йиллар давомида Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси бўлган. 1947 — 1948 йилларда пленум мени союз секретари ва президиум аъзоси қилиб сайлади. Шу тариқа устозга муовин бўлиб икки

Йилча ишладим. Бу йиллар мен у зотнинг таланту арбоблик фаолияти билан яна ҳам яқинроқ танишдим. «Уста Гиёс» ва «Яшил қишлоқ» дostonларимнинг яратилишида устоз кўрсатган ғамхўрликни ҳеч қачон унутмайман. 1948 йили Москвада, Ёзувчилар союзининг Бутуниттифоқ пленумида устоз мени Александр Фадеев билан таништириб қўйдилар. Уша йиллар Александр Фадеев, Николай Тихоновнинг мақолалари, докладларида ёш ўзбек шоири сифатида каминанинг номи тилга олинardi. Бу, устоз Ойбекнинг бевосита тавсияси билан бўлаётганини ҳаммамиз тушунардик, албатта. Устоз ўша йиллари Союз президиумида «Уста Гиёс»ни СССР Давлат мукофоти номзодига қўйилишида ташаббус кўрсатдилар. Икки бор бу асар тавсия этилди. Раисимиз Ойбек СССР Давлат мукофоти комитетининг аъзоси ҳам эди. Устозни Москвада, кўрганамда, Зарифа опа ҳам бор эдилар, яхши гаплар айтганликлари ҳамон ёдимда. Ҳатто менинг тенгдошим, дўстим Вероника Тушнова Тошкентга табрик телеграммаси ҳам юборган эди. Гап бу мукофотни олишда эмас, гап бир ёш ўзбек шоирига ғамхўрлик, шу дoston устознинг диққатини тортиб, шу ҳақда ғамхўрлик қилганликлари менга абадул-абад катта мукофоту лауреатлик бўлди. Коммунистик партия сафига Ёзувчилар союзи партия ташкилотидан, 1944 йили кандидат, ҳақиқий аъзо бўлиб 1946 йили ўтдим. Устоз мени ҳимоя қилиб сўзладилар. Ойдин опа кафoлат бердилар. Ёзувчилар союзига ҳам 1945 йили, устоз ранс вақтларида аъзо бўлдим. «Уста Гиёс» билан «Яшил қишлоқ» дostonларини Ўзбекистон Компартиясининг собиқ биринчи секретари, атоқли давлат арбоби Усмон Юсуповга Ойбек ака берганлар. Ҳурматли Усмон Юсупов билан учрашувдан кейин у киши радиомонтаж (ўша вақтда муздрамага ўхшаган шувақа жанр бўларди) қилиб берилишини тайинлаган эдилар... Бу мисолларни қайд этишдан мақсад, устоз Ойбек бизларга фақат адабиёт сирларини ўргатиш билан чекланмай, қанот бағишлаб, катта йўлга солиб юборишни ҳам ўйлаганлар. Бу олижанобликларни ҳеч унутиб бўладими!

Устоз Ойбекдан бизга катта мерос қолди. Булар: жилд-жилд бадий асарлар, илмий ва беллетристик асарлар, таржималар... Лекин яна бир бебаҳо мерос ҳам бор; бу — адабиёт заҳматкашлиги, саботу матонат.

Устоз Ойбек паҳлавон адиб эди. У чинакам ботир эканлигини авлодлар мутлақо унутмаслиги керак.

Ҳозирги баъзи ёш адабий танқидчи ошналарим тезкорлик билан адабиётда ундоқ тенденция кетяпти, бундоқ тенденция кетяпти... деб шошмашошарлик қилишади, асарларимизни қандайдир ўз қолипларига солиб кўришади, баъзи талант эгаларига ўхшашни даъват этадилар. Бу ҳам эҳтимол керакдир, биз қарши эмасмиз. Лекин Иссиққўл, Севан, Сарез... кўллари тоғ устида, икки минг, уч минг метр баландликда, Танганьика кўли, Замбези дарёлари ва Амазонка воҳаларидаги пасттексликларда, ер сатҳидан анча-мунча пастликларда ҳам кўлу дарёлар бор... Туз конлари бор... Биз ҳисобу ибратни, ишнинг расамадини уларга қараб белгиламаймиз, биз катта денгизу океанларга қараб белгилаймиз. Илму фан ўлчовни денгиз сатҳидан олади, Сарез кўлидан эмас. Бунда ҳеч янглишилмайди. Шунинг учун ҳам мен (устоз Ойбекнинг шогирди, ҳозирги кунда уч кам олтмишга кириб соқолига оқ тушган бир камина) ўлчов деймизми, ибрат деймизми, шунақа бир нарсани ҳалиги танқидчи укам айтган Амазонка пасттекслигидан эмас, ўз жойида турган «буюк сатҳ»— Алишер Навоий, Лев Толстой, Оноре де Бальзак, Ойбек, Қодирий... каби «денгизлар»дан оламан.

Устоз Ойбек олдида биз ҳаммамиз қарздормиз. Социалистик адабиётимиз байроғини яна ҳам баланд кўтармоқ, унинг шон-шавкатини оширмоқ устоз Ойбек руҳини шод этади, у доимо шуни ўйлаган, шуни умид қилган ва шу учун курашган эди.

11/II—1978 й.

ДУСТЛАР

СУРАТ

1962 йил 15 май. Авжи баҳор. Эрталаб соат ўн бир-лар чамаси. Аэропорт майдони гавжум. Олмаота осмони худди артилган шишадек тиниқ. Назаримда бутун шаҳар аҳли, ёзувчилар, шоирлар, артистлар кўчиб чиққандай. ИЛ-18 самолётидан тушган ўзбек адабиёти ва санъати вакиллари қозоғистонлик дўстларининг меҳрибон оғушида.

— Ў-ў, Фафур, боврим...

— Яшин... Ҳалимахон, айналайин...

— Миртемир, жиен!

— Зулфия...

— Омон, омон, сов-сов... Хуш келдингиздер!

Аэропорт саҳни қий-чув: биров бировни қучоқлаётган, биров ўзининг соғинган дўстини даст кўтариб, ерга қўяётган, ўпишаётган... Нарироқда миллий кийимларда гулга кўмилиб турган кўзлари қийиқ мезбон қизлар ўзларини тўдага уришди: гўё гулзор ўрнидан қўзғалгандай. Гуллар!.. Гуллар!.. Ҳали баргларидан шабнам аримаган даста-даста алвон гуллар. Бир маҳал кимнингдир имоси билан Авнер Бараевнинг чилдирмаси тилга кирди. Фафур ака ҳеч кимнинг илтифотисиз елкасини учуриб ўртага тушиб кетди. Қийқириқ, кулги... Хуллас, ҳақиқий ва самимий дўстларнинг меҳрибон оғуши.

Гўё дунёдаги барча шодлик ва ҳаяжон шу майдонга жам бўлгандай...

Аэропортда қисқагина митинг бўлиб, Собит оға мухтасаргина «Хуш келибсизлар» айтганидан сўнг ҳаммамиз енгил машиналарга ўтириб, делегация учун ажратиб қўйилган жойга — тоғдаги Министрлар Советининг биринчи боғига қараб йўл олдик.

...Министрлар Советининг боғи ниҳоятда хушманзара,

баҳаво жой экан. Боғдаги бино ям-яшил дарахтларга кўмилиб кетибди. Чаққон фотографлар бино олдида сурат олишмоқчи бўлиб, декада иштирокчиларини бир ерга тўплаганларида Ойбек домлани кўриб қолдим. Кейин билсам, у киши самолётда учиб соғлигига тўғри келмаганидан бўлса керак, поездда бизлардан сал олдинроқ келибдилар. Суратга тушиб бўлганимиздан сўнг бошлиқларимиздан бири Ойбек домладан хабардор бўлиб юришимни тайинлади. У киши қийналиб гапирар, гапирганларида ҳам бир дунё гапни бир оғиз сўзга жамлаб, ўша бир оғиз сўзни ҳам ички бир ҳаяжон билан тутилиб зўрға айтардилар. Мен бошлиғимизнинг ҳалиги гапини ўзимча: Ойбек домла қозоқ биродарларининг гапини жуда яхши тушунади, мен қозоқларнинг гапларини Ойбек домлага эмас, Ойбек домланинг қийналиб айтган бир оғиз сўзини — кўнглида бору, аммо изҳор қилолмаган фикрларини ҳам қозоқ дўстларимизга таржима қилиб беришим керак шекилли, деб тушундим.

Шундай қилиб, мен Ойбек домлага яқинроқ юрадиган бўлиб қолдим.

...Мўлжаллаб қўйилган маршрут бўйича эртасига Олмаотанинг кунчиқиш томонидаги Эсик кўлига боришимиз, у ердан қайтишда шу атрофдаги овулларда учрашув ўтказишимиз керак эди. Турнақатор енгил машиналар равон асфальт йўлдан Эсик кўлига қараб ғизиллаб кетяпти. Кечагина артилган шишадек мусаффо бўлиб турган ҳавога сур булутлар ўрмалаб қолган, тоққа яқинлашганимиз сари сур булутлар тивитсимон жандасини судраб тобора пастлашар, аҳён-аҳёнда битта-битта совуқ томчи ташлаб қўяр эди. Йўл бўйи то Эсикка боргунча ям-яшил, ўт-ўланлар ям-яшил, боғроғлар ям-яшил... Худди жаннатнинг ўзгинаси дейсиз.

— Эсиккача неча чақирим?— деб сўрадим мен ёнимда ўтирган мезбондан.

— Жетпис бес.

— Бу кўлни нега Эсик дейишади?

— Кўл товдинг устинде. Сўл товнинг устинде қалага жел кириб туратин бир кемтик бор. Сўл кемтикти эсик деймиз...

— Э, шабада кириб турадиган эшик деган маънола экан-да?

— Ия. Кейбир ўрис дўстаримиз «эсик»ке тили келмей «исск» дейди. Ул «Иссиқкўл» қирғизда-гўй...

— Э-э...

— Сўлай...

Анча юрганимиздан сўнг эгри-бугри асфальт йўлдан юқорига ўрлай бошладик. Энди майсазордан кўра, харсанг тошлар, қия тоғ этаги, қияликдаги сарв каби ям-яшил арчалар кўзга ташлана бошлади. Биз машиналар карвонининг орқасида келаётганимиз учун карвонбоши машиналарнинг тепаликка чиқиб айланиб тўхтаётганини аниқ кўриб боряпмиз. Ҳадемай биз тушган машина ҳам ўша машиналар ёнига бориб тўхтади. Тўхтаган жойимиз баландлик бўлгани учун кўл яққол кўриниб турарди. Қичкинагина экан. Гир айланаси тоғ, худди воронкага ўхшайди. Суви ниҳоятда тиниқ ва кўм-кўк. Тоғ ёнбағирлари худди афсоналардагидай ям-яшил арчазор. Бирам баҳаво, салқинки... Кўлда уч-тўртта моторли қайиқ тариллаб, у ёқдан-бу ёққа худди балиқдай сузиб юрибди.

Баъзилар машинадан тушибоқ кўлни кўриб, ҳаяжонини яширолмай: «У-ў!..» дейишяпти.

Шундоққина кўл бўйига атрофи баланд тахта панжарали супа қилиб қўйилган, супа сатҳи анчагина кенг экан, ҳаммамиз шу ерга чиқиб, кўлни томоша қилдик. Ҳаяжонда Ойбек домла билан юришим кераклиги ёдимдан кўтарилиб кетибди. Дарров у кишининг олдига бордим. Домланинг ўша пайтдаги ҳолатини тасвир қилиш қийин эди. У бутунлай кўл таассуротига берилган, ҳаяжондан бўлса керак, аслида йирик кўзлари катта-катта очилган, дўпписи бир томонга қийшайиброқ кетган эди...

Бир маҳал қайиқчалар биз турган сулага яқинлашиб келди-да, ундаги қайиқчи йигит одамларга муржаат этди:

— Пожалуйста...

Супада олағовур бошланиб кетди. Кутилмаганда Ойбек домла енгимдан тортиб қолди:

— Юринг!..

Қарасам, у киши авайлабгина қайиққа оёғини қўйяпти. Мен дарҳол домлани суяб, чайқалиб турган қайиққа тушишига ёрдам бердим-да, ўзим ҳам у кишининг ёнларига ўтириб олдим. Қайиқ тариллаб, чайқала-чайқала ўрнидан силжиди. Домла ниҳоятда хурсанд, негадир қотиб-қотиб кулар, супада турганларга енгилгина кўл силқир эди. Қайиқ кўл ўртасига қараб кетди.

Елкамда фотоаппарат, шундоққина домланинг ёнгинасида ўтирибман. Қирғоқ ям-яшил, ҳаво рутубатли. Сурбулутлар тивитсимон увадасини судраганича кўл қирғоғидаги ясқол тошларни ялаб, тоғ ортига силжияпти. Аслида гўзалликни яхши кўрадиган Ойбек домлага гўё ҳавонинг бу қадар қовоқ осиши таъсир қилмагандай, атрофдан кўзини узмас, нуқул битта сўзни такрор-такрор айтар эди:

— Гўзал!..

Шу сонияда елкамда фотоаппарат борлиги эсимга келиб қолди: «Бунақа ҳавода чиқармикан? Таваккал!» Аппаратни олиб, шундоққина ёнимда ўтирган домлага тўғриладим. Домла буни сезганлари ҳам йўқ. Сезса ҳам ҳозир эътибор қиладиган аҳволда эмас эди. Мен аппаратни шайлаб, домланинг яна бир марта: «Гўзал!..» — дейишини пойлаб турибман. Мана, мана... Аппарат тепкисини босиб қолдим. «Чиқармикан? Чиқса ажойиб бўларди-да!»

Қайиқ оҳиस्ताгина қирғоққа келди. Биз тушдик, қайиққа бошқалар чиқди. Бошқалар ҳам бир-бир давра сайр қилишгач, мезбонлар кўлнинг нариги томонида ўтов тикишганини, у ерда меҳмонларни кутишаётганини, қимизхўрлик бўлишини айтишди. Тагин қайиққа тушиб, нариги қирғоққа ўтдик. Қирғоқда майда, чағир тошлар устидан зўрға қадам ташлаб кетаётиб, менда тагин бир суратга олиш истаги туғилиб қолди. Бу пайтда Ойбек домла Ғабит оға Мусрепов билан аста суҳбатлашиб келишарди. Мен ёнгинамда келаётган «Ўзбекистон маданияти» газетасининг мухбири Эркин Носировга аппаратни шайлаб бердим-да, домлаларнинг ёнига бордим. Эркин бизларни суратга олди. (Афсуски, бу сурат жуда хира чиқди.)

Салдан сўнг ҳалиги ўтов қурилган жойга етиб келдик. Ўтов қуюқ дарахтзор орасига ўрнатилибди. Эсимни таниб, бунақанги катта ўтовни биринчи кўришим: тўрт қанотли, олти қанотли, саккиз қанотли ўтовларни кўрганман-у, бунақа улканини сира ҳам кўрмаган эдим. Бу жуда ҳам баҳайбат: устига оппоқ кигиз ёпилган, яп-янги қурлар, ола арқонлар билан у ёғиданбу ёғига танғиб ташланибди. Эшигининг пештахтаси устида М. И. Калининнинг портрети, портретнинг тагига: «Хуш келибсанлар!» — деб ёзиб қўйилибди. Ўтовнинг ичкарисиси ундан ҳам қизиқ: одатда ўтов деганни

ёғочдан қилишарди. Бу ўтовнинг керагалари ҳам, увиқлари ҳам, чанғароғи ҳам темирдан қилинган эди. Тағна гулдор кигизлар, юшоқ кўрпачалар тўшалган, болишлар ташланган, тўрда Ғафур ака, Собит оға, Ойбек домла, Яшин ака, Ҳалима опа, Абдулла оға, Миртемир ака, Ҳамид ака, Ғабиден оға... Қўйинг-чи, адабиётларимизнинг ҳамма заҳматкаш оқсоқоллари худди узоқ йўлдан ҳориб келишгандай қозоқчасига ёнбошлашиб, ҳазил-мутойибани, аскияни қиздиришяпти. Ёш-ёшгина, кўзлари қийиқ қозоқ қизлари ўзбек миллий кийимларини кийиб олишиб, чаққонлик билан меҳмонларга чораларда қимиз улашяпти. Қимизнинг қизигидан бўлса керак, аввал шеърхонлик, сўнг бир томонда қозоқча ўлан, бир томонда ўзбекча ашула бошланиб кетди. Ҳалима опа ҳам эски ўзбек куйларидан бирини бошлади:

Олмача анорингга бандам,
Садарайҳонингга бандам...

Қийқириқ, кулги авжида: бир-бирига яқин кишиларгина, дўстларгина шундай самимий, шундай бегубор кула олади.

Қимдир мезбонлардан эртанги маршрутни сўраб қолди.

— Эртанги областарга кетемиз,— деди Ғабит оға. Уша кезларда у Қозоғистон Ёзувчилар союзининг биринчи секретари эди.

— Самолётдами ё поезддами?— деб сўради Ғафур ака.

— Поездда Қозоғистан жерин бир ойда-да, аралап товсалмайсин. Немене, сен апталиққа келдингбе, не бир ой журугеме?— деб кулди Собит оға.— Арине, самолётда...

— Қимизни самолётда ўтириб ичгандан, поездда ётиб ичган яхши эмасми,— деб кулди Ғафур ака.

— Минанинг сўзин қараши...

Ўтов ичи қийқириқ кулгига тўлиб кетди. Ғафур ака сал Собит оға томонга энгашиб, қулоғига шипшиди:

— Ойбек домла самолётда қийналади-ку...

Собит оға бу гапдан жиддий тортиб қолди. Булар ўртасидаги гапни биров эшитиб, биров эшитмади.

— Ундай бўлса, Мусани ўзим алип қалам...— деди Собит оға Ғафур аканинг қулоғига деярли шивирлаб.—

қалғани курсетем, далани курсетем, товға алип
шиғам...

Бу гапдан Ғафур аканинг кўнгли тўлди шекилли,
бошқа гапирмади. Мен пайтини толиб Собит оғанинг
ёнига бордим-да, аста:

— Мен ҳам қолайми, Собит оға?— дедим. Оға гап
нима ҳақида эканини дарров фаҳмлади.

— Жўқ, сарбола, сен кета бер. Муса ековмиз бир-
биримизди овдармаёқ тусинемиз,— деди у.— Бора бер,
қалқам...

Шундай қилиб, делегация кўмирга кон Қарағанда,
ғаллакор Целиноград, мисга бёй Жезқазған област-
ларини, Бурабой деб аталадиган жаннатмакон ерларни,
бағрига саксонта кўл жойлашган Кўкчатов дёрини,
балиғи мўл Балхаш денгизини кўргани, ажойиб одам-
лари билан дийдорлашгани самолётда учиб кетди-ю,
Ойбек домла Собит оғанинг ихтиёрида қолди...

ТОШ

(Собит оғадан эшитиб...)

Делегация сафарга отланган куннинг индинига Со-
бит оға Ойбек домлани уйига таклиф қилди. Дастурхон
устида ўтириб ҳам Ойбек домла кечаги таассуротлари-
дан маст эди. Кеча Собит оға Ойбек домлани ўзининг
қора «ЗИМ»ида шаҳарни айлантирган, тушдан кейин
эса, уларни шаҳар четидаги бир совхозга олиб бориб,
янги қурилаётган иншоотлар билан таништиришган,
сўнг меҳмон қилиб, совға-саломлар беришган, устлари-
га бахмал чопонлар ёпишган эди. У ердан қайтиб кела-
ётиб эса, Собит оға дўстига энди қурила бошлаган янги
шаҳарни — «Новая Алмаатинка»ни кўрсатган эди. Ҳо-
зир Ойбек домла Марям опанинг сутли чойини ичиб
ўтириб ҳам кечаги кўрган жойларини бир-бир тасав-
вуридан ўтказар, кўзларини катта-катта очиб, ўзича:
«Ҳа-а!..» — деб қўяр, бу таассуротларини Собит оға би-
лан ўртоқлашай деса, дилидаги гапларини, хаёлида
ҳамон сайраб турган манзараларини тилига чиқара ол-
май қийналар эди. Бу маҳалда Собит оға биродарининг
дилидаги бу ниятларини айтмаса ҳам тушуниб турар,
бир чеккаси кўнглида дўстига нисбатан табиатнинг
нотантилигидан жиндеккина хафа ҳам эди.

— Муса, бугун товға шигамиз,— деди Собит оға домлага энгашиброқ. Собит оға негадир Ойбек домлага «Муса» деб мурожаат қилар, мабодо унинг исмини тўла айтгиси келса, «Муса Айбек», дер эди.

Ойбек домла аввал маъқул дегандай бошини бирикки лиқиллатди-ю, розилигини бир оғиз сўз билан ифода қилди:

— Яхши!

Эрталабки нонуштадан сўнг Марям опа икки оғайнини кузатиб қолди. Улар қора «ЗИМ»га ўтириб, тоққа қараб йўл олишди. Борадиган жойлари Олмаотанинг юқорисида, ўн олти чақирим баландликда эди. Уларнинг машинаси равон асфальт йўлдан тепаликка қараб ғизиллаб борар, йўлнинг икки чеккаси дарахтлар билан тирбанд, йўл худди яшил кўчага ўхшар, дарахтлар орқасида турли маҳкамаларнинг боғлари, пионер лагерлари, пансионатлар, санаторийлар, туристлар дам оладиган бинолар жойлашган, уларнинг адоғи йўқдай туюлар эди. Собит оға йўл-йўлакай: «Мана бу жойда у, мана бу жойда бу...»— деб Ойбек домлага изоҳ бериб борар, домла эса ҳиссиётию ҳаяжонини яшира олмас, йўлдошининг гапини бош ирғаб тасдиқлар, гоҳо ҳайрон қолиб, бошини сарак-сарак қилиб кўяр эди. Машина тоққа яқинлашай деб қолган маҳалда Собит оға бу ернинг Медев деб аталишини, илгарилари бу жойлар Медев деган бир қозоқ бойига қарашли бўлганини айтди.

— Медев дегани қувват дегани-ғўй,— деди у «медев» сўзига изоҳ бериб.

— Ҳа, Мадат... мадор,— деди Ойбек домла Собит оғанинг сўзини тасдиқлаб.— Бор, бор бизда...

— Энди ўни газеттер «Медео» деб жазип жатир,— деб истеҳзо билан жилмайди Собит оға. Унинг аслида қийиқ кўзлари яна ҳам қисилиб кетди.

— Фр... французча,— деб Ойбек домла ёш болаларча мириқиб кулди.

— Сўрли Медев...— деди Собит оға ўзини кулгидан зўрға тўхтатиб.

— Молининг эсеби бўлмаган. Қўйи кўп бой бўлган...

Шу пайт Ойбек домла кутилмаганда:

— Ана қўй...— деб қолди машина ойнасидан сойга имо қилиб. Собит оға ҳам беихтиёр сойга қаради. Соё

ичи ҳақиқатан ҳам сурув-сурув қўйлар билан тўлиб кетгандай... худди қўйларга ўхшаб катта-кичиклиги бир хил оппоқ-оппоқ харсанг тошлар сочилиб ётар, бу ўтлаб, ёйилиб юрган қўйларни эслатар эди. Бу ўхшатишдан Собит оғанинг ҳам дили ёришиб кетди.

— Медевдинг қўйлари!— деди у хурсанд бўлиб.

Машина тепаликка кўтарилгач, бир яссироқ жойга бориб тўхтади. Улар машинадан тушишди, Собит оға шофер боланинг қулоғига нимадир деб шивирлади. Шофер бола, хўп бўлади, дегандай бошини қимирлатди-ю, машинага ўтириб, пастга қараб кетди. Чамаси, бирон жойга тушлик овқат тайёрлаш учун жўнатган бўлса кераг-ов!

Улар ёнма-ён сой бўйида келишар экан, теварак-атрофга суқланиб боқишар, Ойбек домла эса, ўз куйи, ўз оҳанги билан бўлиб, ҳозир ёнида Собит оға келаётганини ҳам унутган, сой тубида тошлардан-тошларга урилиб, шовқин солиб оқаётган кўм-кўк сувга бир зум тикилиб, тўхтаб қолган эди. Бир маҳал у сувни кўрсатиб:

— Ҳо-о, салқин... салқин...— деб қолди.

Бу сўзни Собит оға ўзича тушунди: «Бирорта иссиқроқ кийим олиб чиқмаганимизни қара!»

Собит оғанинг устида тўқ кўк костюм, бошида ҳамиша кийиб юрадиган мош ранг бахмал тақия, Ойбек домланинг эғнида майда йўлли кўк костюм, ичидан сурлавсан қўйлак кийиб олган, бошида асли янги-ю, лекин гижимланавериб кўҳна тортиб қолган чуст дўппи. Ҳа, бу ернинг ҳавоси шаҳар ҳавосидан кескин фарқ қилар эди. Собит оғанинг ташвишланаётганича бор. «Устбоши қалину шундай бўлса ҳам Мусани тезроқ олиб кетмасам бўлмайди», деб ўйлади Собит оға.

— Муса, жур.

Ойбек домла унга эргашди. Пастга тушиб кетаётиб, Собит оға бу ерларнинг табиати ҳақида, баҳор кезлари Олатоғ бошидаги қорлар эриб, мана бу сой тўлиб оқишини, сой тўлиб оққан пайтлари шаҳар аҳолиси юракларини ҳовучлаб юришини... анчадан бери шаҳар аҳлини сел балосидан қутқариш учун қанчадан-қанча инженерлар бош қотиришаётганини ҳикоя қилиб берди. Инженерларнинг фикрларича, шу атрофга каттакон тўғон қуриб, сув йўлининг тўсилиши, пастроқдан эса яна бақувват тўсиқлар қўйилиши керак экан. Ойбек домла бу гапларни гоҳ ҳаяжонда, гоҳ ҳайрат би-

лан эшитиб келаётиб, таққа тўхтаб қолди. Собит оға ҳам беихтиёр тўхтади. Ойбек домла сой томонга ишора қилиб:

— Ҳў-ў, зўр... тош...— деди.

Ҳақиқатан ҳам худди қўлда тарашланиб, сайқалангандай юм-юмалоқ, катталиги кичик ўтовдай келадиган бир тош сойнинг ўртасида ётар, шарқираб оқаётган сув тошнинг икки ёнидан бўлиниб ўтар эди. Буни қарангки, Собит оға бу жойлардан бир неча бор ўтиб, шу тошни кўрмабди-я! Сув тез оққани билан жуда саёз, таги шундоққина кўриниб турар, харсанг тошлар ҳар қадамда юмалаб ётар, тошдан-тошга сакраб, сойнинг у ёғидан-бу ёғига бемалол ўтса бўлар эди. Худди келишиб қўйишгандай икки биродар аста сойга тушишиб, ҳалиги каттакон юмалоқ тошнинг олдига боришди. Ойбек домла тошга яқинлашиб: «Ҳа-а... Ҳа-а...»— деб уни кафтлари билан сийпалар, ўзича табиатнинг бу нодир мўъжизасига таҳсинлар ўқир эди. Буни ич-ичидан тушуниб турган Собит оға ҳам ҳазиллашгиси келиб, ҳам шўхлиги тутиб:

— Ай, Муса, сўл тастии мен саган сийладим, ол!— деди.

Ойбек домла хурсандлигиданми ё бу инъомнинг тагида ҳам ҳазил, ҳам сахийлик, ҳам жиндек юмор мавжудлиги учунми, ҳаяжондан кўзлари чақнаб кетди. Собит оғага қараб:

— Ях... яхши!.. Зўр!..—деб қўйди-ю, гўё мукофотга берилган тойнинг ўмовини силагандай тошни тағин бир силаб, шапатилаб қўйди.— Ҳа-а...

Ойбек домланинг қувончи чексиз эди. Қора «ЗИМ» уларни тушлик овқатга шу ердан олиб кетди.

ЕГОР САМОИЛОВИЧ

(Собит оғадан эшитиб...)

...Қозоғистон Ёзувчилар союзининг фойеси. Уч-тўртта ёш ёзувчи яқиндагина қўйилган кўк мармар тахтага тикилишиб, ўзаро гаплашиб туришар, мармар тахтага эса, Улуғ Ватан урушида иштирок этган марҳум ёзувчиларнинг исми шарифлари ўйилиб ёзилган бўлиб, ҳарфлар олтин рангда товланар эди. Эрталаб партвзнос

тўлагани келган Собит оға, ишлари битган шекилли, мармар зиналарни авайлаб, бир-бир босиб аста юқоридан тушиб келарди. Эғнида оқ жужундан тикилган халат нусха кенг китель, қўлида ўша машҳур дастаси болтасимон қора ҳассаси, бошида мошранг бахмал тақия. У зинадан пастга тушгач, беихтиёр ҳалиги тўп-ланиб турган ёшларнинг олдига келди. Улар оқсоқолга салом беришиб, йўл бўшатишди. Собит оға ёшларнинг саломларига алик олиб, ўнг қўлини пешонасига соябон қилганича девордаги мармар тахтага тикилди. Ундаги ёзувларни ичида ўқиди. Аслида бундай тўда ичида бирор гап айтиб кулиб, кулдириб юрадиган Собит оға марҳум ҳамкасбларининг руҳи таъсиридан бўлса керак, индамай орқасига қайрилиб чиқиб кета бошлади. Эшик олдига келиб қолганида кўнглида бир ғалати фикр йилт этгандай бўлди. Бироқ негадир, оға бунга эътибор бермади. Кўчага чиқиб, «ЗИМ»ига ўтирганида ҳам, уйига бориб диванга ёнбошлаганида ҳам ўша фикр хаёлидан сира нари кетмади. Бу фикр унга тобора қизиқ туюлиб, маъқул бўла бошлади. У шундоққина диваннинг ёнидаги кичкина тумбочка устига қўйилган телефонга беихтиёр қўлини чўзди...

— Алло, ай, Абдилда борма? Улайсолши, қардошим...— Собит оғанинг «Абдилда» деётгани шоир Абдулла Тожибоев эди, у ўша кезлари Ёзувчилар союзи секретарларидан бири бўлиб ишларди.— Ай, Абдилда, мен-ғўй, анов...

Собит оға телефонда анча гаплашди. Союз фойесидаги мармар тошнинг қўйилгани жуда савоб иш бўлганини айтиб, уни қайси идорага буюришганини, марҳумларнинг исм-шарифларини тошга ким, қайси уста ўйиб ёзганини... ва ниҳоят ўша уста ўзига керак бўлиб қолганини, уни қаердан топиши мумкинлигини сўради. Абдулла оға у ёқдан бир қизиқ ҳазил қилди шекилли, Собит оға ётган жойида бутун гавдасини селкилатиб, яйраб кулди.

— Қўябер, кейин ўзинге айтам,— деди у кулгидан аранг тўхтаб, у ёқдан Абдулла оға яна бир нарса деди шекилли, бирпас жим туриб, гапини улади:— Бўлади. Айтпесе сўл айтқан болангни эртенг жибер. Дем олисқўй, уста уинде бўлар... Мени алип борсин!

Эртасига қора «ЗИМ» «Зелений базар» яқинидаги пастгина кўҳна фив уйи олдига келиб тўхтади. Абдул-

ла оға юборган бола чаққонгина экан, машинадан лип этиб тушиб, дарвозани тақиллатмасданоқ ҳовлига кириб кетди. Собит оға ҳам машинадан тушиб, теварак-атрофни томоша қилди. Кўнглида марказдаги янги қурилган ва қурилаётган муҳташам бинолар билан маңа бу кўҳна ёғочдан ясалган, устма-уст бўялаверганидан эскириб, оғирлашиб, назарида ерга чўка бошлаган фин уйларини қиёс қилар: «Яқиндагина Қозоғистон Давлат нашриёти ҳам шу атрофда эди-я! Шу ерларда ҳам ишлаган эдик-а...» — деб хаёлидан ўтказар эди.

Ҳалиги бола ичкаридан бир рус кишини бошлаб чиқди. У сал букчайганроқ, юзлари ажиндан тарам-тарам, уст-боши ҳам унчалик эмас, папиросни кўп чекканидан бўлса керак, бармоқларининг учи, тирноқлари сарғайиб кетган эди. Собит оға уни кўриши билан истиқболига юрди. Шу пайтда оғанинг кўнглидан: «Кўриниши шу бўлса, иши қанақа бўлдийкин?» — деган гап лип этиб ўтди-ю, унга кўнгли тўлмайроқ салом берди:

— Издирасти...

— Здравствуйте.

— Как величат вас?

— Егор Самойлович...

— Знашит по-казахски Жагор Самойловиш... — деб кулди Собит оға.

— Сўлай, аксакал, — деди қозоқчалаб Егор Самойлович.

— Уй-бой, қазақша билгенинг жақси бўлди-ов, — деди Собит оға гул-гул яшнаб. У бир нарса кўнглига ёқса, худди ёш болаларча қувонар эди. Шу пайтда ҳозиргина устани кўриб, кўнглига соя ташлаган ножўя ўйлар ҳам эсидан чиқиб кетган, унга тезроқ мақсадини айтиш, уни ишга солиш пайдан эди. — Қулоқ сол, Егор, знашит...

Собит оға устага тоққа чиқишлари кераклигини, у ерда бир каттакон тошга уч-тўрт оғиз сўзни ўйиб ёзиш лозим бўлиб қолганини айтди. Уста унга ҳайрон бўлиб қараб турар, гўё у бу гапларга бефарқдай қўлидаги «Беломор»ни босиб-босиб ичига тортар, оғанинг гапига муносабат билдирмай қараб турар эди. Оға ҳамма гапни айтиб бўлиб, устадан сўради:

— Бўлама?

— Бўла-ади...— деди уста негадир «бўлади» сўзининг охирини чўзиброқ.— Жуз сўм...

— Тўртовуз сўзгеме?— деди Собит оға унинг томдан тараша тушгандек пулини айтганига, ҳалитдан савдо қилаётганига ранжиб.— Жетпис бес олсайши...

Уста индамай уйига кириб кетди. «Нима бу? Сукут — аломати ризоми? Ё етмиш беш сўмга кўнгли тўлмадими? Нега бирор гап айтмай кириб кетди?» Собит оға шу хаёлда турганида, қўлида кўп ишлатилганидан бўлса керак, сирти ялтираб, ранги ўнгиб кетган брезент халта кўтариб уста чиқиб келди. Машинага ўтиришди. Бугун ҳордиқ куни бўлгани учун оғанинг катта ўғли Арслон рулда эди. Унинг ёнида Собит оға ҳассасига таянганича ўтирибди. Уста орқа ўриндиқда. Шаҳарнинг эгри-бугри кўчаларидан тоққа олиб чиқадиган равон йўлга тушиб олганларидан сўнг, Собит оға устани гапга солди. Унинг гап-сўзларидан шу нарса маълум бўлдики, уста аслида шу ерлик бўлиб, урушдан аввал политехника техникумида таҳсил кўрибди. Сўнг уруш, Москва остоналарида жанг қилибди. Панфиловчилардан экан. Яраланиб қайтиб келибди. Ҳозир шаҳар коммунал хўжалигининг қайсидир идорасида ишлар экан: иморатларга карнизлар қилар, тош йўнар, турли ёдгорликларга нақшлар солар, ўйиб ёзар экан. Хуллас, декоратив ишлар билан машғул бўлар экан.

Машина гўзал Медев тепалигига кўтарилиб, шарқираб оқаётган сой бўйига келиб тўхтади. Собит оға машинадан тушгач, устага ўртада ётган юмалоқ тошни кўрсатди. Табиатнинг бу қадар санъат билан ясаган мўъжизасига устанинг ҳам ҳаваси келди чоғи, у тош атрофини айланиб томоша қилди-да, беихтиёр «Да-а!..» деб юборди.

— Мина жерине...— деди Собит оға кунгай томонда офтобда ялтираб турган жойини ҳассаси билан кўрсатиб.

Уста Собит оға кўрсатган жойни бир-икки чамалагач:

— Узенги керек, аксакал,— деди.

Арслон «ҳозир», деди-ю, машинага ўтириб, пастга қараб физиллаб кетди. Бир оздан сўнг у қаёқдандир буклама нарвон олиб келди. Уста нарвонни авайлабгина тошга суяб қўйди. Унинг таги сувда турар, сув га-

ги саёз, азбаройи тивқиқлигидан тагидаги оқ, кўк, қизғиш рангдаги тошлар шундоққина кўриниб турар эди. Уста нарвонни яхшилаб ўрнатиб бўлгач, берироққа келиб, яна тошга тикилди, қўлидаги папиросини босиб-босиб ичига тортди-да, қолдиғини ташлади.

— Текст кайда, аксакал?

Собит оға ён дафтаридан уйида, машинкада ёзиб тайёрлаб чиққан текстни унга чўзди. Уста текстга бир зум тикилди:

«БУЛ ЖУМЫР ТАСТЫ БАУРЫМ МУСА АЙБЕККЕ СЫЙҒА ТАРТАМ.

Сэбит Муқан улы: 3. VI. 1962 жыл».

Егор Самойловичнинг заҳил, ажиндор юзида нимадир ярқ этиб кетгандек бўлди. Қўллари билинар-билинемас титради. Ҳозиргина чекканига қарамай, тағин чўнтагидан папирос олиб тутатди. Бир текстга, бир тошга қарай-қарай, босиб-босиб ичига тортди, сўнг: «Жара-айди!»— деди-ю, қўлига қандайдир бир йўғон қалам олиб, нарвонга кўтарилди.

— С боғом!— деди Собит оға.

Уста оғага бир жилмайиб қараб қўйди-да, кейин чўкичда ўйилиб ёзиладиган ҳарфлар ўрнини қаламда чиза бошлади. У бу ишни бирпасда қилиб бўлди. Сўнг нарвондан тушиб, ўзи чизган ёзувларга узоқдан тикилди. Унинг ҳаракатида боягисидан жадалроқ, бемалол илғаб олса бўлгудай ихлос пайдо бўлган эди. Йўқ, устада қандайдир ўзгариш содир бўлди. Ички бир ҳаяжондан бўлса керак, у тағин папирос тутатди. Унинг бу одати Собит оғанинг ғашига тега бошлаган бўлса-да, тошга аниқ қилиб ёзилган ва офтобда кўзга яққол ташланиб турган ҳарфларни кўриб хурсанд эди. Уста папиросини ўпкасини тўлдириб тортиб, қолдиғини отиб юборди-да:

— Бул ким?— деб сўради тошга ишора қилиб.

— Бул тас...

— Жў-ў...— деди Егор Самойлович кулиб.— Айбекти айтам?

— Боврим, дўсим... жазуши...— Собит оға Ойбек домланинг таърифини қила кетди: унинг яқинда декада муносабати билан Олмаотага келгани-ю, тоққа чи-

қишганида шу тошга кўзлари тушиб, уни дўстига совға қилгани борми, домланинг қанақа асарлар ёзгани-ю... қўйинг-чи, «Навой» романи учун Давлат мукофотига сазовор бўлганигача гапириб берди. Егор Самойлович одатдагисидек Собит оғанинг гапларига ҳеч қандай муносабат билдирмай жим тинглади. Москва остонасида яраланиб, сўнг госпиталга борганини, кейин тузала бошлаганида бир бахтли муносабат юз бериб, қўлига Ойбек домланинг «Навой» романи тушиб қолганини, шу-шу бу авторга нисбатан кўнглида алоҳида бир меҳр уйғонганини хаёлидан ўтказди... Ҳозир эса, буни қарангки, ўша сеvimли ёзувчисининг номини тошга ўйиб ёзишни тақдир буюриб турибди... У мана шу ўйлар билан қўлига чўкичи билан болгасини олиб, нарвонга кўтарилди.

Собит оға Ёзувчилар боғида зарур иши борлигини айтиб, Егор Самойловичдан рухсат сўраб, машинага ўтира бошлади. У машина ойнасида бошини чиқариб, устага мурожаат қилди:

— Ай, Егор, туски тамақти ўсинда олиб келсинбе?

— Усинда...— деди уста орқасига қарамай.

Собит оға Ёзувчилар боғига қараб кетди. Соат бирларда Арслон устага овқат олиб келди.

...Собит оға бу ерга кечки соат тўртлар чамасида келди. Уста эндигина ишни тугатиб, халатининг бари билан юзидаги терни артиб, ўзи ёзган ёзувларни нарироқдан томоша қилиб турган экан. У Собит оғани кўриб, берироқдаги бир тош устига ҳорғин чўкди-да: «Майли, якка ўзи томоша қилсин», дегандай папиросини тутата бошлади. Оға машинадан тушиб, тўғри тошнинг олдига келди. Арслон тағин бир кўк кастрюлькада егулик олиб келибди шекилли, текисроқ жойга авайлабгина қўйди, сўнг отасининг ёнига бориб, у ҳам тошдаги ёзувларни томоша қила бошлади. Собит оға ёзувларга тикилиб қолган, афтидан, унга устанинг иши жуда маъқул бўлган эди. Арслон ясси жойга газета ёзиб, кастрюлькадаги таомларни қўя бошлади. Ёнида битта «Московское» ҳам бор... Собит оға ҳам келиб газета ёзиғлиқ жойдаги харсанг тошларнинг бирига ўтирди.

— Ол, Аристан, қуй!— деди ўғлига ишора қилиб. Иккита қиррали стакан ҳам олиб келишган экан, Арслон иккаласига ҳам ярим-ярим қилиб ароқ қўйди. Со-

бит оға Су кезларда ароқ ичмас, аллақачон қимиз билан «сухой»га ўтиб олган эди. Шундай бўлса ҳам устанинг хизматидан хурсанд бўлди шекилли, бир стаканни қўлига олиб унга мурожаат қилди:— Қани, Егор, ол!

Аввал уста, сўнг Собит оға стакандаги ароқни охиригача ичишди. Собит оға газак қилиб бўлгач, чўнтагидан тўртта йигирма беш сўмлик олиб, Егор Самойловичнинг олдига ташлади. «Етмиш беш сўмга келишган эдигу, майли, кўнглимдагидай қилиб ёзибди, ўзининг айтгани бўла қолсин!»— деди ичида. Уста Собит оғага бир ғалати қараш қилди-да, газета устида ётган пулларни олдидан нарироққа суриб қўйди.

— Олма-аймин!

— Ҳэ, неге олмайсин?— деди Собит оға ҳайрон бўлиб.

— Ул кисиге мен-де, қизметимди сийладим... Жазуши екен.

Собит оға ғалати бир аҳволда қолди.

— Меникиден-де, сенинг жиндилигинг ўтиб кеттис, боврим...

Егор Самойлович оғанинг «жиннилигинг» деган сўзини жуда тўғри тушунди. Бу сўз «садоқатинг, меҳроқибатинг» деган маънода айтилган эди. Улар тағин бир стакандан отиб олишиб, пешин пайтида машинага ўтиришди. Собит оға ҳар галгидай олдинги ўриндиққа эмас, орқага, Егор Самойловичнинг ёнига ўтириб олган, ўйлаган ишининг муваффақиятли тугаганиданми, ё устанинг дўсти Ойбекка нисбатан тантилик қилганигами, ёхуд ичкиликнинг қизувиданми, ҳар ҳолда унинг юзи қип-қизил бўртиб, аслида қийиқ кўзлари яна ҳам қисилиб кетган, ўнг қўлида ҳассаси-ю, чап қўлини устанинг елкасига ташлаб, ўта кўнгилли, қандайдир бир ўланни хиргойи қилганча келар эди.

Улар қош қорайиб қолганида шаҳарга кириб келишди.

«УЗБЕК БУЛСАНГ КЕЛ БЕРИ»

1965 йили Олмаотада бир китобим нашр этиладиган бўлиб, шу муносабат билан яна бориб қолдим. Олмаотага бориб, Собит оғани кўриб, унга салом бермай кетишни гуноҳ ҳисоблаб уйига телефон қилсам, уйдаги-

Ойбек ва Николай Тихонов

лар у кишини тоғда, Ёзувчилар боғида, деб айтишди. Литфонднинг машинасида тоққа чиқиб бордим. Бу боққа иккинчи бор келишим эди. Аввалги гал келганимда куз пайти эди, дарахтлар япроқларини тўкиб, боғнинг файзи кетиброқ қолган, дам олаётган ёзувчилар ҳам салқин тушиб қолганиданми, сийракроқ эди. Ҳозир июнь ойи, боғнинг айни яшнаган, гулларнинг қулф уриб очилган кези. Ўртада асосий корпус кўзга яққол ташланиб турибди: чиройли, оппоқ, олди гулзор... Бошқа коттежлар дарахтлар ўртасида кўмилиб кетган. Ўртада ёғочдан қилинган новсимон ариқда айқириб сув оқиб турибди. Шу ерда дам олаётган ёзувчилардан сўраб-суриштириб, Собит оғанинг коттежини топдим. Яқинлашиб қолганимда, коттеж томондан кимдир хирилдоқ товушда қичқирди:

— Хўй қозоқ, кет ари!

Мен бир муддат тараддуланиб қолдим. Бу товуш таниш, қаердадир эшитган товушим эди. Ҳа, бу товуш

Собит оғаники. Дарҳол ўзимни тутиб олиб, жавоб қилдим:

— Мен қозоқ эмас, ўзбекман!

— Ўзбек бўлсанг кел бери!

Тўғри Собит оға ўтирган жойга кириб бордим. Икковимиз чулдирашиб қолдик. Тошкентдаги дўстларининг ҳол-аҳволини сўраб бўлгач, бояги гапи учун узр сўради ва нима учун шундай деганига изоҳ берди. Оғанинг гапига қараганда, у ҳозир машҳур қозоқ олими, этнографи Чўқон Валихонов ҳақидаги трилогиясининг иккинчи китоби устида ишлаётган пайти экан. Боққа келган баъзи бир бекорчилар: «Юр, Собит оғанинг олдига борамиз, бир оз лақиллашамиз», деб ёпирилиб келишиб, у кишини ишдан қўяр экан. Шундан кейин оға Марям опага, кундузги соат иккигача олдимга ҳеч кимни қўйма, келадиган одам тушдан кейин келсин, деб тайинлаб қўйган экан. Бир оз у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдим-да, аҳволга тушуниб, узр сўрадим:

— Энди, Собит оға, менга рухсат берсангиз...

— Жўқ, сен кетпе,— деди у киши соатига қараб.— Сен Марям опангмен сўйлесип ўтира тур. Сағат екиде тамақ жеп, товға шифамиз.

— Маъқул.

...Овқатланиб бўлиб, айтилган маҳалида ўша машҳур қора «ЗИМ»да тоққа чиқиб кетдик. Собит оға кўринишидан бир оз чарчагану, лекин ҳар галгидай кўнгилли, олдинги ўриндиқда ҳассасига суяниб хиргойи қилиб кетаётибди. У аҳён-аҳёнда хиргойисини шартта узиб:

— Муса омонба? Гафур журме?— дерди-ю, тагин хиргойисини бошлар, яна бир оз ўтгач:— Миртемир жиен қуйли-қуваттима?— деб сўрар, сўнг тагин хиргойисини давом эттирар эди.

Машина икки томони залварли тоғлар билан ўралган, илонизи бўлиб шўх оқаётган сой бўйида тўхтади.

— Энди сен қайта бер, болам.

Машина келган изига қайтиб кетди. Энди нимада қайтамиз, деб ҳайрон бўлиб турибман. Собит оға менинг ташвишимни тушунди шекилли, қийиқ кўзларини менга тикиб, жилмайди. Сўнг у ҳар куни соат иккидан сўнг машинасида шу ерга келишини, унга жавоб бериб, ўзи пийёда кетишини, бу эса унга яхшигина бадантарбия ўрнини ўташини гапириб берди. Ҳа, тўғри, бу ер

анча баландлик, пастликка пидеа тушиш, тепаликка кўтарилишга қараганда осонроқ бўлса керак-да, деб ўйладим.

— Энди, сарбола, билай жур...— у бир-бир босиб тошдан-тошга урилиб, айқириб оқаётган сой бўйига қараб юра бошлади. Мен кетидан эргашдим. У сой бўйига етгач, таёғи билан ишора қилди:— Минов, анов айтқаним...

Бундай қарасам, кўз олдимда сой ўртасида худди атайлаб қилингандай юм-юмалоқ, катталиги кичикроқ ўтовдай оқишранг тош турар, кунгай томонида эса:

«БУЛ ЖУМЫР ТАСТЫ БАУРЫМ МУСА АЙБЕККЕ СЫЙҒА ТАРТАМ.

Сэбит Муқан улы. 3, VI. 1962 жыл.

деб дона-дона қилиб ўйиб ёзилган эди.

Дўстликда гап кўп. Одатда ҳамма нарса шахсий дўстликдан бошланади. Бу оқсоқолларнинг киши ҳавас қилса арзигудай дўстликлари аллақачон катта маънодаги дўстликка — адабиётларимиз, халқларимиз дўстлигига айланиб кетган улкан дўстлик эди. Менинг калламга дафъатан шу фикр келди. Бир чеккаси шу фикрлардан фахр ҳиссига фарқ бўлиб, дарров кўз олдимга Ойбек домланинг сурати келди: уйлар билан ўралган чоғроқ ҳовли, тўрдаги уйи бўсағасида, курсида домла набирасини ўйнатиб ўтирибди. Эғнида сурранг лавсан кўйлак, барини шимиға қистирмаган. Паришонроқ сочлари устидан кўҳна дўпписини бостириб кийиб олган.. Домланинг шундоққина ёнгинасида кичкина бир оҳу боласи суркалиб, эркалангиси бор.

У кишиникига яқинда бир иш билан борганимда Ойбек домлани шу тарзда кўрган эдим.

...Секин йўлга тушдик. Индамасам ҳам Собит оға менинг тошдаги ёзувни кўриб, чин юракдан хурсанд бўлганимни, раҳмат айтишни эса ҳаяжонимдан унутиб қўйганимни ҳис қилиб келар, назаримда худди мана шунинг учун менинг фикримни сўрамаётган эди. Аҳвол ҳақиқатан ҳам сал ғалатиноқ эди. Собит оға гапни чалғитмоқчи бўлди шекилли, бир қизиқ гап айтиб берди. Эмишки, бир кунни туядан: «Ҳазрати бузрук! Сиз учун тоққа чиқиш осонми ё пастга тушиш осонми?»— деб сўрашибди. Шунда туя: «Иккаласининг ҳам пада-

рига лаънат!»— деб жавоб берибди. Мириқиб кулишдик. Боя пастликка тушиш тепаликка кўтарилишга қараганда осонроқ бўлса керак, деб ўйловдим. Лекин пастликка тушиш ҳам юқорига чиқишдай қийин экан. Ҳақиқатан ҳам менинг ҳозирги аҳволим туяникидан қолишмас, Собит оға олдинда, мен бир-икки қадам орқада, худди кетимиздан биров итариб келаётгандай жадал юриб келаётимиз. У киши ҳар куни юриб ўрганиб кетганидан бўлса керак, парво қилмас, мен эсам бутун оғирлигим тиззамга тушиб, йўғон сонларимгача зирқираб, фақат номус кучлилигидан: «Бирпас нафас ростлаб олайлик, оқсоқол!»— деёлмай ҳамон у кишининг кетидан пастликка қараб лўққиллаб келар эдим.

— Мусаға бориپ айт, жумир тасин олип кетсин,— деди Собит оға қувлик билан менга қараб жилмайиб. Унинг бу гапида: «Қалай, сарбола, чарчамай келаётимсанми?»— деган оҳанг ҳам йўқ эмасди. Мен ҳам ноилж жилмайиб:

— Албатта бориб айтаман...— дедим чарчаганимни билдирмасликка ҳаракат қилиб. Шундай дедиму негадир бояги юқорига кўтарилишининг ҳам, пастга тушишининг ҳам падарини ҳақорат қилган бечора туя кўз олдимда гавдаланди.— Шўрлик туя!

УКИНЧ

Олмасгадан қайтиб келганимдан кейин анча вақт ўтган бўлса ҳам Ойбек домлани учратолмадим. Чунки домла ёзлик боғига кўчиб кетган, шаҳарга камдан-кам тушар эди. Уша кезларда Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг Хадича Сулаймонова кўчасидаги эски биноси залида ёш ёзувчилар семинари бўлаётган, семинарда Ойбек домла, Фафур ака, Абдулла акалар ёшлар билан учрашиши лозим эди. Нима ҳам бўлди-ю, Ойбек домлани боғдан олиб келиш вазифаси менга юклатилиб қолди. Машинада боққа чиқиб бордим. Ойбек домланинг боғи ҳозирги иккинчи ҳукумат стационарининг шундоққина тепасида, машҳур олим Ҳабиб Абдуллаев боғининг биқингинасида экан. Машина товушини эшитибми ё бирор иш биланми, бахтимга Ойбек домланинг ўзлари қаршимиздан чиқиб қолдилар. Устида оқ кўйлак, йўл-йўл кўкиш пижама-шалвар, оёғида шиппак, қаттиқ

ишлаганидан бўлса керак, сочлари ҳурпайган, кўзларида жиндек ҳорғинлик. Одатдаги салом-аликдан сўнг Ёзувчилар союзи раҳбарлари тайинлаб юборган гапни айтдим. Домла бажонидил рози бўлдилар. Сўнг ўрни келиб қолиб, Олмаотага борганимни айтдим, ўртоқларнинг саломларини топширдим. Домланинг кўзлари катта-катта очилиб, юзларига нур югурди.

— Ҳа-а, бордингизми?..

— Боровдим, домла,— дедим мен унинг хушнуд кайфиятидан фойдаланиб.— Сизга Собит оға салом айтдилар. Анови... тоғдаги оға совға қилган юмалоқ тошни олиб кетар экансиз.

Уша юмалоқ тош кўз олдига келди шекилли, домла шундай хохолаб кулдики, юзларигача қизариб кетди.

— Ҳа-а, тош, тош...

У киши нуқул шундай деб кулар, назаримда устознинг оғзидан вулқондек отилиб чиққан шу бир оғиз сўзда унинг ўз дўстига меҳр-муҳаббати шундоққина кўриниб турар, бундан уч йил муқаддам кўрган ўша ажойиб тошни ҳам, гўзал Медев атрофидаги уни мафтун этган сеҳрли табиат манзараларини ҳам кўз олдига келтириб, дўстининг: «Тошни олиб кетсин!»— деган гапидаги бегубор ва нозик юморни ҳам ҳис қилиб турар эди.

* * *

...Буни қарангки, кейинчалик Олмаотага сел келиш хавфи туғилиб, сув йўлини тўсиш мақсадида Медевдаги ўша сойнинг икки томонины портлатганларида Ойбек домлани беҳад севинтирган ўша юмалоқ тош кўмилиб кетганини эшитиб, ниҳоятда хафа бўлдим. Бирор ёққа сафарга чиқсам ҳамиша фотоаппарат олиб юрадиган одам, бу гал фотоаппаратсиз борганимга, аввалига ҳазил тариқасида бошланиб, кейинчалик ўша икки буюк инсоннинг, икки буюк адибнинг, икки буюк қардошнинг ажойиб дўстликлари рамзига айланиб кетган ноёб тошни суратга олиб қўймаганим учун ҳали-ҳали ўкинаман.

Тошкент,

10. 11. 1977 а.

УСТОЗ, САНЪАТҚОР, АЛЛОМА

1941 йил. Июнь. Ой охирининг қоронғи тунларидан бири. Бутун шаҳарларимиз — улар фронтдан, душман тўплари ва замбаракларидан олисдами ёки мамлакат ичкарисидами, бундан қатъий назар, ўша даҳшатли даврда 1418 тунни сурункасига қандай ўтказган бўлсалар, Тошкент ҳам ўз кечасини шундай таҳликали ва зийрак ўтказаётган эди.

Биз Ойбек билан 1 Май кўчасидаги 20-уй пиллапоясида ўтириб гангир-гунгур суҳбатлашардик...

Кейин, мен фронтга жўнагач, нима бўлганини билмайман. Ушанда ёзувчилар урушнинг дастлабки кунларидаёқ бошқа муассасалардаги сингари тунги навбатчиликка тайинланар, уларнинг вазифаси мамлакат ичкарисидаги ҳарбий қисм навбатчи офицериникидан унчалик фарқ қилмас эди. Саноат корхоналаридаги аҳвол ўз-ўзидан маълум. Албатта, Ёзувчилар союзи ҳарбий қисм ёки саноат корхонаси эмас. Аммо ҳарбий кунлар қонуни барчадан, қаерда бўлишидан қатъий назар, алоҳида ҳушёрлик, жиддийлик ва қаттиқ интизомни талаб қилар эди.

Ойбек менга тикилди. Унинг катта-катта, қоп-қора ва маъно ёғилиб турган кўзларидан дардини, Ватан тақдири учун бўлган дардни, шунингдек, қандайдир жиловлаб бўлмайдиган қатъийликни ҳам, душманга нисбатан нафратни ҳам, ғалабага бўлган букилмас ишончни ҳам уқиш мумкин эди.

Узоқ жимликдан кейин у:

— Кеча мен ҳарбий комиссариатга борган эдим, — деди ва бир оздан сўнг қўшиб қўйди. — Олишмади. Ўз вазифангиз билан шуғулланинг, зарур бўлиб қолсангиз,

чақирамиз, дейишди. Зарифа билмайди. Унга ҳеч нима деганим йўқ. Ҳеч ким билмайди ҳам...

Уша унутилмас тунги суҳбатимиздан олдин мен Ойбекни бутун мамлакатга таниқли шоир сифатида билардим. У шон-шуҳратдан файзиёб бўлиб, шеърятда йирик, баркамол санъаткор даражасида, Николай Тихонов, Гафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Александр Сурков, Вера Инбер, Микола Бажан, Степан Шчипачев сингари анчагина шоирлар билан дўст эди. Мен ўша дастлабки уруш тунларининг бирида навбатчиликка Ойбек билан турганимни ўзим учун бахт деб биламан.

Уша унутилмас тун қанча узоқлашмасин, ёшим қанча ўта бормасин, мен учун ўша тун янада қимматлироқ, ёрқинроқ, илиқроқ бўла боради...

Кейинроқ, ёлғиз қолган пайтларда мен Ойбек билан қилган навбатчилигимни бир неча бор эсладим. Ҳар айтган гапи, сўзларини хотирамда тиклаб, ҳар бир ҳаракати, қарашлари, бош қимирлатишларини кўз олдимга келтирганман. Фронтдош дўстлар даврасида, кечаси блиндажда, мис снаряд гильзасидан ясалган, тутаб турган лип-лип чироқ ёруғида ҳам, кундузи очиқ траншея ёки ўзим ишлаган «Советский боец» дивизия газетаси редакциясида ҳам ўша тун ҳақида гапириб берганман.

Биз Ойбек билан нималарни гаплашмадик ўша тун...

Ҳа, тонггача биз Ёзувчилар союзи яқинидаги навбатчилигимиз учун ажратилган I Май, Пушкин, Хоразм кўчаларини бир неча бор кезиб чиқдик. Хоразм кўчасидаги кичкина гулзор ўриндиғида бир оз ўтирдик...

Илгари Ойбек мени бадий сўзининг кучи ва гўзаллиги билан мафтун қилганди. Энди бўлса, ўта соддадиллиги, самимийлиги, софдиллиги — умуман, инсонийлиги билан ўзига тортди. У мен билан тенгқурлардек, эски қадрдонлардек суҳбатлашарди. Унинг наздида, менинг адабиёт соҳасидаги ишларим гўё уникидан кам эмас эди.

Ойбек ўзининг мартабаси, иқтидори, шуҳрати, эътиборини ҳеч бир пеш қилмаган. Аксинча, у ўзининг ижодий режалари, заминда яшовчи инсон, айниқса янги тузум, янги дунё бунёд этаётган совет кишининг вазифаси, жамият олдидаги бурчи тўғрисидаги фикрларини мен билан ўртоқлашар эди.

— Биласанми, Саша...

Ана шу дўстона сўзларни эслаганимда, ҳануз улар

вужудимга илиқлик, қалбимга ҳузур бахш этади. Ушанда бу сўзлар мени қувонтирарди. Энди бўлса, мана, ўттиз беш йил ўтгач, улар қулоғимда ўшандагидек равшан жаранглайди, Ойбек менинг туғишган ва севган оғамдек, улкан ҳаловат вужудимни чулғайди. Дейлик, Ойбек билан навбатчилик оддий тасодиф бўлган бўлсин, барибир менинг омадим келган эди. Уша тун мен Ойбекни шу даражада билиб олдимки, бошқа вақт ҳеч қачон бунинг имкони бўлмас эди.

— Ҳозир ҳар биримиз солдат бўлмоғимиз лозим. Ҳар биримиз. Қўлимизда милтиқ бўлмаса, қалам бор. Биз сўзимиз билан душманга зарба берамиз. Эсингдами, Маяковский нима деган: «Инсон қудратининг қўмондони сўздир...» Ҳозир ҳамма нарса фронтга қаратилиши керак, ягона мақсадга: душман устидан ғалабага қаратилиши керак. Мен бир лаҳза ҳам ғалаба қилишимизга гумон қилмайман. Бир лаҳза ҳам. Бирор марта ҳам бошқа хаёлга борганим йўқ. Албатта, ғалаба бизники бўлади. Бироқ... Кўриб турибсанки... У жуда қимматга тушди... Бугун бизга оташин публицист сўзи даркор. Шеърдами, мақоладами... Шу жанр айниқса қимматли,— дея давом этди Ойбек,— кишиларнинг романлар ўқишга вақти йўқ... Публицистика зарур. У жангга чорлаши, кишилар қалбига руҳий куч, ғалабага ишонч бағишламоғи керак. Мен эсам... Нима қилишим керак?.. Насрга энди ўтдим. «Қутлуғ қон» романини энди ёздим... Мен ўз асарларим тўғрисида илгаритдан сўзлашни ёқтирмайман... Бироқ мана бугун сен билан қалбдан гаплашяпмиз... Биласанми, ҳозир мен бу ишга жуда ҳам қизиқиб киришганман... Роман... Шунини эслаган чоғим чопиб бориб ёзув столимга ўтиргим келади... Ўзим Навоий тўғрисидаги дostonни ҳали тугата олганим йўқ... Энди нима қилиш керак? Дostonни тугатмасдан иложим йўқ... Роман устида ишлашни ҳам тўхтатолмайман... Унисини ҳам, бунисини ҳам қўйиб қўя олмайман... Бироқ мен улгурардим... Икки нарса устида ишлашга улгурардим. Бу иккаласи бараварига ташвишлантиради... Иккаласини ҳам ёзиб тугаллашим керак. Фашистлар Германиясининг Ватанимизга хoinона ҳужуми тўғрисида ҳам ёзмасдан иложим йўқ. Иложим йўқ. Совет ёзувчиси бўлганим учун ҳам ёзмасликка ҳақим йўқ. Совет граждани сифатида. Ҳаммасига қандай улгурасан? Қандай улгурмоқ керак? Айтсанг-чи, ахир?..

Мен уни диққат билан тинглардим, юзим эса ловилларди: Ойбек ёққан ҳаяжондан ёнар эдим, яна унинг ярим овозда салобат билан гапириши, даҳоликнинг туганмас кучи гупуриб турган бўғиқ овози, ўз вужудимдаги суҳбатдошим қудратига мафтун бўлган фикру сезгиларим тугёни, ўша дамда мендан нима кечган бўлса, ҳамма-ҳаммаси ҳайрон қоларли даражада хотирамда аниқ ва чуқур ўрнашиб қолди.

Ҳаёт учун яшамоқ керак,
Ҳаётлар-чун жонни ҳам бермак...

— Ҳа, сен тўғри уқдинг. Бу Шота Руставелидан,— деди Ойбек.

— Мен ҳеч нима демадим-ку...

— Аммо ичингда мен билан бирга айтяпсан, тўғрими?

— Тўғри.

— Кел, насрдан ўқиймиз. Ёки шеър. Ўзимиздан, бошқаларникидан... Бу қалбни ҳаяжонлантиради... Фикрлашга мажбур этади... Мана, эшит... Бу Навоий...

Не назмики, ўтлуғ кўнгулдин чиқардим,
Дедимким, менинг хотирамга ёронғой.
Манга анча ўт солди ҳар байтиким, таъ,
Гар оби ҳаёт ўлса, андин ўсонғой.
Тилармен они мен доғи ўтқа солсам,
Ки қайдинки келди ҳам ул сори ёнғой.

Ана шунақа бўлиши керак ижодимиз. Ҳар бир сўзимиз. Айниқса, бугунги кунда, уруш пайтида. Мана буниси... Яна Навоийдан:

Камол эт касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак бнайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.

— Пушкин-чи... Эшит... У ҳозир немислар босқинчилиги тўғрисида айтгандек гўё...

Юборсангиз агар ғазабкор,
Фарзандингиз, ахир, гапдонлар;

Россиянинг ерида топилади жой:
Улар учун ёт бўлмаган қабрлар орасидан
Мозорини топажак улар,

— Уҳ, шайтон олгур! Мен уларни ўша қурол билан қарши олишни шундай истардимки... чигирткадек ёпирилиб келаётган жойда.

— Қаҳрамон урушда туғилади... Ботирнинг шуҳрати жангда... Мақолани шундай деб аташ лозим... Биз сен билан ҳозир кезиб, суҳбатлашиб юрибмиз, менинг эса фикру хаёлим мақола бўлди. Радио учун, газета учун яхши мақола керак... Менимча, тонг бўзариб келяпти... Ҳозир уйга бораману мақола ёзишга киришаман... Уйкум келмаяпти... Мана, сенга проза...

«Нима қилибди, ўлсам ўлиб кетарман! Дунё учун бу айтарли жудолик эмас; яшаш ўзимнинг ҳам ўлардай жонимга тегди. Мен базмда зерикиб, эснаб ўтирган ба уйга кетиб ухлай деса, ҳали каретаси етиб келмаган одамга ўхшайман... Лекин карета тайёр... Яхши қолинглар!..

Бутун ўтмишимни хаёлимдан кечирарканман, беихтиёр равишда ўзимдан: нима учун яшадим? Бу дунёга нима мақсад билан келдим?..— деб сўрайман. Аммо сирасини айтганда, шундай мақсад бўлган, менга юксак вазифалар юкланган, чунки қалбимда бениҳоя зўр куч мавжуд эканини сезаман...»

— О, жин ургур, қандай соз! Қаердан бу? Кимнинг асаридан?— сўради у беҳосдан.

— Мен ҳам Лермонтов ижодини жуда севаман,— дедим мен.— Печориннинг кундалиги... Грушницкий билан дуэли олдидан.

— «Демон», «Мцири», «Бояр Орша», «Замонамиз қаҳрамони»... Қачон улгурди экан-а?

«Ҳозиргина Орша ҳақида ҳузур қилиб ўқидим. Маст ва беқарорман. Бундай шеърлар ҳар қандай шаробдҶн ҳам созроқ кайф қилади. Қойилмақом жойлари бор, оҳанги бўлса — даҳшат, ниҳоятда ҳузурбахш». Буниси Белинский. «Бояр Орша» достони тўғрисида. Биз-чи? Биз нима қила олдик?! Ҳеч нарса. Қандай бўлмасин, фашизмни йўқотмоқ лозим. Ғалаба керак! Фақат ғалаба!

Кейинчалик, урушдан кейин «Ёзнинг бир куннда» повести устида ишлар эканман, Ойбекнинг Навоийдан ўқиган байтлари бош қаҳрамоним Турсуной учун керак

бўлиб қолди. Демак, Ойбек менга нима биландир кўмаклашди. Бу унинг хизмати. Йиллар ўтди, уруш тугади. Ватанимиз узра яна тинчлик қуёши порлади; менинг қалбимда эса ўша қоронғи, ташвишли июнь тунисида Ойбек ёққан муборак олов шуъласи ўчмасдан ёнишда давом этиб келди.

1946 йил августида Совет Армияси сафидан қайтгач, 1 Май кўчасидаги 20-уйга келдим. Бошқаларни билмайман, ammo мен Ёзувчилар союзига қалб ҳаяжони билан кирдим. Менинг бу ҳаяжонимни узоқ жудоликдан сўнг ўзи туғилиб-ўсган уйига қайтаётган киши ҳолати билангина таққослаш мумкин эди. Бу ерда нима бор экан? Қандай? Ким қайтди? Ким қайтмади? Ҳозир кимни учратаркинман? Бу бинода кимни қайтиб кўролмаймиз? Мени қандай қарши олишаркин? Унутишгандир балки?.. Эҳтимол, танишар?

Шу хил хаёллар билан таниш йўлакка яқинлашдим: яқинроқ бориб бир лаҳза кўздан кечирдим, сўнг зинадан кўтарилиб ичкари кирдим. Ҳеч нарса ўзгармаган! Ҳаммаси ўша-ўша, таниш, қалбга яқин ва азиз.

Мана, ўнгдаги эшик, бу ерда бухгалтерия бор эди, сўлдаги мана бу икки эшик — икки хонада уруш бошлангунга қадар мен ишлаган «Литература и искусство Узбекистана» журнали редакцияси жойлашган эди. Ҳамид Олимжон редакциямизга тез-тез келиб турар, қизиқарли қўлёзмалар, қайси сонни тайёрлаётганимиз билан қизиқар эди.

Бир куни, тахминан, урушдан бир йилча олдин кириб, у ўшанда журналнинг масъул котиби бўлган Софья Абрамовна Левитина билан бир оз суҳбатлашдида, бехосдан менга мурожаат қилди:

— Менга қара, Удалов, нега сен Ёзувчилар союзига ариза бермаяпсан? Сенинг қабул қилиниш вақтинг етди, Ойбек менга сенинг «Марина» повестингни ўқишимни тавсия қилди. Ўқиб чиқдим. Мана... бу альманахда.

Мен бирор марта ҳам Ҳамид Олимжонни портфелли кўрмагандим... Эҳтимол, портфель кўтариб юришни ёқтирмасди. Ушанда эса қандайдир қоғозлар билан бирга қўлидаги «Зори Узбекистана» альманахига кўзим тушди.

— Қизиқарли нарса... Камчиликлари ҳам бор, албатта... Айниқса композициясида... Умуман... яхши повесть. Тили, характерлари, колорити, пейзажи... Сен

профессионал тарзда ишлай бошладинг. Ойбек билан гаплаш. Аризани бўлса ёзгин.

Ҳамид Олимжон Ўзбекистон совет ёзувчилари союзининг раиси, кўпгина машҳур шеърый асарлар муаллифи, биз ёшларнинггина эмас, кекса ёзувчиларнинг олдида фавқуллодда обрў эгаси эди. Менинг билишимча, адабий рақиблари, ҳасадчилари йўқ эди, аммо дўстлари жуда кўп эди. Биз ҳаммамиз, кексаю ёш уни ниҳоятда севар эдик.

...Ўттиз беш ёшли Ҳамид Олимжоннинг фожиали ўлими тўғрисидаги қайғули хабарни эшитиш тақдиримда бор экан. Уша куни талантли ўзбек шоири Ҳасан Пўлат вафот этганини ҳам билдим. У билан биз яқин дўст эдик. Жордано Бруно ҳақидаги ажойиб дoston муаллифи Султон Жўра, Николай Звездин, Борис Петров, Федор Фоминлар урушдан қайтишмабди...

— Назир Сафаров, Мумтоз Муҳамедов, Адҳам Раҳматлар бўлса, қайтишди...— дея гапириб берди Ойбек. У мени ҳозирда «Хоразм» номли қизиқарли тарихий роман муаллифи, ўшанда Ўзбекистон совет Ёзувчилар союзининг масъул котиби, англашимча, ижодий ва хўжалик ишлар бўйича ёрдамчиси Жуманийез Шарипов билан таништирди.

— Мана... яна бири қайтиб келди...— дея елкамга қўлини қўйди-да, кулиб юборди Ойбек. Бу кулгида ёрқин шодлик ёлқини, унинг кўзларидагина эмас, бутун чехрасида, унинг мутлақ соф поэтик қалбида жилонанар эди.

Мен анча енгил тортдим. Хатарли ўйлар, ҳаяжон, ташвиш — булар бир зумда ғойиб бўлди. Ойбек куларди. Менинг кўзларимда эса ёш қалқирди. Мен Ойбекни хушчақчақ кучу ижодий ҳароратга тўла вазиятда кўриб хурсанд ва бахтиёр эдим.

Уша йиллари Ойбекнинг шуҳрати авжида эканлигидан хабардор эдим: у аллақачон «Қутлуг қон» ва «Навой» романларининг муаллифи, Ўзбекистон совет Ёзувчилари союзи раиси эди. Бунинг устига у ўз соддадиллиги, камтарин, самимийлиги, учрашувимиздан ғоят мамнун бўлгани билан мени мафтун этди.

Ҳовлидан биз унинг салқин ва кенг хонасига кирдик. Уша вақтлар бу хона менга шоҳона туюларди. Телефон жириглашлари, баланд бўйли, жиддий, бугдойранг котиба Ястребованинг ташвишли ҳолда хонага кириб,

Ойбекка паст овозда нималардир дейиши ёхуд унинг олдига янгидан-янги қоғозларни тахлаб кетишидан Ойбекнинг жуда кўп зарур ва масъулиятли ишлари кўплигини тушундим. Шунга қарамай, Ойбек мени қўйиб юборгиси келмасди. Эҳтимол, дилдан суҳбатлашгиси келарди. Биз учаламиз узум, оби нон билан кўк чой ичишиб, навбатчи бўлганимизни эслаб, уруш, Ёзувчилар союзи ишларидан гаплашиб ўтирдик.

— Фалокатнинг шарофати деганларидек, бизнинг Тошкентда Алексей Толстой, Николай Погодин, Борис Лавренев, Якуб Колас, Владимир Луговской, Михаил Голоднийлар яшашди. Борис Горбатов, Иосиф Уткинлар тўғри фронтдан келишди...— ҳикоя қилди Ойбек.— Тошкентимизда кўпгина таниқли артистлар, олимлар бўлишди... Академик Тарле, Филатов яшадилар. Шу сингари буюк кишилар бу ерда яшаб, ижод қилгани билан Ўзбекистон фахрланади.

— Улуғ Ватан уруши ҳақидаги дастлабки кинофильм «Икки жангчи» шу ерда, Тошкентда суратга олинди. Кўрдингми?— сўради Ойбек.

— Кўрдим.

— Ажойиб фильм. Уни ҳеч вақт фронтдан узоқда яратилган демас эдим. Воқеан... фронт орқаси... Уруш давридаги мамлакат ичкараси нима дегани? Бу ҳам фронт... Фақат фарқи шуки, бу ерда блиндаж, траншея ва окоплар йўқ... Бу ерда қон тўкилмади, одам ўлмади... Аммо мамлакат ичкараси ўзининг бутун эътибори, фаолиятини фронтга бўйсундирди. Биз шунинг учун енгдик. Жанговар техника, ўқ-дори, озиқ-овқат, ҳарбий кийим-кечак — буларнинг ҳаммасини бир тан, бир жон кишилар ишлаб чиқариб, фронтга жўнатиб турди. Сибирдан, Уралдан, Ўрта Осиёдан... Фронт ичкарасининг бошқа жойлари сингари Ўзбекистонга ҳам одамларгина эмас, заводлар, фабрикалар ҳам кўчирилди... Отасини ҳам, онасини ҳам уруш юлқиб олган болалар оз дейсизми, улар бу ерда янги туғишганлари, ўз бошпаналарини топдилар... Ҳамшаҳримиз, оддий темирчи Шоаҳмад Шомаҳмудов ва унинг хотини турли миллатдан бўлган ўн тўрт болани ўзларига фарзанд қилиб олдилар! Булар орасида руслар ҳам, яҳудийлар ҳам, украинлар ҳам, белоруслар ҳам, татарлар ҳам бор... Бу ватанпарварлик эмасми ёки асл интернационализм эмасми? Бундай одам тўғрисида, билмадим, нималар

ёзмоқ керак? Поэма, роман... Фильм яратмоқ керак... Ҳаммасини амалга ошириш зарур! Ҳаммасини! Биз шундай қиламиз. Бу бизнинг бурчимиз. Ҳа! Биз ғалаба учун ишладик. Партиямиз, халқимиз олдида юзимиз ёруғ!

Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Уйғунлар ватанпарварлик руҳида не-не асарлар ёзмадилар... Ҳаммамиз ишладик. Ҳаммамиз, ҳа. Инсоният тарихида мисли бўлмаган бу даҳшатли ва кенг кўламдаги урушда совет халқи-гина, социалистик тузумимизгина бардош бера олиши ва енгиб чиқиши мумкин эди. Эндиликда совет кишисини кўрган ҳар бир хорижий одам бош кийимини олиб, унга таъзим этиши лозим.

Ойбекни мен ҳайрат билан бутун дунёни унутган ва сеҳрлангандек тинглар эдим. Бироқ Жуманиёз Шарипов безовталигини сездириб қўйди-да, охири:

— Соат бешда Сизни Усмон Юсупов кутадилар,— деди.

— Эсимда,— деди Ойбек. У пиёладаги совиб қолган чойни ҳўплаб, хонанинг у ёқ-бу ёғига бир оз юрди ва илкис сўраб қолди:

— Неча кун дам олмоқчисан?

— Ҳозироқ иш бошлашга тайёрман. Топшириқлар бўлса, марҳамат.

Ойбек уруш даврида нашр этилиши вақтинча тўхта-тиб қўйилган «Литература и искусство Узбекистана» журнали шу 1946 йилдан «Звезда Востока» номи билан чиқа бошлаганини эслатди.

— Шундай экан, кел, журналга қайта қол. Ҳозир мен унинг редакторига қўнғироқ қиламан,— деди-да, Ойбек телефонни олди.

«Звезда Востока»нинг редактори М. И. Шевердин эди. Ойбек унга қўнғироқ қилиб, телефон трубкасини менга узатди...

1946 йил 1 августидан эътиборан мен «Звезда Востока» журнаlining проза бўлимига мудир этиб тайинландим. Урушгача ҳам мен шу вазифада ишлар эдим.

Иккинчи ёки учинчи кунмиди, Ойбек редакциямизга ташриф буюриб, ўз эски жойимда қандай ишлаётганим, озиқ-овқат ва саноат молларига карточка олган-олмаганим билан қизиқди. Ўз хизмати, ижтимоий ва ижодчй ишлари билан ниҳоятда банд бўлган Ойбек кишиларга нисбатан меҳрибонгина бўлмай, оталарча ғамхўр ҳам

эди. Қайси ёзувчини янги китоби ёки туғилган куни билан табриклаш, янги асар устида ишлашга иштиёқ ҳосил қилиш мақсадида кимлар билан суҳбатлашиш, кимга моддий ёрдам уюштириш, ким нон карточкасини йўқотиб, орият қилиб айтмай юрган бўлса, буларнинг ҳаммасини Ойбек эса сақлар, билиб олар ва ўзининг шундай банд бўлишига қарамай, ҳамма учун вақт толишга ва ҳеч бир нарсани унутмаслигига биз қойил қолар эдик. Гап ёзувчилар ёки улар оиласи ҳақида кетадиган бўлса, унинг учун эътиборга молик бўлмаган «майда-чуйда»лар бўлмас эди. У одамда истеъдод, меҳнатсеварликни сезса, бундай ёзувчилардаги кичик, тасодифий гуноҳларни кечира оларди.

Ҳар бир улкан санъаткор сингари Ойбек ўта талабчан ва ўзига нисбатан шафқатсиз эди. Мен унинг уч йирик насрий асари — «Навойй», «Қутлуғ қон» ва «Олтин водийдан шабадалар» романларини таҳрир қилиш бахтига муяссар бўлганман. Бу асарларни рус тилига ағдаришда Ойбекнинг омади келди. «Навойй» тарихий романининг таржимони — таниқли арабшунос, лингвист, Шарқ адабиётининг билимдони, ўтмиш маданиятимизни эъзозловчиси М. Салье эди. Улмас «Минг бир кеча» эртақларининг у қилган таржимаси ҳануз энг сифатли ва энг аълоси саналади. «Қутлуғ қон» романи таржимасини Н. Ивашев амалга оширди. Москвадаги таниқли таржимонлар орасида талабгорлар кўп эди. Аммо Ойбек Ивашевни танлади, чунки у бевосита ўзбекчадан таржима қила олар эди. Ниҳоят, «Олтин водийдан шабадалар»ни Тошкентда яшаб, Совет Ўзбекистонининг бугунги воқелигидан хабардор бўлган ёзувчи С. Бородин таржима қилди.

Маълумки, 1947 йил «Навойй» романи Давлат мукофотини олди. Табиийки, унинг иккинчи нашрини таҳрир этишда мен учун деярли иш қолмаган эди. Шунда ҳам Ойбек:

— Сен романинг мукофот олганига қарама. Бирор галатилик пайқасанг, фақат ташаккур айтаман.

Шундай қўлёмалар борки, қонингни сўриб олади; улар таҳриридан чарчайсан киши, баъзан ўзингни беҳол сезасан, ҳатто заифлашасан. Бу хил қўлёмалар муаллифлари аксари ўта тихир, такаббур, манман бўладилар, сўзинг, бадий образнинг поэтиклиги, мусиқавийлиги ва латофатини ҳис қилмайдилар. Бахтга қарши, шў

сингари қўлёмалар ҳозир ҳам мавжуд, уларни таҳрир қилиб, чоп этишга тўғри келади.

Аммо шундай қўлёмалар ҳам борки, ўқиб руҳан бойийсан, улар устида ишлашдан роҳатланасан, завқланасан, янги дунёга кириб қолгандай бўласан, ҳаётни янги-дан кашф қиласан.

Мен учун ана шундай қутлуғ қўлёмма «Навой» романи бўлди. Мен узоқ ўтмишинигина эмас, буюк шоир ва мутафаккирнинг жонли образини ҳам кўра олдим. Ёзувчиликнинг анчагина сирларига ошно бўлдим. Бу ҳол йиллар ўтиб менга ўз романим «Сабр косаси» устида ишлаш жараёнида қўл келди. «Қутлуғ қон», айниқса «Олтин водийдан шабадалар» шу сингари руҳий озик бахш этди. Икки буюк устод, Ойбек билан Бородин — муаллиф билан таржимон «Олтин водийдан шабадалар»нинг дастлабки русча нусхаси таҳририни менга ишониб топширган эдилар.

Ана шу воқеага, мана 25 йил тўлди. Қандай ишлаганимизни ҳануз мамнуният билан эслайман. Қўлёмани нашрга тайёрлаш жараёнида Бородиннинг уйига бир неча бор боришга тўғри келди. Таржимон билан битадиган ишлар тугагач, муаллифнинг уйига жўнадик.

Ойбек бетоб бўлишига қарамай, ўз романи устида биз билан албатта гаплашиб олишни, фикримизни эшитишни истар эди. Хурсанд бўлиб, мақтасак, у эшитишни истамай, аччиқланган ҳолда:

— Етар, етар, дўстлар. Ишдан гаплашайлик,— деди.

Аммо у бизнинг баъзи савол ва жужъий мулоҳазаларимизни жон қулоғи билан эшитиб, шу заҳоти биз билан биргаликда тузатди ва деярли барча мулоҳазаларимизга қўшилди. Ҳеч нарсани қолдирмай, очиқ-ойдин ўртага қўйганимиздан мамнун бўлиб, ташаккур билдирди.

Ойбек қўлёмалари мен учун қувонч бағишлабгина қолмай, улкан адабий мактаб, сўз устида, образ устида, қаҳрамонлар характерини яратиш устида ишлаш тажрибаси ҳам бўлди.

Мен ўзимнинг адабиётдаги йўлимда Ойбекдек буюк ёзувчини учратганимдан бахтлиман! Менга ва бошқа қатор ёзувчиларга у устод, мураббий ва дўст эди.

Адабиётда Ойбек улкан заҳматқаш, уддабурон ва

сеҳргар, ҳаётда хушфезъл донишманд эди. Ҳаётда ҳам, ўз асарларида ҳам у бизни инсонни, советлар Ватанини севишга, ўз халқи, Қоммунистик партиясига садоқатли бўлишга ўргатди.

Ойбек улкан, кўп миллатли совет адабиёти хазина-сини ўз асарлари билан янада бойитган буюк совет ёзувчиларидан биридир.

Ойбек ўзбек адабиётининг фахри, ўзбек халқининг кфтихоридир.

ИБРАТЛИ ИШЛАРИДАН, САБОҚЛИ СУЗЛАРИДАН

Ҳа, ажойиб инсон ва улкан адиб Ойбекнинг эсимда қаттиқ ўрнашиб қолган ўрнакли ишлари ва сабоқли сўзлари анчагина. Мен ҳозир шулардан баъзиларини мухтасар баён этмоқчиман.

I

Бу қадимдан қолиб келаётган ва инсон ақлининг тантанаю ташвишлари билан тўлиб-тошган кўҳна дунёда, бу муаммолар ва муборизалар билан, сирру суронлар билан, емирилиш ва яралишлар билан тўла оламда шундай нодир шахслар бор ва бўладики, улар ўзлари яшаган замон юксакликларида турадилар, шу юксакликлардан ҳам кечмишга доно баҳо берадилар, ҳам ҳозирги кунни яратишга, ҳам келажакни кашф этишга улуш қўшадилар,— қисқа қилиб айтгудек бўлсак, улар давр савиясида туриб шу давр муаммоларини ечишда, улкан вазифаларини бажаришда, шу давр ва истиқбол тақдирини белгилаш ҳамда ҳал қилишда актив иштирок этадилар ва шу давр ҳамда истиқболнинг узвий бўлагига айланиб кетадилар.

Адиб Ойбек шундайлардан биридир.

Бундай шахслар билан бир замонда яшаш, ҳамдам ва ҳамсуҳбат бўлиш катта шарафдир. Улар ҳақида есдаликлар ёзиш ва шу йўл билан ҳам улар хотирасини эъзозлаш ҳамда абадийлаштиришга ҳисса қўшиш гоят зарур инсоний бурчдир.

...Бизнинг оиламиз саводли бўлган, адабиётни, санъатни жуда севар эди.

Шу боисдан ва шу тарбиядан бўлса керак, жула ёш-

ликдан китобларга, газета ва журналларга ўрганиб, Ойбек аканинг ҳам биринчи шеърларига кўзимиз туша бошлади, уларни мактабнинг илк синфларидан бошлабоқ ўзимиз мароқ билан, қандайдир баланд романтик руҳ ва болаларга хос пафос билан ўқий бошладик.

...Ҳозирги Ҳамза номли Академик драма театримизнинг аввалги биноси қаршисида катта иморат бор эди, унда жойлашган ўқув юртида таҳсил олардик. Ойбек ака ўшанда адабиётдан таълим берардилар. Ҳар гал дарсларини сабрсизлик билан кутардик,— машгулотлар шу даражада қизиқарли ўтарди. Бунинг устига, бизларнинг ёзган (деворий газетага, албатта!) нарсаларимизни мақтар, дарсадаги нутқ ва иншоларимизни таърифлар эдилар. Кейин тушунсак, бу, ўта гамхўр ёзувчи муаллимимизнинг болаларни ижодга рағбатлантириши экан...

Мана, ўшандан бери неча-неча йиллар ўтди, лекин унинг теран ақл барқ урган кўзлари, меҳр тўла сўзлари, майин табассуми, ёқимли муомаласи, меҳрибон муносабати, қандайдир нажиб файзли ва фазилатли, нур ёғилиб турадиган чеҳраси ҳамон ёдимда. Ўшандан бери ўтган маҳсулдор йиллар мобайнида миллион-миллион шеърхону китобхонлар унинг ижодидан баҳраманд бўлди, ҳаёт ва кураш дарсини олди. Бунинг устига, қанчадан-қанча юксак истеъдодли ёзувчиларни у катта муҳаббат билан севди, уларнинг ижодига равнақ тилди, ёрдам берди, таъсир қилди. Ҳамид Гулом ва Асқад Мухтор, Мирмуҳсин ва Раҳмат Файзий, Иброҳим Раҳим ва Рамз Бобожон, Туроб Тўла ва Саид Аҳмад шулар жумласидандир, ижод дарсини олганлардандир.

У ҳамон ҳамма учун ўз асарларида барҳаёт.

Адибнинг «Навойй» номли хазина романининг нашр этилиши халқимиз маданий ҳаётида катта воқеа бўлди ва ҳамманинг диққат-эътиборини ҳамда ҳусн-рағбатини тезда оммавий тарзда ўзига тортди.

Шу муносабат билан Ойбек домла билан бўлган навбатдаги суҳбатларнинг бирида Гули ҳақида ҳам гоят муҳим сўзлар бўлди, ҳам бадий-практик, ҳам назарий-эстетик аҳамиятга эга бўлган масала ойдинлашди.

— Гули тарихий ҳақиқат эмас, шунинг учун уни романга киритиш нодуруст бўлар, Навойй образини бир даражада бўлса-да, майдалаштиришга олиб келар, деб ўйлагандирсиз, зотан, аслида бўлмаган ва принципиал

характерга эга бўлган нарсани тарихий улкан шахсга нисбатан бериш тўғри бўлмаса керак, деган мулоҳазага боргандирсиз, деганимизда, адиб, унинг юрагидаги катта ва муҳим сирни, ардоқлаб ва авайлаб келаётган қимматли фикрини биров топиб, уни хурсанд қилгандай, жуда шодланиб кетиб, айтди:

— Ҳа, албатта шундай. Ахир, Навоий бечора бутун фикри хаёли билан бутун бир даврга қарши курашга ва ижодга берилган эди. Навоийдек буюк зот бутун те-варак-атрофи даҳшатли душманлар билан, шиддатли алангалар билан ўралган шароитда, давлатнинг, халқ, мамлакат, маданиятнинг тақдири, ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлаётган вақтларда саройда аёл можаросини қилиб ўтирармиди?! Бундай шахслар ҳақидаги романларда, ҳа, шундай йирик асарларда принципал масалаларда афсонани ҳақиқатга айлантирмаслик яхши бўлар, деб ўйладим.

Бу, ҳақиқатан ҳам жуда муҳим фикрдир.

Баҳор пайти эди ўшанда. Ойбек ака кўпроқ Лев Толстой ва унинг «Уруш ва тинчлик» «Тирилиш» романлари борасида ниҳоят даражада катта фараҳ, ҳайрат ва миннатдорлик билан гапирди. У гапирарди-ю, биз унинг ғоят бой эрудицияси ва ҳофизасига барчамиз қойил қолиб тинглардик. У, ҳамма яхшилик ва гўзалликларни янчаётган, шунга интилаётган гитлерчи босқинчилар ҳақида беҳад нафрат ҳамда ғазаб билан шундай сўзлар айтардики, уларнинг ҳар биридан ўт чақнарди. Ора-орада Толстой гуманизмини далил келтириб турар ва Наполеон ҳалокатига урғу қиларди. Охирида немис босқинчиларининг ваҳшийликларини назарда тутиб, гениал инсонпарвар адибнинг «Тирилиш» романининг энг бошланғич қисмини ажойиб рус тилида ёддан шариллатиб ўқиб ташлади.

Буни ниҳоят даражада зўр ҳаяжон билан ўқиб, Ойбек ака охирида кўзларидан олов кўринган ҳолда ғазаб ва қатъият билан қўшиб қўйди:

— Тинч ва тотув яшаб турган юртимизга ҳукмронлик даъвоси билан келган герман босқинчилар учун шундай. Шу боисдан уларни албатта ер ютади. Келажакда бошқа шундайлар чиқиб қолгудай бўлса, уларнинг ҳам қисмати шундай бўлғай, уларни ҳам ер ютади албатта!..

II

Бир неча йил ўтди. Қиш фаслларида бири. Биз Ойбек ака билан марказий касалхонада даволанардик. Декабрь ойининг қаҳрли ва кўримсиз кечаларидан бири. Пастдаги, боғ ичидаги корпусда кечки овқат ейилгандан кейин кимдир келиб, адибимизнинг «Қутлуғ қон» романи асосида яратилган сценарийни ўқиб бера бошлади. Ойбек аканинг таклифи билан мен, Мухтор Ашрафий ва яна кимдир (эсимда йўқ) даврада иштирок этиб эшита бошладик. Шундай тарзда кўп вақт ўтмаган ҳам эдики, Ойбек аканинг ўпкаси тўлиб, кўзларидан қатралар оқа бошлади: ўзининг, ўз халқи ҳамда Ватанининг бир вақтлар бошдан кечирган жафолари адибнинг эсига тушиб, ўртаниши оқибати эди бу ҳолат.

Асосий сабаб бундагина эмас. Ушал жафо ва фожиаларни гоят катта бадий маҳорат билан романда ифодаланганида ҳамдир. Бу нарса эртаси кунги бўлган суҳбатда янада яхши аён бўлди: «Мен яхши асар яратишда бадий жиҳатдан энг асосий масала шахсларнинг ниҳоят даражада мураккаб ва кўп қиррали, зиддиятли ва эволюцияли психологиясини бера билишдадир, деб биламан ва романимда шунга бош эътиборни беришга уринганман. Билмадим, бунга қанчалик муваффақ бўлдим. Сизларнинг чуқур қизиқиш билан тинглаганларингиз ва баҳоларингиз мени, табиий, севинтирди ва тасалли берди... Умуман, ҳозирги биздаги аксар бадий асарларда персонажларнинг психологиясига, аҳволи руҳиясининг бойлиги, мураккаблигига, чигаллиги ва нозикликларига жуда оз аҳамият берилади. Бу ниҳоят даражада катта нуқсондир. Қолаверса, ўпкамнинг тўлиши ҳам беҳад сеvimли қаҳрамонларим дилининг, ҳа, дилининг аччиқ алами ва ўзларининг ўта аянчли тақдирдан...»— деди.

III

Ниҳоят, яна бир шоёни диққат лавҳа.

Ойбек ака баҳорни жуда севарди, баҳор мафтунни эди, баҳор куйчиси эди. Яна, денг, у ёлғиз баҳор назокатию малоҳатинигина эмас, баҳорни барча қирралари билан севарди. Яна, денг, унинг ўткир назари табиат-

нинг оддий одамларга асло кўринмайдиган ва номаълум бўлган энг ажойиб гармониясига ва сир-асрорига жуда чуқур ҳамда атрофли етиб борарди ва беназир гўзал ҳамда ҳайратомуз образлар яратишга олиб келарди.

Ойбек аканинг бундай табиати ва ташқи табиатга муносабати унинг аксар асарларида ўзининг ажойиб ифодасини ва сеҳрли тажассумини топган. У, Ҳамид Олимжон яратган гоят гўзал ва сирли табиат лавҳаларини катта завқ ва мамнуният билан тилга олардики, бу ҳам ҳамон ёдимда. Шуниси ҳам эсимдаки, у биздаги кўпгина бадий асарларда пейзаж жуда оз ва заифлигидан шикоят қиларди, классикларнинг табиат манзараларига берган юксак эътиборини такрор-такрор айтарди. Унинг жуда жиддий тарзда ва ҳаяжон билан, ҳатто аччиқланиб бир неча бор айтганини биламан:

«Ахир, табиат—онамиздир, ажойиб ва меҳрибон она-сиз, она тарбияси ва таъсирсиз фарзанд бирон жиддий иш қилиш имкониятига эга бўла оладими, онадан узоқлаша оладими?! Ахир, ҳаво ҳам, илҳом ҳам табиатда-ку, шу она табиатда-ку!..»

Шунинг учун ҳам, чунончи, қуйидаги мўъжизасимон гулдаста — «Наъматак»ни — ҳар бир мисраси образли-лигидан хабар берадиган, бир-биридан чиройли бўлиб тушган, бир-бирини тўлдирадиган ва бадий дoston бўладиган шеърни фақат Ойбек акагина ёза олиши ва шеър шинавандаларини лол қилиши мумкин эди.

Қаранг, чиндан-да, ҳар мисра образ —... нафис чайқалади... шамолнинг беланчагида... қуёшга бир даста гул... ўшшайган қоя... умр ўтганидан ё ҳажр алаmidан, ёки севги савдосидан, севинчидан қор юм-юм йиғлайди... шамол инжуларин... бошида бир сават оқ юлдуз... маъсум саломлари...

Ажойиб миниатюра!

...Мазкур эсдаликларни нимадан бошлаган бўлсам, ўша билан тамомламоқчиман: улкан адиб Ойбек тўғридан-да, халқимиз бахтличилигидан далолат берувчи ижодкорлардандир.

Унинг мартабаси шу даражада баланддир. Шу боисдан унинг номи ҳам авлодларга сирдош ва асрларга йўлдош бўладигандир, боқийдир.

УЛҚАН ҚАЛБ ЭГАСИ

Мен Ойбекни 1922 — 1925 йилларда Навоий номидаги таълим-тарбия техникумида ўқиган ва ёш шоир сифатида танилган вақтидан бери биламан. Техникумда зеҳни ўткир, зийрак, тиришқоқ Ойбек тайёрлов гуруҳларида муддатидан илгари синфдан-синфга оша, асосий курсдагиларга етиб олган ва шунда ҳам ўқишда энг олдинги талабалардан эди. Уша вақтдан буён кўп йиллар ўтди, мамлакатимиз халқ хўжалигида, фан ва санъат соҳасида мисли кўрилмаган кўтарилиш ва юксалиш рўй берди, бўйчан, қотма, сочлари жингала-жингала, мўйлаблари энди сабза урган ўспирин Ойбек, ҳаётга синчков, туйғун кўзлари билан боқадиган, серфикр, ҳаёли кенг, ҳассос ёш шоир ўзбек прозасини умумиттифоқ ва дунё миқёсига олиб чиққан машҳур адиб бўлиб етилди.

Олмос талант, улкан қалб эгаси Ойбекнинг шахсий ҳаёти ва ижодиётидан, кўп қиррали фазилатларидан ижодий меҳнатга, инсонга муҳаббати ва самимийлиги айниқса ёрқин кўзга ташланади.

Ойбекнинг ишчанлигига ҳайратда қоласан киши. У ўрта ва олий таҳсил йилларидаёқ икки шеърлар тўпламини («Туйғулар» ва «Кўнгил найлари»), учинчисини («Машъала») нашрга тайёрлайди, 30-йилларнинг бошларида эса поэма кетидан поэмалар ярата берди. Бу жиҳатдан улуғ Пушкиннинг шоҳ асари «Евгений Онегин»ни тез ва оригиналга жуда яқин қилиб таржима қилиши ҳам таҳсинга сазовордир. 1936 йил ёз пайтида бир гуруҳ шоир ва ёзувчилар А. С. Пушкин вафотининг 100 йиллиги тантаналарига қадар унинг асосий асарларини ўзбек тилига таржима қилиш учун Чимён тоғлари бағрида ўтовларда яшаб ишладилар, шу вақтда Ойбек

буюк рус шоирининг энг муаззам ижод ёдномасини бир ёз мавсуми давомида таржима этишга улгурди. Ойбекнинг ўзи бу ҳақда «Мен 20 августда «Евгений Онегин» таржимасини тугатиб, Тошкентга қайтиб келдим» деб ёзган эди. Бу мураккаб иш орасида у яна «Чимён дафтарида» циклидаги талай жозибадор шеърларни яратди.

Ойбек саломатлигига ногаҳоний ҳужум қилган касалликнинг (1951 йилда) оғирликларини матонат билан енгиб, бутун қобилияти, кучи ва ғайратини халқ ишига, ижодига бағишлади. Унинг 50-йиллар ва ундан сўнг яратилган «Олтин водийдан шабадалар», «Қуёш қораймас» ва «Улуғ йўл» романлари, «Нур қидириб», «Болалик» повестлари, поэма ва лирик шеърлари, мақола ва публицистик асарлари қаҳрамонларча ижодий меҳнат натижасида туғилган.

Ойбекнинг кенг феъл, саховатпеша, инсонпарвар шахсий табиати билан изчил гуманистик ижоди ўртасида ҳеч қандай бўлиниш йўқ. Унинг барча олижаноб фазилатлари, маънавий дунёсининг ички бойлиги ижодиёти пафосига, образларининг қон-қонига сингиган. Адибнинг қалб ҳарорати, янгиликни, бахтиёр келажакни олдиндан сезиш туйғуси образларини ҳаракатга келтиради. Унинг асарларининг бадиий марказини, ғоявий-эстетик компонентлар бирлигини маълум маънода «автор образи» ташкил этади. Иўлчи, Навоий, Ўктам, Бектемир, ёш Муса ва ҳоказо образлар адибнинг юрак телишидан ҳам озуқа оладилар, унинг воқеликни бадиий тушунишини, фалсафий-ахлоқий ва ғоявий-эстетик муносабатини ҳам ифодалайдилар. Шу маънода Ойбекнинг адабий қаҳрамонлари, типлари унинг ўз ижодий «фарзандлари»дирлар. Характерларнинг объектив, ўзига ҳос гўзаллигида ёзувчи ва шоир Ойбек табиати ва мижози қирраларини кўриш, «таниб олиш» мумкин бўлганидек, Ойбек маънавий дунёсининг бойлиги, ранг-баранг томонлари билан уларга ҳам сингиб кетгандир.

ХАЛҚ МЕҲРИНИ ҚОЗОНГАН ИНСОН

Мен 1944 йили Ўрта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетига ўқишга келганимда, албатта, Ойбекни билар, унинг «Қутлуғ қон» асарини ўқиб чиққан эдим. «Навой» романини эса студентлик вақтимда ўқидим. Барча адабиёт мухлислари қатори бу муҳтарам ёзувчини жуда ҳурмат қилар ва қадрлар эдим. Аммо ҳеч қачон кўрганам йўқ, учрашиб суҳбатлашиш бахтини эса қийин, тасодифий омаддек тасаввур қилар эдим.

Биринчи бор Ойбек домуллани 1947 йили кўрдим. Ўша йили Тошкентдаги Олимлар уйида Низомий юбилейига бағишланган илмий сессия бўлиб ўтди. Бу сессияни Ойбек домла кириш нутқи билан очдилар. У киши Низомий тўғрисида рус тилида илҳомли сўзлар гапирдилар. Сўнг профессор Евгений Эдуардович Бертельс Низомий ижоди ҳақида доклад қилдилар. Евгений Эдуардович ғоят билимдон ва доно олим бўлсалар-да, нутқлари унча равон эмас эди. Шунинг учун бўлса керак, аудиторияни тўла эгаллаб ола билмадилар; залда эркин шароит, сезиларли ғивир-шивир бўлиб турди. Маъруза бир жойга келганида Евгений Эдуардович президиум столи томонга — Ойбекка қарадилар ва доклад текстига даги бир шеърни Ойбекнинг ўзига қараб ўқидилар. Раислик қилиб турган Ойбек ўтирган ўринларидан туриб кетиб, ўша шеърнинг маъносидан ғоят қаттиқ таъсирланганларини изҳор этдилар. Бир оз фурсат Евгений Эдуардович ва Ойбек бир-бирларига қараб бу шеърнинг мазмундорлигига маҳлиё бўлганларини билдирувчи катти ҳаракат кўрсатдилар, бир-бирларига Низомий шеърининг иқтидорига таҳсин билдирувчи ифодалар жаён этдилар. Назаримда, шундай яхши бир шеър

келиб қолганида Евгений Эдуардович Бертельс уни бефарқ аудиторияга қарата эмас, балки бу шеърни тушунадиган, қадр қиладиган одамга ўқиб беришни истадилар ва уни Ойбекка қараб ўқиб қўя қолдилар.

Бу ҳар иккала улуг адабиётчининг яхши шеърни қандай ҳаяжон ва таъсирчанлик билан теран қабул қилишларини ўшанда кўриб, жуда ҳайратландим. Шундай кишиларгина шеърнинг лаззатидан баҳраманд бўлишга сазовор бўлишини ҳис қилдим.

1948 йили Алишер Навоийнинг 500 йиллигига бағншланган тадбирлар бўлиб ўтди. Тошкентдаги Навоий номли опера ва балет театрининг янги иморати энди ишга тушган эди. Шу бинода тантанали йиғилиш бўлиб, унда Ойбек домулла Навоийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида доклад қилдилар. Ойбек даставвал докладни ўзбек тилида, сўнгра рус тилида ўқидилар. Доклад узоқ вақт давом этди. Бир докладни икки мартаба тинглаш баъзи одамлар учун оғирроқ туюлган бўлиши мумкин. Шунинг учун бўлса керак, доклад вақтида фойеда ҳам анча одам бўлди. Лекин докладчи Ойбек ғоят илҳом ва балад кўтаринки руҳ билан сўзлар эдилар. Аминманки, ким бу йиғилишда диққат билан иштирок этган бўлса, Ойбекнинг ундаги улугвор сурати ва ҳаяжонли сўзлари қалбида мангу сақланган. Ҳар ҳолда, анча йиллар ўтган, университетдаги курсдош дўстим, Абдуқодир Ҳайитметов Ойбек домулланинг Навоий тўғрисидаги шу нутқларини таҳсин ва ғурур билан менга эслатган эди.

1949 йилда Москвада Бутуниттифоқ тинчлик тарафдорларининг I конференцияси бўлиб ўтди. Уша йиллари халқаро аҳвол анча кескин бўлиб, янги жаҳон уруши хавфининг мудҳиш кўлагаси инсоният ҳаётига таҳдид солиб турар эди. Шунинг учун тинчлик тарафдорлари ҳаракати жуда авж олган бўлиб, айниқса Совет Иттифоқидаги тинчлик тарафдорларининг фаолияти катта обрўга эга эди.

Бу конференцияда Ўзбекистондан каттагина делегация иштирок этди. Езувчи-академик, СССР Давлат мукофотининг лауреати Ойбек ҳам шу делегация аъзоси эди. Делегация составида антифашист совет ёшлари вакиллари қатори Ўзбекистондан машҳур пахтакор,

Ойбек набиралари билан

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Меҳринисо Тўйчиева ва мен ҳам бор эдик.

У вақтда Тошкентдан Москвага учган самолёт Актюбинск ва Уральскда тўхтаб ўтар эди. Актюбинск аэропортида бир оз дам олгач, пассажирлар аэропорт биносидан чиқиб, самолёт сари йўл олишди. Ҳаво очиқ, қуёш ёқимли қиздирар, кенг саҳродан салқин шабада эсиб унинг ҳароратини мўътадиллаштириб турар эди. Мен Ойбек домулланинг ёнларида борар эдим. Тўсатдан у киши мени елкамдан ушлаб:

— Қаранг, қандай бепоён ерлар, қандай мусаффо ва гўзал ҳаво, табиатнинг бағри нақадар кенг. Бу ерлар ҳаёт манбаидир, ҳали кишиларга жуда кўп баҳра беради,— деган мазмунда сўзлаб қолдилар.

Мен нима дейишимни билмас эдим. Шундай улур одам мен билан ўзлари суҳбат бошладилар. Тилим гапга келмай гўлдираб нималардир деб бу фикрни маъқуллаган бўлдим. Ойбек домулла гоят эмоционал, табиат ва инсонларни нафис ва таъсирчан муҳаббат билан севгучи зот эдилар. Фикримча, бу бепоён ерлар унинг ҳозирча кўздан ниҳон неъматлари, саҳро қуёшининг тоби, майин шамолларининг ёқимли елишидан мутаассир бўлиб, ўз туйғуларини бирор кишига ифода этмоқчи бўлганлар. Тасодифан ёнларида мен бўлганман ва бу шараф менга муяссар бўлди. Ойбек домулла билан бу менинг биринчи мулоқотим эди.

1949 йил ёзида университетнинг Шарқ факультетини битириб, ЎзССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида кичик илмий ходим бўлиб ишлаб бошладим. Бу вақтда Ойбек Ўзбекистон Фанлар академияси президиумининг аъзоси, гуманитар фанлар бўлимининг раиси бўлиб, барча ижтимоий йўналишдаги институтларга раҳбарлик қилар эдилар. Бир кун мени Ойбек чақираётганини хабар қилишди. Мен бу хабарга ишончсизлик билан қарадим, адашишган бўлса керак, деб ўйладим. Чунки Ойбек мени танийди ёки отимни билади, деб хаёлимга ҳам келтиролмасдим. Ҳар эҳтимолга қарши айтилган вақтда Ойбекнинг иш кабинетига (у Абдулла Тўқаев кўчасидаги 1-уйнинг иккинчи қаватида жойлашган эди) етиб бордим. Уша вақтда бу иморатда академия президиуми жойлашганди. Аниқ айтилган соатда Ойбек домулла келдилар, мен билан сўрашиб, сўнг катта эски ёзув столига ўтирдилар. Чўнтақларидан

стол ғаладонининг калитини олиб жуда қийналиб ғаладонни очдилар. Уша пайтда бу кишининг саломатлиги анча ёмонлашган бўлиб, ўнг қўллари яхши ишламас эди. Домулла ғаладондан бир папкани олиб стол устига қўйдилар, сўнг уни очиб ичидаги қоғозларни олдилар. Бу қоғозлар орасида XIX аср ўзбек шоири Махмур «Танланган асарлар»ига мен томондан ёзилган сўзбоши бор эди. У 1951 йили Москвада бўладиган ўзбек адабиёти ва санъати декадасига босилиб чиқиши керак эди. Шу сўзбоши рус тилига таржима қилинган бўлиб, Ойбек домулла ҳар икки вариантни жуда диққат билан ўқиб чиққан ва сўзбоши тўғрисида суҳбатлашиш учун мени чақирган эканлар.

Мен бу улуғ олим ва хизмат билан ғоят банд одамнинг мен ёзган нарсани ўқиб, яна суҳбат учун фурсат топганларига ҳайратда қолдим ва ҳамон беҳад миннатдорман. Ойбек домулла сўзбошининг русча таржимасини ўзбекча оригинал билан солиштириб ўқий бошладилар. У киши ҳар бир ифода ва сўзга жуда диққат қилар, сўзбошини ғоят синчиклаб кўздан кечирав эдилар. Жумланинг таржимасида таҳрирталаб жой чиқса, ўзлари ўз қўллари билан тузатар ва унинг моҳиятини менга тушунтирав эдилар. Шу йўсинда бир соатдан ортиқ ўтириб ишладик. Сўнгра Ойбек домулла менга сўзбоши жанрининг ўзига хос хусусиятларини тушунтириб бердилар. Бу мақола ёки тақриз эмас. У асосий масалаларни қамраб олиши, уларни ғоят сиқик жумлаларда лўнда қилиб тушунтириб бериши керак. Сўзбошида ҳам илмийлик, оммабоплик қоришиб кетади. Лекин юзакилик бўлмаслиги керак. Менимча, Ойбекнинг «Ўзбек пеэзиясининг антологияси»га ёзган сўзбошиси бу жанрнинг энг яхши намунасидир. Унда жуда қисқа ҳажмда ўзбек адабиётининг узоқ асрлик тарихи лўнда ва қизиқарли равишда баён этиб берилган.

Уша кунги суҳбатдан мен ғоят мамнун бўлиб қайтдим. Шундай улуғ олимнинг бир ёш илмий ходимга шунчалар диққат-этибор бериб йўл-йўриқ кўрсатишлари бу мўътабар зотнинг ёш илмий ходимларни ўстириш ва тарбиялашга кўп аҳамият беришларидан бир нишона эди. Кейинчалик бунинг исботи бўладиган кўп воқеаларга дуч келдим. Шарқшунослик институтида аспирантурада ўқиган марҳум Рустам Комиловга шөвр Маъдан ижодини ишлашни Ойбек домулла маслаҳат

берган эдилар (кейинчалик бу мавзунини Халимаҳон Мух-горова диссертация иши қилиб ёқлади). Тил ва адабиёт институтида ишлаган кўп илмий ходимларга уларнинг иш мавзуларини бажаришда кўмаклашар эдилар.

Мен 1951 йили Махмурнинг Қўқон хони Олимхонни танқид қилиб ёзган тарих-шеърини таҳлил этиб, бир ахборот ёздим. Уни Фанлар академиясининг докладларида бостирмоқ учун академия аъзоларидан бирининг тавсияси керак эди. Уйлаб-уйлаб Ойбек домулладан шу тавсияни олиш фикрига келдим. Қоғозларимни жамлаб бир кун Тошкент шаҳар 1-линия Кисловодск кўчасидаги домулланинг ҳовлиларига келдим. Ҳовли озода супурилган, гуллар чаман-чаман очилган. Гулзор бўйидаги бир скамейкада Ойбек домулла ҳордиқ чиқариб ўтирар эдилар. Узоқ давом этган оғир нотобликдан яқиндагина турган эдилар. Хасталик ҳали бутунлай ўтиб кетмаганлиги туфайли, ҳозир ҳам аҳволлари унча яхши эмас эди. Мен домуллага яқинлашиб, саломлашдим. У киши ғоят очиқ чеҳра ва илиқ табассум билан жавоб бердилар ва дарҳол меҳрибонлик билан ёнларидан жой кўрсатиб, ўтиришга таклиф қилдилар. Шундан кейин мен нима мақсадда келганимни айтдим ва шу қоғозларни қолдириб кетсам бўладими ва қачон жавоби учун келсам бўлар экан, деб сўрадим. Узимча агар бирор ой кутишга тўғри келса яхши бўлар эди, агар ундан ортиқ бўлса ноқулай, деб андиша қилар эдим. Чунки бундан олдин бир ёзган ишимни академиянинг катта олимларидан бири олти ой ушлаб ўқимасдан қайтариб берган эди. Ҳар ҳолда бир-икки ой кутишга мен мамнуният билан тайёр эдим.

Ойбек домулла ўтирган жойларида ёзган нарсангни ўқи, деб ишора қилдилар. Мен ўқий бошладим. У киши диққат билан тингладилар. Мақола ўқилиб бўлгач, домулла ўринларидан турдилар ва уйга таклиф қилиб, ўзлари йўл бошладилар. Мен ўтирдим. Домулла ўзлари чиқиб кетдилар. Орадан озгина вақт ўтгач, бир қўлларидан оддий мактаб сиеҳдони ва бир қўлларидан ручка билан хонага кириб келдилар. Сўнгра мақоланинг биринчи саҳифасига жуда қийинчилик билан (нотобликдан сўнгра қўлларини деярли ишламасди) тавсиянома ёзиб, имзо чекдилар. Шундан кейин қачон нима нарсани ёзсанг, олиб келавергин, мен албатта ўқиб чиқиб, нима ёрдам бўлса кўрсатаман, дедилар. Кўп ўтмай уй ходимларни,

кўп одобли ва одамжон кампир Мария Васильевна бир косада таом келтириб менинг олдимга қўйди. Шундай қилиб ҳеч ким танимайдиган кичик бир илмий ходимга бу улдуғ олим шунчалар меҳрибонлик қилиб кузатиб қўйдилар.

Кейинчалик мен бу муборак даргоҳда кўп маротаба бўлдим. Муҳтарам устоз Ойбек домулла, у кишининг ғоят муносиб ва шарофатли турмуш ўртоқлари, олима ва фозила профессор Зарифа опа Саидносирова, домулланинг фарзандлари ила кўп учрашиб уларнинг суҳбатларидан баҳра топдим. Аммо юқорида эслатиб ўтилган биринчи бор бўлган учрашув абадийан қалбда ўрнашиб қолгандир.

1951—1955 йиллари мен Шарқшунослик институтида илмий секретарь бўлиб ишладим. Ойбек домулла ижтимоий фанлар бўлимнинг раиси сифатида чақирган йиғилишларида иштирок этдим. Гоҳо Ойбек институтнинг илмий советида қатнашар эдилар. Айрим масалалар муҳокамасида баъзи одамлар субъектив фикрлар айтишар, гоҳо Ойбек номига қарата асоссиз даъволар бўлиб қолар эди.

Домулла ўзлари ғоят таъсирчан одам бўлсалар-да, бундай пайтларда вазминлик билан ўтирар, беҳуда баҳсларга аралашмас, баъзи тубан шахслар билан баравар бўлиб ўтирмас эдилар. Лекин ижтимоий бўлимнинг раҳбари сифатида катта кўламдаги ишларнинг бажарилишига жиддий аҳамият берар эдилар. Жумладан, Урта Осиё халқлари тарихи бўйича энг муҳим, биринчи манба «Абдуллонома»нинг ўзбек тилига таржима қилиниши шахсан Ойбек ташаббуси билан амалга оширилди. Бу таржимани филология фанлари кандидати Содиқ Мирзаев бажарди. Шарқшунослик институтида қўлёзмаларнинг илмий таърифи ва уларнинг каталогларини босмага тайёрлаш ишида Ойбекнинг роли катта эди.

1958—1961 йиллари мен Тил ва адабиёт институтининг директори ва «Ўзбек тили ва адабиёти» журнаlining муҳаррир ўринбосари эдим. Ўзбекистон Фанлар академиясининг президиум аъзоси Ойбек шу журналнинг бош муҳаррири эдилар. Ёш илмий ходимлардан Собиржон Мирвалиев (ҳозир филология фанлари доктори, Тошкент Давлат маданият институтининг ўзбек тили ва адабиёти кафедрасининг мудирин) бир ўзи жур-

налнинг ҳам секретари, ҳам адабий ходими, ҳам ношири эди. Бу пайтда Ойбек домулланинг соғлиқлари анча оғирлашган, нутқлари деярли йўқолган, қўл ёзишга қийналар эди. Муҳтарам китобхон, бу оғир фожиани тасаввур қилиб кўринг. Доно, мутафаккир бир олим, пуристъдод бир адибнинг қалбида одамларга, халққа муҳаббат олови барқ уради, равшан фикрида не-не улкан режалар, тафаккур мевалари етилади. Лекин тил уни изҳор этолмайди, қўл уларни қоғозга туширишдан ожиз. Ана шундай оғир пайтларда Ойбекнинг ёмларида у кишининг садоқатли рафиқалари Зарифа опа ҳам меҳрибон дўст, ҳам мушфиқ ёр сифатида чинакам ихлос ва фидокорлик билан бу мушкилотларни енгишга ёрдам қилдилар. Умуман, халқимиз ва адабиётимиз Ойбекдек бир зотнинг ҳаётини асраб қолган, унга ҳамиша ҳамдард бўлиб охири нафасигача эл учун хизмат қилишга кўмаклашган бу оқила ва нодира аёлдан ҳамиша миннатдор бўлиши керак.

Ойбек домулла Тил ва адабиёт институтига муайян бир фурсатда, ўз вақтида келар эдилар. Журнал учун ажратилган тор бир хонада битта стол ва катта диван турар эди. Домулла шу диванда ўтириб, журнал материалларини диққат билан ўқир эдилар. Ҳаммасини кўриб улгурмасалар, уйга олиб кетар, эртасига уларни ўз мулоҳазаларини ёзган ҳолда қайтарар эдилар. Ижтимоий асосларда ишлаётган бу бош муҳаррир, эҳтимол унча-мунча штатдаги муҳаррирлардан кўра кўпроқ ишлар эдилар. Академик Ойбек ва Фанлар академиясининг марҳум президенти, Ленин мукофоти лауреати Ҳабиб Абдуллаевлар «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг таъсис этишган эди. Унинг биринчи сони 1957 йили чиқди. Ойбек бу журналнинг бош муҳаррири бўлдилар. Мана, деярли йигирма йил давомида бу журнал ўзбек филологиясининг органи сифатида эътибор қозониб келмоқда. Бунда Ойбекнинг хизматлари каттадир.

Донишманд олим, юксак истеъдодли адиб, фаол жамоатчи, муҳтарам устоз Ойбекни авлодлар мудом ёдла-яжаклар. Бу инсонда баланд мавқе ва мукаммал шахсият бир-бирига ғоят уйғун эди. У халқни чин юрагидан севаб, унга сидқидил билан хизмат қилар эди. Шунинг учун ҳам халқ унга меҳр қўйди, уни ардоқлади.

ЯЛОВБАРДОРЛАРДАН БИРИ

Шундай улкан санъаткорлар борки, уларнинг номлари тилга олинганда жуда кўп ҳодисалар хаёлда жонланади. Ойбек ана шундай санъаткорлардан эди...

Уч-тўрт йил Ўзбекистондан узоқда, сурункасига, ҳатто ёз ойларида ҳам қайтмай Ленинградда ўқишда бўлгандан сўнг, Ойбек билан биринчи марта 1935 йилнинг сентябрь ойида Тошкентда учрашишга ва узоқ эсда қоладиган мулоқотда бўлишга тўғри келди. Биз адабиёт мухлислари Ойбекни илгарилари ҳам билар эдик, асарларини ўқир, у билан ғойибона таниш эдик. Хусусан, у битириб кетган, Тошкентдаги Наримонов номли педтехникум талабалари ўртасида Ойбек ва унинг Ҳомил Ёқубов, Мирқарим Осим сингари дўстлари бошлаб берган адабий традициялар ўзининг жонли таъсирини сақлаб келар эди. 20-йилларнинг иккинчи ярмида тобора кучга кираётган доираларда борган сайин кўпроқ нуфуз қозониб бораётган Ойбекнинг ижодий фаолияти руҳлантирар ва адабиётга бўлган ҳавасимизни яна мустаҳкамлар эди. Шундай, даставвал, ғойибона ихлосмандлик йўсинида бошланган Ойбек билан танишув кейинги йилларда бевосита учрашувлар билан алмашди ва менинг ҳаётимда эрдан чиқмайдиган из қолдирди.

1935 йилнинг сентябри. Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети ҳузуридаги Фанлар комитети Тил ва адабиёт институти аспирантурасига кириш учун конкурс эълон қилди. Конкурс имтиҳонларини ихтисос предметдан **Ойбек бошлиқ беш кишилик комиссия** ўтказди. **Комиссия имтиҳонлари қизгин давом этмоқда.** Имтиҳон эркин суҳбат шаклида олиб борилди. Бундай суҳбатда имтиҳон берувчининг нимаики билими бўлса, ўртага

тушади, бирор камчиликни яшириб қолиб бўлмаганидек, йўқ фазилатни қўшиб кўрсатиш имконияти ҳам бўлмайди. Чунки берилган савол имтиҳон қилинувчининг мустақил мушоҳадасига, фикрлаш иқтидорига, мантиқий муҳокама қувватини аниқлашга қаратилган бўлади. Комиссиянинг бу мақсадини ва мўлжалини Ойбек яширмади, аксинча, суҳбат бошланишидан аввал имтиҳон берувчилар диққатини масаланинг шу томонига жалб қилди, шунга эътибор қилишни уқтириб ҳам ўтди. Ойбекнинг алоҳида таъкидлаб кўрсатишича, аспирантурага кирувчи ва келгусида илмий соҳада ишлашга тайёрланувчи киши учун баъзи бир детални билмаслик, айрим фактлардан хабарсизлик у қадар катта камчилик эмас, бу нуқсонни кечириш мумкин. Лекин аспирант учун муҳокамада мустақиллик, масалага ижодий ёндашиш қобилияти мутлақо зарурий хислат, бу соҳадаги камчилик кечирилмайди. Шунинг учун комиссия масаланинг шу томонига алоҳида эътибор берди ва аспирантурага кирувчи ҳар бир кишидан даставвал шуну талаб қилди.

Ойбек менга Абдулла Қодирий романлари ҳақида сўзлашни таклиф этди. Мен Ф. Энгельснинг реализмга берган машҳур таърифига асосланиб, Абдулла Қодирий ўз тарихий романларида XIX аср ўрталаридаги ўзбек ҳаётини реалистик усулда тасвир этганлиги тўғрисидаги фикрни олдинга сурдим ва тезисни мисоллар билан асослашга ҳаракат қилдим. Менинг сўзимга Ойбек асосан қўшилгани ҳолда бирмунча қўшимча саволлар ва иловалар билан тузатишлар киритдики, булардан унинг Абдулла Қодирий ижоди устида жиддий ва чуқур текширишлар олиб бораётгани сезилиб турар эди. Шу тадқиқотлар натижаси бўлса керак, Ойбекнинг 1936 йилда «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» номли китобчаси нашр этилди.

Ойбек билан 1935 йилда ўтказилган бу биринчи учрашув ва суҳбат аспирантурада ўқиш даврида, адабиёт соҳасидаги кейинги машғулотларим даврида яна кучайди, мунтазамлик касб этди ва менинг ҳаёт йўлимда салмоқли из қолдирди.

1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси таъсис этилиб, Ойбек академиянинг ҳақиқий аъзоси сифатида унга сайлангач, узоқ муддат академиянинг раҳбарий лавозимларида ишлаб келди, умуман, гуманитар фан-

лар, хусусан, тил, адабиёт, тарих, археология фанлари соҳасидаги илмий-тадқиқот ишларига бевосита бошчилик қилди.

Ўзбекистон Фанлар академияси ташаббуси билан 1951 йилнинг апрель ойида Тошкентда Ўрта Осиё ва Қозоғистон тилшуносларининг тил масалаларига бағишланган илмий конференцияси ўтказилди. Конференция қишида Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикасининг атоқли тилшунослари, Кавказ республикаларидан, шунингдек, Москва, Ленинград илмий марказларидан меҳмонлар иштирок этдилар. Бир неча кун давом этган конференция Пролетар ва Правда Востока кўчалари бурчагида жойлашган «Билимлар уйи» мажлислар залида (бу ерда ҳозир Тошкент шаҳар Советининг кўп қаватли биноси қад кўтарган) ўз ишини олиб берди. Конференция ишига бошдан-оёқ Ўзбекистон Фанлар академиясининг вакили сифатида Ойбек иштирок этди.

...Конференциянинг охириги кунини бўлса керак. Ҳамма конференция иштирокчилари «Билимлар уйи» томон келмоқда. Мажлис бошланишига бир неча минутлар қолган. Биз зал фойесида бир группа ўртоқлар гаплашиб турар эдик. Шу вақт қўлида бир қоғоз ушлаган Ойбек ака пайдо бўлиб қолди ва мени чақириб, четроққа олиб чиқди. Қўлидаги қоғозни менга бериб, унинг ҳошиясига бир неча сўзларни ёзишни таклиф қилди, у айтиб турди, мен ёздим. Бу қоғоз Ўзбекистон Фанлар академияси номига ёзилган расмий хат бўлиб, Ойбек академиянинг бўлим бошлиғи сифатида унга ўз муносабатини билдириши керак эди. Мен хат ҳошиясига визани ёзиб бўлганимдан сўнг, Ойбек қоғозни олиб, чап қўли билан унга базўр имзо чекди. Ойбек ака қоғозга чап қўли билан имзо чекканига таажжубланганимни сезиб, изох берди:

— Шу бугун кечаси ўнг қўлим яхши ишламайдиган бўлиб қолди, кўриб турибсан, қўл қўйишга ҳам келмаяпти, билмадим, нима бўлди?— Шу сўзларни айтди-ю, қоғозни олиб ўз иши билан кетди. Мажлис бошланди, қолган докладлар эшитилди, қизғин музокаралар бўлиб ўтди. Раислик қилиб бораётган Ойбек мажлис охирида (янглишмасам, кечки йиғилишда бўлса керак) катта, якуловчи нутқ сўзлади, ҳаммамиз мароқ билан тингладик. Мажлисдан сўнг кўп кишилар Ойбекнинг тил

масалалари бўйича ниҳоятда билимдон эканлигига тан берганларини эътироф этдилар.

Конференция кунлари Ойбек қўлида рўй берган шу ҳодиса қон босими заминида бошланган касалликнинг дастлабки аломати эди. Маълумки, бу касаллик кейинчалик кучайди ва Ойбек соғлигида анча-мунча кўнгилсиз ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди. Ҳамма гап шундаки, Ойбек ишга бутун борлиғи билан берилиб, ўзини бутунлай эсдан чиқариб юборадиган жонбоз кишилар тоифасидан эди. Маълумки, Ойбек характеридаги бу хусусият ҳамма ерда, илмий-ташкилий ишларида ҳам, адабий-ижодий фаолиятида ҳам кўзга ташланиб туради.

* * *

Адабий доираларда Ойбек билан учрашиб туришга жуда ўрганиб қолган эканмиз. Турли муносабатлар билан унинг ҳузурда бўлиш бизга тез-тез насиб этар, баъзи тadbирларни эса биргалликда, унинг раҳбарлигида ўтказар эдик. У академиянинг раҳбарларидан бири сифатида адабий-илмий, айни замонда, Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг раиси сифатида (1945—1949) адабий-ижодий ишларга бевосита раҳбарлик қилиб келар эди. Лекин орадан бир неча замонлар ўтиб, Ойбек касаллиги оғирлашиб, мажлисларда, турли адабий тadbирларда иштирок этолмайдиган даражага бориб қолгандан кейин, биз ўзимиз уйда уни зиёрат қиладиган бўлдик. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университети ўзбек адабиёти кафедрасида ишловчи унинг мактабдош дўстлари ва Ойбек ижодининг бир тўда мухлислари йиғилишиб, ҳар ойнинг маълум кунларида унинг уйига зиёратга борар эдик. Ўзбек адабиёти кафедрасидаги бу одат узоқ давом этди.

1965 йил. Ойбекнинг 60 йиллик юбилейини ўтказишга республикада қизғин тайёргарлик бораётган кунлар. Ёзувчининг соғлиғи ҳам анча дуруст. Ана шундай қулай фурсатдан фойдаланиб, юбилей муносабати билан Ойбекнинг университет коллективи билан учрашувини ташкил қилмоқчи бўлдик. Ойбекнинг Ўрта Осиё Дав-

лат университетининг ижтимоий фанлар факультетида ўқиганини ва уни битиргач, шу ерда бир неча муддат ишлаганини эътиборга олиб, бу учрашувни кенгроқ планда ўтказишини мўлжалладик ва бу масалани университет раҳбарлари, хусусан, ўша вақтдаги ректори, академик С. Ҳ. Сирожиддинов билан келишиб ҳам олдик. Маълум тайёргарлик ишлари битгандан сўнг, учрашувга Ойбек розилигини ҳам олиш мақсадида, унинг уйига — одатдаги зиёратимизга отландик. Боришдан илгари кўнғироқ қилдик, телефонни келинлари Хулқархон олди. Биз мақсадни айтиб, боришга рухсат сўраддик. Ойбекнинг розилигини олиб ўн чоғлик кафедра аъзолари икки машинага ўтириб Ойбек ҳузурига бордик.

Ойбек бизни иш кабинетига қабул қилди. Бизга маълум бўлишича, шу кезларда Ойбек Бухоро инқилобига оид тарихий темада бир асар устида иш олиб бораётган эди. Биз хонага кирганимизда В. В. Бартольд асарлар тўпламининг аллақайси бир томи унинг қўлида эди. Саломлашдик, ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг, бу галги келишдан кузатилган мақсадни баён қилдик. Ў киши бир неча бор узрлар айтиб, хижолатлар чекиб, охирида бизнинг қайта-қайта қилган илтимосимиздан сўнг учрашувга розилик берди.

Ойбек у вақтларда гаплашишга анча қийналар эди. Фикр равшан, мулоҳазалар тўлиқ ва бой бўлса-да, мақсадни ифода қилиш учун танланган сўзларни талаффуз этишда тutilар, тўлиқ айтолмас ва бу ҳолатдан ўзи асабийлашар эди. Шунинг учун ҳам 1965 йилда Санъат саройида ўтказилган 60 йиллик тантанали катта юбилей мажлисида йиғин охирида табрикларга жавобан айтилган Ойбек нутқини шоир Ҳамид Фулом ўқиб берган.

Ҳар гал ҳам Ойбек ҳузурига борганимизда мумкин қадар уни кўп гапга солмасликка ҳаракат қилар эдик. Бу гал ҳам шундай бўлди. Унинг учрашувга розилигини олиб, баъзи зарурий гапларни айтганимиздан сўнг, хайрлашиб унинг олдидан чиқдик.

МЕН ШОҲИД БУЛГАН ВОҚЕАЛАР...

Мен Ойбек билан унинг 20 ёшлик навқирон йигитлик чоғида, эндигина катта ижодий йўлга қадам қўяётган даврида танишганман. Унинг ана шу ёшлик йилларига доир менда жуда кўп хотира ва таассуротлар сақланиб қолганки, булар фақат менинг ўзим учунгина эмас, балки буюк адибнинг барча мухлислари, ўқувчилари учун ҳам аҳамиятли бўлса керак, деб ўйлайман.

Ўқишимни давом эттириш ва САГУда таҳсил олиш учун Тошкентга келдим. Тошкентга келаётганимда, Москва вокзалида мени тунаб, бор-йўғимни олиб кетишди. Хайриятки, бахтимга ўқувчиларга поездда текин юриш учун бериладиган литерни кисавурлар пайқашмабди. Шу жонимга ора кирди. Йўлда менга ҳамроҳ бўлган Яша исмли студент билан кўп машаққатлар чекиб, аранг Тошкентга етиб келдик. Ушанда август ойининг бошлари эди. Устки қалин кийимларимизни йўлда озиқ-овқатга алмаштиришга мажбур бўлиб, юпун ҳолда қолган бўлсак-да, жуда исиб кетдик. Шаҳар ҳавоси биз учун иссиқ эди, албатта.

Дарҳол ётоқхонага жойлашишга уриниб кўрдик. Иложи бўлмади, ётоқхоналарда ремонт кетаётган экан. Шунда Яша мени САГУнинг физика-математика факультетининг химия бўлимида ўқиётган курсдоши Маҳмуд Ҳакимов деган ўртоғиникига жойлаштирамоқчи бўлди. У киши ҳам ўқир, ҳам ўрта мактабда дарс берар ва ўзи ўқитаётган ўқувчилар билан шаҳар чеккасидаги боғида турар экан. Яшанинг таъбири билан айтганда, бу жой жаннатмисол «Боғи эрам» эди.

Анча излаб, ўша ерни топиб бордик. Боғ унча катта бўлмаган токзор ва икки-уч қайрағочдан иборат шинамгина жой эди. Ишқомлар тағида каттақош сўри бўлиб,

унда 25—30 ўқувчи жойлашганди. Кеч кирди. Дарахт соясида тўшалган кўрпача устида тиззасига қалин китобни қўйиб бир киши букчайганча ўтирарди. Бу одам Маҳмуд Ҳақимов бўлиб, унинг ёнида оқиш юзли, кўзлари тимқора ёшгина йигит. Бу йигит кейинчалик улкан адиб ва шоир номини олган Мусо Тошмуҳамедов Ойбек эди.

Бекорга улардан бегонасираган эканман, бизни жуда илиқ ва дўстона кутиб олишди. Яша ҳақиқатан ҳам уларнинг ўз кишиси экан. Лекин барибир, сўрамай-нетмай ташриф буюрганимиздан, ўзимни ўнгайсиз сезар эдим. Яша эса бунинг акси эди. У сипойилик қилиб турмасдан аҳволимизни тушунтирди. Биз улар билан бирга шу ерда қоладиган бўлдик. Ҳижолатпазлик билан Маҳмуднинг қўлидан диққатимни тортган ўша қалин китобни олиб варақладик. Китоб университетларда ўқитиладиган органик химия дарслиги эди.

Мен бу китоб билан таниш эдим. Лекин Маҳмуд уни қандай қилиб ўзлаштираётганикин? Чунки суҳбатимиздан маълумки, у рус тилини жуда кам билади. Китоб рус тилида, бунинг устига бадний асар эмас, мураккаб илмий тилда. Сабабини сўрадим. Маҳмуд менга диққат билан тикилиб жим қолди. Унинг ўрнига Ойбек жавоб қилди.

— Маҳмуд—қаҳрамон,— деди у,—унинг бу ҳаракатини жасорат деса бўлади. Университетга келганида рус тилини мутлақо билмасди. Лекин шундай бўлса-да, астойдил уриниши туфайли аъло баҳолар билан ўқи-япти. Албатта, қийин. Университетда, фан оламига тил билмасдан кириб келаётган ҳаммамизга ҳам қийин.

Ойбек қимтиниб, секин сўзлар, назаримда ҳар бир фикрни аввал ичида ўйлаб, сўнгра рус тилига таржима қилиб гапирётганга ўхшарди. Лекин унинг нутқи маънодор, эҳтиросга тўлиқ эди.

Биз танишган кунимиз Маҳмуд ҳаяжонда: кузги синов муддати жуда яқин қолган эди. Унинг химия дарлигидан фойдаланишда қийналаётганини кўриб, ёрдам беришга қарор қилдим. Маҳмуд русча текстни қийналиб тушунса-да, химиявий формулаларни осонлик билан ҳал қиларди.

Унинг бу ҳаракатини кузатиб турган Ойбек чиройли ҳазил қилди:

— Бодом мағзининг мазасини татиш учун аввал да-
накни чақиш керак.

Ана шу суҳбатнинг ўзидаёқ иккала мизнинг муноса-
батимиз дўстона тус олди. Ойбек яна бирпас ўтиргач,
ишқомларга бурканган қўш деразали кичкинагина уйи-
га ишлагани кириб кетди. У ёлғизликда ўтириб, узок
ишларди. Маҳмуд билан биз очиқ ҳавода ухлагани ёт-
дик. Ярим тунда уйқум қочди. Атрофга назар ташла-
дим, қоронғилик чўккан боғчада фақат Ойбек турган
уйдан ёруғлик кўринарди. У ҳамон ижод билан банд
эди.

Бекорчи бўлиб қолмаслик учун бу ердаги ўқувчилар-
га рус тилини ўргата бошладим. Ўқув йилининг бошла-
рида эса мени ўрта мактабда ишлашга таклиф қилиш-
ди. Рози бўлдим.

Мен Ойбек ўқитувчилик қилаётган Шайхантаҳурда-
ги Ленин номли I-сон ўрта мактабда ишлай бошладим.

Биз ишлаётган мактаб собиқ рус-тузем мактаби ба-
засида ташкил этилган эди. Шу боисдан бўлса керак,
мактаб муаллимлари бир-биридан катта фарқ қилувчи
икки гуруҳга ажралганди. Асосан студентлардан иборат
ёш муаллимларга М. Ҳакимов бошчилик қилса, иккинчи
гуруҳдаги собиқ ўқитувчилар Мунаввар Қори таъсири
остида эдилар. Ойбекнинг ҳар иккала гуруҳда ҳам об-
рўси ва ҳурмати баланд эди.

Юзак қараганда, қарама-қарши гуруҳлардаги му-
аллимларнинг ўзаро муносабатлари ҳеч нима бўлма-
гандай, муросали кўринса-да, ўқитиш методи ва маса-
лаларини тушунишда зиддият мавжуд эди. Таълим-тар-
бия услуби масаласида кўзга кўринмас «жанг» давом
этарди.

Мактабдаги айрим муаллимлар ўртасида ўтмишни
идеаллаштириш, феодал-патриархал тузумнинг анъана-
ларини, қолюқ урф-одатларни кўкларга кўтариш кучли
эди. Ана шу руҳдаги кишилардан бири Мунаввар Қори
эди. Ўқувчилар ҳазиллашиб зимдан унинг номини «Са-
мовар Қори» деб аташарди. У семиз киши бўлиб, нафас
қисилишидан зорланиб юрарди. Гавдаси кулгили бўли-
шига қарамасдан, ўзини доимо сипо тутар, вазмин бў-
лишга ҳаракат қилар, бошқалар олдида салобати бор эди.

Ўзбек тилидан дарс бераётганида зоҳиран ҳазил тар-
зида бўлса-да, лекин аслида мазмунан чиркин, воқелик-
ка бегона («Амири Бухоро осмонидаги ёруғ юлдузлар»

ёки «Ўзбекка европача кийим-бош сизгирга эгар урил-
гандек гап» ва шунга ўхшаш замирида ёт маъно бўл-
ган) мисолларни ишлатарди. М. Ҳақимов унинг бу қи-
лигидан газабланарди. Бу ёш йигитнинг характери, эс-
киликка чексиз нафрати, ўтмиш сарқитларини дадил ин-
кор этиши менга кўпроқ И. С. Тургеневнинг «Оталар ва
болалар»даги Базаров образини эслатарди.

Ойбек М. Ҳақимовни қувватлар, лекин бу ишга оқи-
лона ва усталик билан ёндашарди.

Бир кун мактаб педагоглари йиғилишида Мунаввар
Қори ёш ўқитувчиларга қарата, уларнинг ўрта мактаб
таълим-тарбиявий масалаларини тушунишлари нотўғри
эканлигини айтиб, шундай деб қолди:

— Барингиз ўз ўқувчиларингизнинг олим, фан ва
маданият арбоби бўлишини орзу қиласиз. Ҳаммаси пуч
гап. Чунки улар тил билмасликлари натижасида мак-
табда ҳам, олий ўқув юртида ҳам чала муллагликлари-
ча қолаверадилар. М. Қорининг сўзи обдан ўйланган,
кескин, ҳақиқатга яқин эди. Шунинг учун ўтирганларга
бу гап таъсир қилди. Унга жавобан Ойбек хотиржамлик
ва ишонч билан деди:

— Сиз маорифимиз тузилишидаги катта хатони жу-
да тўғри кўрсатдингиз. Лекин истиқболни кўра олмаяп-
сиз. Бу йўлдаги тўсиқлар бартараф этилади. Биз ҳам
қўл қовуштириб турмаймиз.

Ойбек шундан сўнг ўзбек мактабларида ўқишни қай-
та ташкил этиш ҳақида ўз таклифини киритди. Унинг
фикрича мактаблар икки босқичдан ташкил этилиши
керак бўлиб, ўқувчиларга 4—5 синфдан бошлаб она
тили билан мунтазам ҳолда рус тили ҳам ўқитилиши
талаб этилар эди.

Ушбу таклиф қаттиқ қаршиликка учради. Кўпчилик-
ка бунақа «руслаштириш» йўл қўйиб бўлмас ҳол бўлиб,
ўзбек халқи маданиятини ривожлантиришга тўсқинлик
қилиши мумкиндек кўринар эди. Лекин Ойбек ўз фикри-
ни исботлаб, қаттиқ туриб олди. Чунки у, бу ишнинг ке-
лажагини кўра олган эди. Токи бу таклиф расмий жи-
ҳатдан маъқуллангунча озмунча куч ва ҳаракат сарф-
ланди дейсизми?!

Мактабларни қайта тузиш жўн иш эмас эди. Бунинг
учун ўқитувчиларни сайлаб танлаш ва ўзлаштиришни
пасайтирмаслик шарт. Хўш, ана шундай нозик вазифани
ким зиммасига олиши мумкин? Янги мактаб мудирлиги-

га М. Ҳақимов тайинланди. Менга эса дабдурустан илмий бўлим мудирлигини таклиф қилишди. Мен ёшлигим ва ҳали етарли тажрибам йўқлигини рўқач қилиб, рад этдим. ГорОНОДагилар ўз сўзларида туриб олишгач, ўйлаб кўришга ваъда бердим ва бу ҳақда Ойбекдан маслаҳат сўрадим. У рози бўлишни маслаҳат берди:

— Уқитувчиларнинг ўзлари сенинг номзодингни кўрсатишяпти. Чунки сенда ишимизнинг амалий тарафини бажаришда ҳаракат ҳам, устакорлик ҳам етарли...

— Маҳмуд нима деркин?— сўрадим мен.

— Хотиржам бўлавер, у ҳам хурсанд бўлади,— деди Ойбек.

Кўп ўтмай мактаб ҳузурда интернат ташкил этилиб, эски мадраса биноси фойдаланишга олинди. Шайхантаҳурдаги чорбурчак болохонали, усти ёпиқ ўша ҳовли ҳозир ҳам бор. Интернатда бир неча муаллимлар қатори Ойбек ҳам истиқомат қиларди.

У тартибли ўқир, ҳар бир муҳим фикрни тез ўзлаштирар эди. Ўзига ёққан китоб муаллифини гўё меҳмонни яхшилаб кутиб олган олижаноб мезбонга ўхшатарди. У баъзан шундай дерди: «Бугун Бартольднинг меҳмони бўлдим». Биз бундан Бартольднинг Урта Осиё тарихига доир китобини ўқиб чиққанини англардик. Бирор қизиқарли китоб дарагини эшитиб қолса, «албатта меҳмон бўламан», мабодо қўлига мазмунан қашшоқ китоб тушиб қолса, дарров четга суриб қўяр ва «ҳазм қилиб бўлмайди», деб қўярди. Лекин ўзига ёқиб қолган китобни қайта-қайта ўқир, бу билан ўз фикр доирасини кенгайтирар, чуқурлаштирар эди.

— Ҳар бир киши,— дерди у,— фақат ўз қарашларинигина эмас, балки жамият ҳаётидаги ўрнини аниқ ва равшан билиши лозим.

Биз унда ижтимоий билимларга қизиқиш тобора кучайиб бораётганини кўрардик. У фақатгина фанлар соҳасидагина эмас, шу билан бирга адиб ва шоир сифатида ҳам шуҳрат топаётган эди.

Ўша кезларда у адабиёт ва санъатнинг назарий масалалари билан жиддий шуғулланарди. Унинг иш столида Тэннинг «Санъат дарслиги» ва В. Белинскийнинг Пушкин ҳақидаги мақолаларини, Чернишевскийнинг «Воқеликнинг санъатга эстетик муносабати» асарини, Фриченинг «Санъат тарихи» китобини, Плехановнинг адабиётшуносликка оид мақолаларини, Луначарский-

нинг «Позитив эстетика ҳақида» каби ва бошқа асарларни кўрдим. Интернатда бирга яшаётган кунларимизнинг бирида Ойбек менинг олдимга шеърлари босилган журнал кўтариб келди. Уни бу муваффақияти билан табриклаб, албатта ўқиб чиқишимни айтдим. Негаки, шу кунларда зўр бериб ўзбек тилини ўрганаётган эдим. Оғзаки нутқни тушунадиган бўлиб қолгандим. Ўқувчиларим билан ҳам иложи борича уларнинг ўз тилларида гаплашишга интилардим. Лекин бу ҳаракатимдан Ойбек бир оз ранжиди ва бир куни:

— Рус тилида гапираверсанг-чи,— деди энсаси қо-тиб.

— Сенинг ва бошқаларнинг шеърларини ўзбек тилида ўқиш учун ҳам шундай қиялман,— деганимда у:

— Ўзинг бирга яшаётган халқ тилини ўрганишинг албатта мақтовга сазовор. Лекин ҳозирги вазифа бундан иборат эмас. Гап шундаки, энг аввал ўқувчилар рус тилини ўзлаштириб олишлари керак. Бу улар учун жуда зарур,— деди.

Урта мактабда ўқиганимда бизга айниқса рус адабиёти ва поэзияси чуқурроқ ўргатиларди. Шунинг учун бўлса керак, Жуковский, Некрасов, Тютчев, Надсон, Бальмонт, Блок, Маяковский, Есенин шеърлари хотирамда яхши сақланиб қолган, мен уларни бемалол ёддан айтиб бера олардим. У ҳаммадан ҳам Пушкин ва Тютчев шеърларини тинглашни кўпроқ ёқтирар, лекин бошқа шоирларнинг асарларини ҳам эътибор бериб эшитарди. Ойбек рус адабиётидаги инсонларварликни, унинг зулм ва разолатга нисбатан муросасиз руҳини жуда қадрлар эди.

Ойбекнинг ўтмиш маданий меросига муносабати ҳам, шубҳасиз, қимматлидир. Билмадим, балки баъзиларнинг ёдида бордир, 20-йилларда араб графикасидаги ўзбек ёзувини лотин алфавити билан, сўнгроқ рус алфавити билан алмаштириш масаласида қизғин баҳслар, мунсзаралар бўлиб ўтганди. Бундоқ қараганда ҳарфий белгиларни алмаштириш унча мураккаб иш бўлмаса-да, бу борада баҳслар кучайиб, гап муҳим масалага — Шарқ ёки Ғарб маданиятига, ёзувига таяниш масаласига бериб тақалди.

Араб алфавити тарафдорлари ўзбек ёзувининг европача ёзув билан алмаштирилиши Ўзбекистонни Урта Осиё, Шарқнинг ўтмиш маданий меросидан баҳраманд

бўлишдан маҳрум этади ва Ғарбга тобе қилиб қўяди, деб қаршилик кўрсатдилар. Ана шу баҳсларда, тортишувларда Ойбек ҳам қатнашди.

Ойбек ўтмиш маданий меросини юксак баҳолар, уни қунт билан ўрганар, лекин Шарқ ва Ғарб маданияти деган гапни тан олмасди. У Шарқ маданияти тарафдорларининг Ғарб маданияти, ёзувига нисбатан қўяётган даъволарининг пуч, на тарихий ва на мантиқий асосга эга эканлигини яхши биларди. Чунки Ўрта Осиё тарихида, маданиятида доимо турли хил мамлакатлар ва халқлар маданиятининг, фанининг таъсири бор. Аристотелсиз Ибн Сино ёки Берунийнинг бўлиши мумкин эмас эди. Лекин шуни ҳам унутмаслик керакки, ўрта осийлик мутафаккирлар Европа ва жаҳон маданиятининг, цивилизациясининг шаклланиши ва равнақига ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшганлар. Ғарбга сажда қилишни ҳам Ойбек бемазагарчилик деб биларди. Шу билан бирга бу ҳар иккала маданиятни Хитой девори билан ажратиб қўйиш телбалик холос, дер эди.

30-йилларнинг бошида биз мактабдан кетдик. Университетни тамомлагач, шу дорилфунунда ўқитувчи қилиб олиб қолишди. У сиёсий-иқтисодий, мен эса фалсафа фанидан дарс бера бошладик. Шу билан бир пайтда Ўрта Осиё Госпланининг иқтисод институтида ҳамкорликда ишладик.

Кейинги йилларда иш билан ниҳоятда банд бўлганимиз туфайли кам кўришадиган бўлиб қолдик. Унинг ҳаётида, ижодида мен воқиф бўла олмаган кейинги воқеалар ҳақида бошқалар дурустроқ ҳикоя қилишар.

Сўзимнинг хулосасида шуни айтишим мумкинки, Ойбек ҳаётининг илк дамларида у билан ҳамнафас, бир сафда бўлганимдан бахтиёрман ва бу билан фахрланаман. Чунки Ойбек шоирлик ва адиблик фаолиятининг дастлабки пайтларидаёқ, ноёб инсоний фазилатлари, таланти билан ўз атрофидагиларга, жумладан, менга ҳам катта таъсир кўрсатган эди.

МАНГУ БАХТЛИ СИЙМО

Ойбек ҳақида хотирот ёзишимни илтимос қилишибди. Қуллуқ! Домла билан бир шаҳарда, ён қўшни маҳаллада ҳамдард, ҳамнафас бўлганман, десам тўғри чиқар, аммо тенгдош эмасман, замондошим, унга ихлосманд бўлган жами қаламкаш дўсту биродарларим ҳам шу ном билан фахрланадилар.

Каминанинг домла Ойбек билан адабиёт босидан таниш-билишлиги тарихи йигирманчи йилларнинг иккинчи ярмига бориб тақалади.

Ойбек домла ҳақида мен билган ва кўрган баъзи хотира худди кечагидай ҳамон эсимда.

* * *

...Шаҳримизнинг қоқ марказига жойлашган Ленин хиёбонидан ўтиб борар эканман, илк ёшликдаги бир воқеа кўз олдимга келди. Қизлар билим юрти... ўзбек хотин-қизларининг ягона маърифат даргоҳи бўлган бу билим юртининг шинамгина клубида ҳафтада бир мартаба ўтказиладиган адабий кечага эрлар билим юрти ва мен таълим олаётган саноат ва иқтисод техникумининг студентлари тўпланишар эдик. Қизлар билим юртига ёнма-ён бўлган Наримонов номли техникумнинг студенти, Тошкент пролетар ёзувчилар уюшмасининг аъзоси, ёш шоир Ойбек бу тўгаракнинг адабий эмакдсшидай эди.

Одатдаги йиғилиш кунларининг бирида шоир Миртемир, Нодирмирза, Гулбек ва мен клубда концерт томоша қилиб ўтирган Ойбек акага бақамти келиб қолдик. У саҳна очилишини кутиб «Маориф ва ўқитғувчи»

журналини варақлаб ўтирар эди. Мени кўрди-ю, кафти билан тиззасига уриб мийиғида кулди. Назаримда у журналнинг шу сонига чоп этилган менинг «Гулсара» деган шеъримни ўқиган шекилли, бошини сарак-сарак қилиб қўйди-да, сўнг шеърнинг икки сатрини ҳаммага эшиттириб ўқиди:

Гулсарам кўзлари қоп-қора бир гўздир,
Ҳар замон гўрйорам табассум деярам.

— Қалай, шеър маъқулми?— дегандай сўрадим.

— Қалай билан жезнинг ўртасидаги гап бўлибди!— деди у ҳазил-мутойиба аралаш. Сўнг одати бўйича тез-тез гапириб, сўзида давом этди:

— Озар шеvasида шеър ёзиш яхши гап. Лекин шу тилни билмай туриб бадий шеър ёзиш қийин

Уйлаб турсам, касбдошим ҳақли эди. Ёшлик майли, деб вaж қилмоқчи эдим. Саҳна бошқарувчиси «навбатдаги номерамизда қизлар билим юртининг янги толибаси Гулсарахон томонидан «Омонёр» кўшиғи ижро этилади», деб эълон қилиб қолди.

Суҳбат бўлинди.

Ҳамманинг нигоҳи саҳнага кўтарилган Гулсарада эди. Чит кўйлак кийган оддийгина қишлоқ қизи Гулсара, анчагина ер тепиниб, ийманиб турди-да, ўзини босиб олгач, кўшиқ айтди.

Шафтоли шехи ларзон,
омонёр.

Фарғонада қиз арзон,
омонёр.

Баҳосини сўрасанг,
омонёр,

Қалами кўйлак, бўз иштон,
омонёр.

Кўшиқчи қизнинг овози тиниқ, ғамгин эди. У халқ ижодига мансуб, инқилобга қадар лахта-лахта қон ютган, арзон-гаровга сотилган мунис ўзбек аёлларининг дарду аламларини, жабру жафоларини ифодалаб залғи ларзага келтирди. Гулсаранинг таъсирчан овози, кўшиғи ҳаммани, айниқса Ойбекни ҳаяжонга солди. Кўрсаткич бармоғини лаблари устига қўйиб:

— Эшитдингизми! Бу муосир ўлкамиздаги Шарқ аёлларининг нидоси!— деб кафти билан кўз ёшларини артди. Мен томонга қараб:

— Сиз, шеърларингизда гулсараларнинг қоп-қора кўзларини, табассум ва зангулаларини таъриф ва тавсиф этгансиз. Ҳолбуки, шоирнинг вазифаси ўхшатиш билангина чегараланмайди. Аксинча, ҳозир эшитган кўшиқдек бечора мазлумаларнинг ички дунёсини очиш керак!— деди.

Шу суҳбатдан кейин, орадан ҳеч қанча вақт ўтмади. Ойбек ака «Кўшиқчи синглимга» ва «8 Март» деган шеърлар ёзиб, матбуотда эълон қилди. Уқидим, ана шеър у мана шеър. Бу худди ўша Гулсара ижро этган кўшиқ таъсири остида ёзилган эди.

Кунларимизга кун, ойларимизга ой, йилларимизга йил кўшилди. Болалик орқада қолди! Бола-чақа, рўзгорга бош-қош бўлиб қолдик.

Эшигимизни ел очиб, ел ёпадиган кунлар келди. Биринчи беш йилликнинг нашъу намоси, гашту фароғати даври даврон бағишляпти.

Эсимда, Тошкентнинг ҳозирги Охунбобоев кўчаси- (собиқ Иканская) да, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг биносиди, Тошкент пролетар ёзувчиларининг катта йиғилиши бўлган эди. Бунда «Шу куннинг муҳим вазифалари ва ёзувчилар» деган мавзуда бошқалар қатори Ойбек ака ҳам сўзга чиққан эди. У ўзбек совет адабиётининг жуда муҳим масалалари ҳақида сўз юритди. Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг «Ўтган кунлар» ва «Обид кетмон» асарлари ҳақида фикр ва мулоҳазалар баён этди. Айниқса «Ўтган кунлар» романи билан ўзбек прозасини яратишда устоз Қодирийнинг илк қадам қўйганини табриклади. «Обид кетмон» асарини эса, қаттиқ танқид қилди. Асарнинг бадий жиҳатдан етилмаганини, синфий қарама-қаршиликлар борлигини ва ниҳоят қишлоқни колхозлаштириш борасида ёзувчиларимизнинг ҳали кўп иш қилишини, деҳқонларимиз олдида қарздор эканликларини айтди.

...Йиғилиш сўнгиди нотиққа ҳамроҳ бўлиб, биринкетин кўчага чиқдик. Ҳамроҳлар орасида домла Қодирий ҳам бор эди. Танқиддан кейин Ойбек акадан хафа бўлса керак, деб зимдан кузатиб борар эдим. Аксинча, ҳеч қандай кек сақламай, апоқ-чапоқ сўзлашиб боришарди.

Кўчанинг бурилишига етганимизда кимдир, қаршимиздан келаётган бир киши Абдулла Қодирийга рўбарў келиб:

— Мулла ака, Иконский, уй номери 8 қаерда?— деб сўраб қолди.

— Редакциями? Мана-мана, тумшугингизнинг тагида турибди,— жавоб берди Ойбек ака.

Адрес сўраган киши орқасидан қараб қолган устоз Абдулла Қодирий, билибми-билмайми ёки жўрттагами савол берди:

— Муса! Нега бу кўчанинг оти Иконский? Сенга бирор яқинлиги борми, ҳаммадан бурун жавоб қилишингнинг боиси нимада?

Ойбек ака мийғида кулиб:

— Туркистонда Иқон деган машҳур жой бор, домла. Уша иқонликлар бир вақтлари мана шу кўчага чодир тикиб яшашган экан,— деди.

— Эй, келинимиз Зарифахон ҳам иқонлик шекилли бошпана излаганлардан дегин?

— Унчалик эмас, у кишининг ҳамшаҳарлари, домла.

— Иморат қуришинг бежиз эмас экан-да, а?

— Бўлмасам-чи, ҳаммага бир уй, бир гўр дегандай... иморатни фақат мен қураётганим йўқ, мана, Ҳамид Олимжон, Жуманиёз, Фатхуллин, Назир ака, қолаверса, мана бу укамиз ҳам,— деб мени кўрсатди.

— Йигит дейман, гўшт олишни билмайману ёғ-ёғидан кес дейдиганларданман денг. Шунчалик борди-келдимиз бор, бутун бошлик «Чаман» романингизни таҳрир қилиб бердим. Наҳотки, бир оғиз иморат соляпман, демадингиз-а?

Қодирийнинг гинахонлиги Ойбек акага баҳона бўлди. Икки кун бурун домла болохоналарини бузибдилар, ускуналарини сўрасак берармикин, деб гапиришган эдик.

— Нима ҳам десин, домла, у ҳам, мен ҳам, бошқалар ҳам қийналиб ётибмиз. Тахта топилса мих йўқ, мих бўлса тахта. Дераза, ром, эшик, тунука-пунукаларни қўяверинг. Бунинг устига турмуш яхши бўлиб қолди. Қимни сўраманг участка соляпман, дейди. Кўчада иккита ходачага кўзимиз тушса, авлиёни кўргандек бўламиз!

Шу йўсин, Ўрда оғзинга қадар иморат ташвишида гурунглашиб, Анҳор кўпригидан ўтгач, хайрлашдик.

Иккинчи куни, тонг отмасданоқ эшик тақиллаб қолди. Дам олиш куни бўлишига қарамай, уста-мардикорларга иш кўрсатиб, жиғибийрон бўлиб турган эдим. Эшик тавақаси юзига очилиб, Ойбек ака кириб келди. Салом бериб қарши олдим. Утиришга жой кўрсатай десам теварак-атрофда гишт, кесак, гувала уйилиб ётарди.

Бу аҳвол Ойбек аканинг ҳам бошида бор эмасми, «Майли, майли, ишингизни қилаверинг», деб ён чўнтагидан бир парча қоғоз олди.

— Мана шу шеърни айвонингизнинг пештоқига ёздириб қўйинг, мен ҳам худди шундай қилдим. Домла Қодирий келсалар, ўқиб кўрадилар ё бузилган болохоналарининг ускуналарини тақсимлаб берадилар ва ёки... — деб шеърни қўлимга узатди. Уқидим:

Отим чиқсин десанг қилгил — знефат,
Белим чиқсин десанг солгин — иморат!

* * *

1943 йил. Қизғин уруш бораётган бир пайтда домла Ойбек фронтга хат йўллаб, «Навой» романини юборибдилар. «Марду майдон ботири, қаламқаш, жанговар дўстимга», деб дасхат ёзиб, кўнглимни овладдилар.

Романни энтикиб-энтикиб ўқир эканман, устознинг ҳар бир сўз ва сухани кўзларимга нур, белимга мадор бағишлади.

Воқеан бу романни 5-Орел гвардиячи дивизиянинг 142-ўқчи полкига қарашли мен командир бўлган дивизионда ўқимаган офицер ва жангчи қолмади, десам лоф бўлмас. Хуллас, жангда ҳам устозга бўлган муҳаббатим яна ошди. Прозамизни катта адабиёт йўлига олиб чиқибдилар.

* * *

Урушдан қайтган кунимнинг ўзидаёқ, устоз Ойбек билан учрашаман, деб ўйламаган эдим. Қаранг, фозил олим, Ўзбекистон Езувчилари союзининг раҳбари ўта банд бўлишига қарамай, мени эшигимиз тагида кўнғироқ чалиб оқадиган ариқ лабида қулоч очиб қарши олди-я.

— Голиб шоғирднн эъозлаш устозлар учун ҳам фарз, ҳам қарз!— дедилар.

Сўнг, кўришиш навбатини ёнма-ён турган Ёзувчилар союзининг ўша вақтдаги котиби (ҳозир профессор, филология фанлари доктори) Жуманиёз Шариповга, кейин машҳур рус лирик шоири Владимир Куликовскийга оширдилар.

Улар шу кун қайтиш тантанасига тузилган камтэ-рона дастурхонимизнинг меҳмони бўлишди. Саратонда кунлар, бир томондан, иссиқ, иккинчидан, узоқ бўлмайдими, алламаҳалга қадар суҳбатлашдик. Анжуманимизга файз бағишлаган рус шоирининг рафиқаси ажабтовур гапга чечан, сўзамол хотин кўринади. У алланима эркакларга боп ширин-шингил воқеаларни ҳикоя қилиб, ҳаммани ўзига ром қилган эди.

Суҳбатдан таъсирланган устоз қаҳ-қаҳ отиб ўрндан турди-ю, ҳовлини айланди. Жўяклардаги кўм-кўк қарам полиз тепасига ўтиб, шаънига шеър ўқиди:

Эй қарам, қилғил қарам,
Ҳамма умид —
Сендан, қарам!..

— Бу, оқ шеър,— деб сўри ток тагига қўйилган қаравотда ўтирган меҳмонларга сўз қотди-да, кўча эшикка йўл олди. Кўздан ғойиб бўлди.

Устоз қош қорайганда маҳалламизнинг мироби билан эшикдан кулиб кириб келди.

— Тинчликми, қаёққа кетиб қолдингиз?— Ҳамма бараварига шошилиб сўради.

Ёши бир ерга бориб қолган, соч-соқоли оқ мироб домла Ойбекка қараб қўяр экан, деди:

— Мен бу азиз ёзувчимизнинг китобларини ўқиганман, шеърларини эшитганман, ҳатто суратларини ҳам кўрганман. Аммо ўзлари билан бетма-бет бўлмаган эдим. Шу топда қизил тарновга сув бойлагани чиқсам, Бўзсувда балиқдай сузаяптилар. Чоғимда маза қилган бўлсалар керак. Ҳа, саратоннинг суви дори, бадан яйрайди. Аммо-лекин шундай улуғ одам бўла туриб соддаликлари ҳам бор экан. Қийиниб чиқишларини кутдиму йўлларига пешвоз чиқдим. Кўзларимга ишонмай, ўша домла Ойбекми, йўқми, деб яқинроқ бориб сўрашдим.

Бўзсудан бир боғ нарида фалончиниқида меҳмонда эдик, деб сизнинг номингизни тилга олдилар. Ия, у киши урушдалар-ку, деган эдим, эсон-омон қайтганингизни айтдилар. Яхши одамнинг шарофати, дегандай бошлашиб келавердик. Қани, бир қучоқлашайлик... Боракалло...

Гуноҳ қилган болалардай кулиб турган домла Ойбек «ҳузур қилиб чўмилдим, онадан янги туғилгандек бўлдим», деб Владимирга мурожаат қилди:

— Қани, суҳбатни давом эттирсак бўладими, гапимиз ниманинг устида бораётган эди?

— Суҳбат,— деди Владимир Куликовский,— уруш туфайли тўхтаб қолган «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнаlining қайта нашр қилиниши муносабати билан янги ном қўйиш ҳақида эди.

— Тўғри, тўғри, чигалнинг учи топилди!— деб устоз Владимир қоғозга чизаётган суратга қаради. У эса осмонга қараб-қараб юлдуз шаклини чизарди.

Устоз шоирнинг нима демоқчилигини сездим. «Юлдуз» десак қанақа бўларкин демоқчисиз-да, а?— деб сўради. Кейин... айни муддао, дарвоқе, бу гапда эстетик нафосат бор. Фақат юлдуз деган гапнинг ўзи билан чегараланмай «Шарқ» сўзини қўшиш керак»,— деди.

Ҳаммага маъқул тушди бу таклиф. Эллик йиллиги нишонланиш арафасида турган Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг органи «Шарқ юлдузи»нинг янги номи ҳам шу тариқа, дўстона ижодий суҳбатда дунёга келган эди.

ИСТЕЪДОДЛИ ШОИР, ҲАҚГУЙ АДИБ

«Ёш гвардия» (илгариги «Ҳамза») театри рўпарасидаги икки қаватли бинода илгари «Намуна» мактаби жойлашган эди, кейин у Навоий номли техникумга айланди. Техникум биносининг орқасида, Саид Акрамбойнинг ташқарисида, интернатимизнинг ётоқхонаси жойлашган эди.

НЭПнинг бошланғич давлари, ҳали озиқ-овқат қийинчилиги баргараф қилинмаган, таъминотнинг мазаси йўқ. Ёши кичикроқ болалар бир коса мошхўрда билан бир бурда нонга қаноат қилар, аммо ёши каттароқлар тўймай қолар, қўшимча овқат сўрар эдилар. Новча, чайир йигитча бўлган Ойбек ҳаммадан олдин овқатни ичиб бўлиб, «навбатчи, яна келтир» қабалида қошиқни косага «тақ» этиб урарди, биз кулиб юборар эдик.

Мудиримиз «мошда мия учун фойдали фосфор кўп», деб доим мошхўрда ёки суюққина мошкичири тайёрлатарди, баъзан иккинчисига қоқ балиқ бердирар эди.

Интернатимизнинг Ачаобод мавзеида мевазор боғи бор эди. Ёзги каникул бошланиши билан биз ўша ерга кўчиб чиқиб, бўш ерларга помидор, картошка, сабзи экар эдик. Мевага тўйиб, овқатларимизнинг сифати яхшиланиб, рангимизга ранг кириб қолар эди. Боғи мусодара қилинган Мусабекбойга мевазор катта ҳовлиси қолдирилганди.

Биз болалар доим хушчақчақ, кўпинча меҳнатни ўйинга айлантириб юборар, кетмончаларни бир чеккага ташлаб, бир-биримиз билан кураша бошлар эдик, шундай пайтларда бригадиримиз Темучин Аълам тепамизга келиб, тартиб ўрнатар, бизни ишга солар эди. Овқатдан кейин деразалари кўчага қараган катта хоналардаги каравотларга чўзилиб дам олар эдик.

Бир куни синфдошим Мусо Тошмухамедов:

— Миркарим, бугун кўчада уканг Масъудни кўриб қолдим. Узоқдан мени кўрди-ю, эшагини йўргалатиб, кўчанинг нариги бетидан ўтиб кетди. Боғларинг шу томондами?— деб сўраб қолди.

— Ҳа, шу томонда. Ачаободдан юқорироқда бобомиздан қолган тўрт танобча боғимиз бор. Бозор кунлари укам узум, димлама сариқ нок оптушиб сотади, пулига ёғ, ун олиб қайтади, лекин кейинги вақтларда у эшак мингани уяладиган бўп қолди.

Мен унга дадам бизларни ташлаб кетиб, бошқа оила қургани, биз тирик етимлар тоғамиз қарамоғида қолганимизни гапириб бердим. Шундан кейин у кўчада эшагини йўргалатиб келаётган укамни кўрса ҳам ўзини кўрмасликка солиб юрадиган бўлди.

Қуз бошланиши билан биз Хадрадаги интернатимизга кўчиб тушар эдик. Катта танаффус вақтида Мусо Тошмухамедов баъзан техникум ҳовлисининг бир чеккасида ёлғиз ўзи хаёл суриб юрар эди. Кўзлари қора, сочи жингалак, новчадан келган, рангпар, ориққина ёш шоир баъзан тирноқларини тишлаб, бир нуқтага тикилиб қоларди.

— Ойбек янги бир шеър ёзмоқчи, ҳозир унинг қулоғи кар, кўзи ҳеч нарсани кўрмайди,— дейишар эди болалар.

Ҳазилкаш дўстлари уни туртиб ўтиб кетишар, гап отишар, хаёл денгизи қирғоқларида сўз жавоҳирларини излаб юрган ёш шоир ҳеч нарсани сезмагандек, тирноғини тишлаганича ҳовлида айланиб юраверар эди. Лекин дарсга қўнғироқ чалиниши билан аста юриб, синфга кирар ва бутунлай ўзгариб, чеҳраси очилиб кетарди.

Ҳомил Ёқуб билан мен ундан икки ёш кичик бўлсак ҳам ўзимизни у билан тенг кўрар, сенсираб гаплашардик, лекин бу тенглик ҳисси уни ҳурмат қилишга ҳалал бермасди. Чунки у аълочи, унинг шеърлари деворий газетамиз — «Тонг юлдузи»дагина эмас, республика газеталарида ҳам босилиб турар эди.

Техникумнинг асосий синфларида она тили ва адабиётдан бўлак ҳамма фанлар рус тилида ўқитилар эди. Рус муаллимларимизнинг ҳаммаси малакали, ўз фанини мукамал эгаллаган ажойиб одамлар эди. Улар содда, тушунарли тилда бизни фан асослари билан таънаштириб, фикримизни ўстирар эдилар.

Бизнинг энг яхши кўрган дарсларимиздан бири рус тили ва адабиёти эди. Муаллимимиз — тўладан келган, доим чеҳраси очиқ, ширин сўз Горяинов рус адабиётини ўрганишга бизда ҳавас уйғота билган эди. У баъзи бир ҳарфхўр муаллимлардек сарф-наҳв қоидаларини ёд олдирмас, балки суҳбат йўли билан нутқимизни ўстиришга ҳаракат қилар, қизиқ-қизиқ ҳикояларни ўқиб, йўл-йўлакай тил қоидаларини тушунтириб борарди. Л. Толстой, А. Пушкин, М. Лермонтов ҳикояларини у шундай ифода билан ўқир эдики, биз унинг оғзига ги-килиб, анграйиб қолар эдик. Артистлик қобилияти ҳам бор эди. У рус классикларининг ҳикояларини ўқиётганда баъзан ёқасини тўғрилаб, қоматини тик тутиб, французлардек димоғида гапирадиган рус дворянига айланар, баъзан эса ўзига хос халқ тилида гаплашадиган тўпори мужик бўлиб қоларди. Асардаги ов манзаралари тасвир қилинган жойларда у тулки ёки қуённи қувиб кетаётган овчиларнинг қийқириқларига тақлид қилиб овоз чиқарар, биз ўтирган жойимизда кулиб юборар эдик.

Табиёт ва кимёдан дарс берувчи Меркулович ҳам ажойиб муаллим эди. Урта бўйли, жиккак, сочига оқ оралаган бу жиддий, хушфеъл одам кейинчалик профессор унвонини олиб, Самарқанддаги Педакадемияда дарс бера бошлади. Лекин ўша вақтда унинг ғалати бир одати бор эди. У доим мактабга лайча кучугини эргаштириб келарди. Эгаси дарс бераётганда кучуги синфнинг бир чеккасида интизом сақлаб ўтирар, ўқишга халал бермасди. Ҳазилни яхши кўрадиган хушчақчақ Ойбек: «Меркулович нуқтаи назаридан дунёда энг чиройли махлуқ шу лайча бўлса керак», деб қулар эди. Лекин Меркуловични у ўз отасидек яхши кўрар, кимёдан аъло баҳо олиб ўқирди. Биз ўша вақтда, Ойбек катта кимёгар бўлади, деб ўйлардик.

Техникумдаги одатга мувофиқ талабалар танаффус вақтида бир-бирлари билан рус тилида гаплашишга мажбур эдилар. Биз учта-тўрттадан бўлиб олиб, мунозара бошлар, рус тилини яхшироқ билганлар ёшларнинг хатоларини тўғрилаб турар эдилар.

Ўзбек тили ва адабиёти дарсларида Навоий ва Фузूलийнинг ижоди билан таниша бошладик. Ҳаммамиз, озми-кўпми, эски мактабда ўқиган, эскича саводхон эдик, аммо Ойбек классикларимизни ҳаммамиздан ях-

широқ тушунар эди. Унинг Навоий ижоди ҳақидаги мақоласи деворий газетамизда чиққан эди. Унда Ойбек Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидан мисоллар келтириб, уларнинг фасоҳат ва балоғатга мисол бўла олишини кўрсатган, хусусан:

Бир наъшга солдилар иковни,
Жонсиз келину ўлик куёвни,—

сатрларининг соддалиги, гўзаллигини қайд этиб ўтган эди. Уша вақтдаёқ Ойбекда улуғ шоиримизнинг ҳаёти ва ижодига қизиқиш уйғонганди. Кейинчалик мен ундан:— Сен эски адабиётини қаёқдан бунча зўр биласан?— деб сўраганимда, у:

— Онам раҳматлик саводхон эдилар. Сўфи Оллоёр, Машрабни кўп ўқир эдилар. Уша ғазалларнинг жаранги қулоғимда қолган,— деб жавоб берган эди.

* * *

Мени таажжублантирган нарса шу бўлдики, Ойбек педтехникумни битиргандан сўнг, университетнинг тил-адабиёт факультети эмас, балки иқтисодий бўлимига кириб ўқий бошлади. У зўр бериб Маркснинг «Капитал»и, Энгельснинг фалсафий асарларини мутолаа қилишга киришди. Мен бир йилча муаллимлик қилгандан кейин, 1926 йил ёзида Москвага кетдим, Бубнов номидаги пединститутнинг тарих факультетига кириб ўқий бошладим. Ҳар йил ёзги каникул вақтида Тошкентга келиб, боғимда дам олар, дўстлар билан учрашиб турардим.

Ойбек университетни битиргандан кейин биринчи курс тингловчиларига сиёсий иқтисоддан дарс бера бошлади, лекин ўшанда ҳам у шеър ёзиб турарди.

Бир куни мен, 1934 йилми, 1935 йилми, аниқ эсимда йўқ, ёз ойлариининг бирида ташна бўлиб, Қўйлиқ кўчасидаги ошхонага кирдим, буфетчидан бир кружка пиво олиб, қайси столга ўтирсам экан, деб аланглаб турган эдим, Ойбекнинг:

— Ҳой, Миркарим, бу ёққа кел,— деган товушини эшитиб қолдим.

Абдулла Қодирий иккови бир столда ўтиришган

экан. Мен салом бериб, ёнларидаги бўш табуреткага ўтирдим. Ойбек улуғ ёзувчига мени таништирди. Илгари мен у кишини кўп марта кўрган, ёзувчиларнинг мажлисларида нутқларини эшитган бўлсам ҳам яқиндан таниш эмасдим.

Гап ижод устида кетаётган экан.

— Мен илгари ёзувчи ўз асарини ёзишга киришганида узун, мураккаб жумлалар ўйлаб топишга уриниши керак, деб ўйлар эдим,— деб гапида давом этди Абдулла ака,— адашган эканман. Фикр ва ҳисни бевосита ифода этадиган содда жумлаларда, ҳикоя ва роман қаҳрамонларининг табиатини нутқи орқали ифода эта билишда гап кўп экан...

Мен буюк ёзувчининг сўзларига диққат билан қўлқо солиб ўтирар, уларни ёдимда олиб қолишга интилардим. Бу вақтда Педагогика илмий текшириш институтида ишласам ҳам ёзувчи бўлишни орзу қилиб юрар, тарихий мавзуларда ҳикоя ва қиссалар ёзиш учун материал тўплаб юрардим.

Гап айланиб боғдорчилик, деҳқончилик устига кўчди.

— Боғдан даромад кўраётгандирсиз?— деб ҳазиллашди Ойбек, пиводан бир хўплаб.

— Ҳа, бу йил бир талай шафтоли кўчати сотдим, меваси муштумдек келади. Иноғом акадан кўп нарсга ўргандим. У киши мева дарахтининг тилини билади.

— Иноғом акани танийман,— деб гапга аралашдим мен,— хушфеъл, қизил юзли, бўйи пастгина одам. Қўрғонтагида боғлари бор, тоғамнинг қўшниси. Олма, ўриклар, шафтоли, олхўрилари бошини еб мева қилади. Тиргович қўйилмаган дарахти йўқ.

— Рост, боғида мен ҳам бўлган эдим,— деди Абдулла ака.— Иноғом ака ганимат одам, ундан фойдаланиш керак.

Уша йиллари Абдулла Қодирийнинг тавсияси билан Иноғом акани Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг Инжиқсбоддаги боғига агроном қилиб олишди.

Ошхонадан чиққандан сўнг биз Абдулла акани трамвай тўхтайдиган жойгача кузатиб қўйиб, Урда томон пиёда кетдик. Йўлда Ойбек Абдулла аканинг уйида меҳмон бўлиб, у кишининг ўз қўли билан тайёрлаган норинини еганини гапириб берди.

— Гўшт, қазини ўз қўллари билан майда тўғрайди-

лар, кулчатой қиз боланинг сочидек ингичка кесилган бўлади. У киши қорган норинни чайнаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Менга бир куни: «Норинни тилингиз устига қўйингу ютаверинг, чайнаманг», деган эдилар. Боғлари ҳам жаннатдек, шафтолилари оғизда эриб кетади. Лекин боғдорчилик билан дам олиш, соғлиқни мустаҳкамлаш учун шуғулланадилар...

* * *

«Қутлуғ қон» романининг қаҳрамонларини халқ яхши билади. Яқин кунларгача баъзи китобхонлар: «Мирзакаримбой Тошкентнинг фалон маҳалласида яшаган экан, ўғли ҳозир тирик экан», деб юрар, уларнинг тўқима образ эканига ақллари бовар қилмас эди. Бошқа табақа вакиллари ҳам романда жуда жонли тасвир этилган. Ойбек роман ёзишдан илгари собиқ бойлар, гумашталар, батраklar билан суҳбатлашиб, уларнинг нутқлари, хулқ-атворларини ўрганган эди.

Баъзан у Ҳомил Ёқубнинг Себзор даҳа, Чархчи кўчадаги ҳовлисига борганда, ўша кўчадаги тегирмонга кириб, тегирмончи билан узоқ гаплашиб қолар эди. Эски шаҳар кўчаларининг бирида бирор колхоз ёки артелга қарашли темирчилик дўконини кўриб қолса, дарров темирчи билан саломлашиб, ичкари кирар, бир чеккада ўтириб, унинг ишини кузатар, устани гапга солар эди. У оддий меҳнаткашлар билан дарров иноқлашиб кетиб, тил топишиб оларди.

Ойбекнинг меҳнат қобилияти ҳайратомуз эди. Илмий фаолияти, жамоат ишлари ижодий фаолиятига ҳалал бермасди. Академиядан, Ёзувчилар союзидаги мажлисдан ёки ўйин-томошадан, зиёфатдан қайтиб уйига келгандан кейин бир оз дам олиб ўтириб, ишга тушар ва ярим кечагача, баъзан тонг отгунча ишлай олар эди. У иш учун қулай пайт келишини кутиб ўтирмас, шароитни меҳнатга бўйсундирар эди.

1938 йилнинг ёз ойлари. Мен якшанба куни Ойбекни йўқлаш учун унинг Оқтепадаги боғига бордим. Қўрғонча эшигини тақиллатган эдим, Зарифахоним чиқиб, мени ичкарига таклиф қилдилар.

— Ойбек шу ердами?

— Шийпонда ўтириб тонг оттирди. Энди турадиган

вақт бўлди, кининг ичкарига. Зарифахоним айвондаги хонтахта устига дастурхон ёзиб, бир чойнак чой келтириб қўйди.

Орадан кўп ўтмай, Ойбек шийпондан пастга тушди, мен билан сўрашгандан кейин ювиниб келиб, дастурхон ёнига ўтирди.

— Хўп боғинг бор-да,— дедим мен завқланиб.

Ойбек ҳовузчага қараб мириқиб кулди. Гап поэзияда табиатдаги товушларга тақлид қилиш, жарангдорлик, мусиқийлик устига кўчди. У дўстлар билан шеър баҳсини яхши кўрар, Верхарн, Брюсовдан, Есениндан гап очар эди. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирганимиздан кейин у айвон ёнидаги хужрага кириб кетиб, бир шиша май олиб чиқди.

— Қўлбола мусаллас, тўғриси, вино. Бир арманидан вино тайёрлашни ўргандим. Хумчадаги узум сувига бир пиёла вино қуяман-да, устини патнис билан бекитиб қўяман. Олтмиш кунда тайёр бўлади,— деди у пиёлага май қўйиб.

— Майи ноб бўлибди,— дедим мен бир қултум ютиб.

Ойбек ҳам жиндак май ичиб хурсандчиликка берилар десам, бўлмади. У оғир, ўйчан ҳолда ижод азобларидан гапирар эди.

* * *

Лермонтовнинг «Шоирнинг ўлими» деган шеърини ўзбекчага таржима қилиб, Ойбекка ўқиб бердим. У қулоқ солиб турди-да, «дуруст-дуруст», деб қўйди, кейин чап қўли билан нягини ушлаб:

— Баъзи жойларини ҳаддан ташқари эркин таржима қилибсан,— деди. Масалан, «Судьбы свершился приговор» деган сатрни, «Бўлар иш бўлди», дебсан, бу жўнлаштириш бўлади. «Тақдирнинг ҳукми ижро этилди» дейиш керак эди.

— Ахир шеърнинг интонациясини, мазмунини тўғри бериш муҳим, даража эканлиги билниб турмасин. Аммо...

Ойбек шеърни таржима қилишда маънони, услубни, руҳини сақлаб қолиш тарафдори эди.

Орадан икки йилча ўтгандан кейин мен «Астробод» қиссасини ёзиб, бош қисмини Ойбекка ўқиб бердим. У

қисса умуман яхши ёзилганини қайд этиб, баъзи жойларда баён кўплигини, уларни жонли картиналар, диалоглар билан алмаштириш зарурлиги тўғрисида яхши маслаҳатлар берди. Дўстларимга қисса жуда маъқул тушган бўлса ҳам Ойбекнинг танқидини асосан тўғри топиди. Мен адибнинг сўзига кириб, қиссани қайтадан ишлаб чиқдим, бу ишимдан ҳали-ҳали хурсандман.

Ойбек тарихий воқеаларни тарихчилар қандай баён этганча акс эттириб бўлмаслигини айтарди. Насрда тарихий манбаларга эркинроқ ва ижодий ёндашишни талаб қилар эди.

«Навий» романида у тарихий манбалардан, Восифий, Хондамирнинг асарларидан фойдаланиб, давр манзарасини, Ҳирот атрофидаги сарой боғларини ранг-баранг бўёқлар билан тасвирлаб, ўша замоннинг ҳаёти, одамларнинг характерини бера билди. Улуғ Навоий сиймосини ҳам инсон, ҳам шоир ва халқпарвар давлат арбоби сифатида гавдалантирди.

Ойбек тарихий ва замонавий романлар ёзишда, ўтмиш ва ҳозирги замон одамларини чизишда баб-барвар маҳорат эгаси эди. Умрининг охирида, касалга чалиниб қолган пайтда ҳам унинг истеъдод шами сўнмади. У лирик ва эпик асарлар яратиб, мўъжиза кўрсатди. Энг сўнгги асарларидан бўлган «Улуғ йўл» романида Ойбек «Қутлуғ қон» қаҳрамонларининг кейинги йилларидаги, Октябрь революциясининг дастлабки йилларидаги ҳаётини тасвирлади. Бу китоб энг оғир касаллик йилларида буюк ирода билан ёзилди.

Бу асар яқин келиб қолган ажал оғзидан юлиб олинган ўлжа эди.

ДОЛГАЛИ ЙИЛЛАРДА

Мен, бошлаб машҳур шоиримиз ва доно мутафаккир адибимиз Ойбек акани унинг асарларини ўқиб таниганман ва у кишига ғойибона муҳаббат қўйганман. Кейин, 1932—33 йилларда ўзлари билан танишиш ва ҳамсуҳбат бўлиш шарафига муяссар бўлдим.

1937 йилда мен «Ўқув педагогика нашриёти»да бўлим бошлиғи ва муҳаррир бўлиб ишлар эдим. Дарслик ва хрестоматияларда Ойбек домланинг ҳам шеър, ҳикоя ва дostonлари бор эди. Бу пайтда биз анча қадрдон ва сирдош бўлиб қолган, бир-биримизнинг хонадонимизга бир-икки қадам ранжида қилган, меҳмон ҳам бўлишган эдик.

1937 йилнинг охирларида Ойбек ака гоҳо «Ўқув нашр»га — менинг олдимга келар: «Махсум, шавла қайнамай қолди. Тақачилик ҳақида бўлса ҳам бир таржима топиб бер...» дер эди.

Ўз бўлимимда ҳам таржима қилинадиган адабий асарлар бўлишига қарамай, бошқа география, биология каби бўлимлардан бирон китобча ва ўқув материални таржима қилиш учун ўз номимга шартнома қилиб олиб, Ойбек акага секингина, ҳеч кимга изҳор қилмай, бериб юборар, иш битгач, пулини олиб берар эдим. У киши пуллик бўлгани, ҳам шундай хатарли, нохотир-жам кунда шу иш билан овунганини айтиб, миннатдорчилик билдирар эди.

Ойбек ака аввалроқ улуғ рус ёзувчиси А. С. Пушкиннинг оламшумул «Евгений Онегин» дostonини ўзбек тилига таржима қилган бўлиб, шундан каттагина парчасини, биз, 8-синф «Адабиёт хрестоматияси»га киритган эдик. Китобга мен муҳаррир эдим. Таҳрир вақтида шу парчадан 72 та изоҳталаб сўз чиқди. Булар худолар-

нинг, афсонавий қаҳрамонларнинг, тарихий обидаларнинг номлари эди. Шуларга изоҳ бериш ҳақида бошим қотиб турганда, «Шавла қайнамай қолди», деб Ойбек ака келиб қолдилар. Мен фурсатдан фойдаланиб, шу ҳақда гап очдим:

— Бутун луғатларни, энциклопедияларни тайёрлаб берсам, қадимий, хорижий сўзларга изоҳ ёзиб берасизми?— деб илтимос қилдим.

— Сен таржима топиб берсанг, мен изоҳлаб бераман,— дедилар Ойбек ака. Биз келишдик.

— Луғат-пуғат керак эмас. Ёзишга қоғоз берсанг бас,— дедилар яна. Материални қўлларига бериб, мен таржима ахтаргани чиқиб кетдим. Анча овора бўлиб, қайси бўлимдандир, таржима топиб, шартномасигача тузиб, олиб келсам, Ойбек ака ҳам изоҳни тайёрлаб бўлган эканлар. Айрим иборанинг изоҳи бир бетни ташкил қилади, баъзилари эса 2 минг, 3 минг йил бурунги кишиларнинг, афсонавий нарсаларнинг номи бўлиб, ҳар кимнинг эсида қолавермайди.

Ойбек ака шуларнинг ҳаммасига бир ўтиришда, на луғат, на қомусга қарамай, мукамал изоҳ ёзиб ташлабдилар. Шунда мен улуғ, талантли адибимизнинг шуурига, хотира кучига, чегарасиз билим хазинасига қойил қолдим, офаринлар ўқидим. У кишига саломатлик, хотиржамлик, бахт ва обрў тиладим.

Ойбек ака яна бир келишларида, биринчи жаҳон уруши вақтида, мардикор олиш воқеаси муносабати билан Тошкентда бўлиб ўтган революцион ҳаракат ҳақида бир роман ёзишга қарор қилганларини айтдилар. Мен гоятда хурсанд бўлиб, яхши истак ва муваффақиятлар тиладим. У киши қатъият билан:

— Менга, «Ойбек, нима қилдинг!» деганларида қуруқ бормайман, шу романни кўтариб бориб, ўзимнинг революцияга, партияга ва совет давлатига садоқатли бир қаламқаш эканимни яна исботлайман!— дедилар. Мен у кишининг тебранмас иродасига, ниятининг поклиги ва улуғлигига таҳсинлар ўқиб, қучиб ўпдим.

Кейинги келганларида, романни бошлаганларини айтиб, ундан икки парча олиб келдилар.

— Мана, ёза бошладим, отини «Қутлуғ қон» қўйдим. Буни ўқиб, кам-кўстларини айтасан. Лекин, бу ҳақда ҳеч кимга гапирмайсан. Эсон-омон битирсам, тўсатдан кўтариб обораман. Қолган парчаларини ҳам дум-

ма-дум сенга келтириб беравераман. Сен ўқиб, фикрингни айтсанг бас.

Шу зайлда Ойбек домла жуда тез фурсатда «Қутлуғ қон»ни ёзиб тугатдилар. У ўзининг биринчи романи бўлмиш «Қутлуғ қон»ни шундай гўзал, бекамикўст, пухта ёздики, айрим парчаларда бир оғиз сўзини ўзгартириш зарурати кўрилмади...

1978

НАЪМАТАК

Қишлоқи бўз бола пайтим эди. Қўкка қараб узоқ хаёл сулардим. Кечалари юлдуз санардим. Тонгдан бошлаб даста-даста гуллар терардим. Гуллар терардим кимга беришни билмай сўлитиб қўярдим. Улар орасида қайси бири қўқонгул, қайси бири ёронгул, қайси бири бўтакўз, қайси бири раъно, нарғиз, қирқоғайни, ажрата олмасдим. Шу қадар гул кўп эдики, улар беному серҳосил эди. Улардан қайси бири муаттар, қайси бири қўланса... сира-сира фарқига бормасдим. Қайси бирини севишга ҳайрон эдим. Нима бўлди-ю, бир кун Ойбек аканинг «Наъматак» шеърини ўқиб қолдим.

Наъматак!

Дарҳол бориб унинг қандай гуллигини отамдан сўрадим. Отам унинг ранги ва тусини мақтаб, меваси кўп касалликка даъво эканлигини уқтирди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам кейинчалик отам дардга чалинди, наъматак дамлаб бердик, онам оғриди, наъматак дамлаб бердик. Дадамдан бу гул мақтовини эшитгач, бир этак териб келдим. Ҳар гулнинг ҳиди, ҳар кишининг диди ўзгача бўлганидек, ўша кундан наъматак шайдоси бўлдим-қолдим.

Ҳар гал наъматак гули терганимдан кейин Ойбек аканинг шеърини ўқийман, ўқийману хаёлларга фарқ бўламан. Булутлар ошёни қорли чўққилар масканимдек туюлади менинг.

Шеърни ҳар ўқиганимда кўз ўнгимда янги-янги манзаралар юз очади. Чиройли мисраларни юрганимда ҳам, турганимда ҳам ёдлайман:

Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул,
Нафис чайқалади бир туп наъматак.

У шеър эмас, бир оҳанрабо бўлиб қолди менга. Ёдимда, студентлик пайтимда поэзияга ихлосманд дўстларимга шеърдаги:

Майин рақсига ҳеч қоникмас кўнгил,
Ваҳший тошларга ҳам у берар фусун, —

мисраларини мақтаганларим!

Ёдимда, шеърдаги нафосатли, хушбўй, шаффоф, ўйноқи, жозибакор:

Пойида йиғлайди кумуш қор юм-юм,
.....
Нозик саломлари нақадар маъсум, —

сатрларини тилимдан қўймаганларим!

Йўқ.

Ойбек аканинг мазкур шеърдан олган таассуротим ва наъматакка шайдолигим изсиз кетмади. 1964 йилда «Наъматак» номли лирик поэма яратдим. Бу дostonчани ёзишимга илҳом берган Ойбек аканинг ўзига ва шеърига қуллуқ қиламан, яна шеърдаги ушбу мисраларни такрор-такрор ўқиш завқидан ўзимни тиёлмайман:

Юксакда шамолнинг беланчагида
Нафис чайқалади бир туп наъматак.

1965

БИР УМРГА ТАТИРЛИК

Ҳаёт ва ижод тажрибаси ҳали ниҳоятда кам, тирик ёзувчини кўrsa ҳайратга тушадиган мен қатори ёшлар учун 60-йилларда Ойбек каби улуғ зотлар билан учрашиб мулоқотда бўлиш фавқулодда бахт эди. Биз ахир мактаб партасидан тортиб дорилфунун аудиториясида ҳам ўша классик ёзувчиларимиз асарларини ўқиб, савод чиқарганмиз. Студентлик пайтларимизда кўча-кўйдами, Ёзувчилар союзида, оммавий йиғинлардами, улуғ адибларимизни узоқдан кўриб, ана Гафур Ғулом, ана Ойбек, ана Абдулла Қаҳҳор, дея бир-биримизни туртиб шивирлашар эдик. Ётоқхонага қайтгач, қолганларга мақтанардик. Қаранг, йиллар ўтибди...

Мен Ойбек домла билан у кишининг хонадонида икки марта учрашганман. Икки сафар ҳам домланинг ўйларига ўзларининг йўқламлари туфайли борганман. Илк дафъа Ойбек романларининг муҳаррирларидан бири марҳум Рустам Комилов бошлиқ бордим. Ўша йиллар мен Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ишлаб юрардим. Эсимда, нашриётда Рустам ака бир кун терлаб-пишиб, «Сени Ойбек ака йўқлаяпти»,— деб қолди. Эндигина уч-тўрт нарсаси эълон қилинган, ҳали ўз қаламига ишониб-ишонмай юрган ёш шоирга шу ташриф қанчалик таъсир қилганини тасаввур этиш қийин эмас.

...Уйга кираверишдаги залда, деворга тақаб кўйилган мўъжаз стол атрофида, домланинг рўпарасида анқайиб ўтирган ўша дақиқаларимни бир умр унутмасам керак. Рустам ака мени таништиргач, домла машаққатли талаффуз билан исмимни такрорлади. Кейин улар Зарифа опа иштирокида «Навоий» романининг қайта

нашри билан боғлиқ баъзи тузатишларни муҳокама қилиб олишди. Мен бўлсам, бу мўтабар даргоҳда дафъатан нечун пайдо бўлиб қолганимни тушунолмай ҳайрон бўлиб ўтирардим. Шу орада Зарифа опа «Ойбек адабиётимизнинг ўзидан кейинги қоладиган вакиллари, хусусан, кенжа авлоди билан қизиқаётганини, баъзи бирларимизнинг машқларимизни ўқиганлиги, мени ҳам шу сабабдан йўқлаганини» жасур бир кайфиятда айтиб қолди. Домла ниҳоятда тийраклик билан, кўпчилик номдор инсонларда жуда кам учрайдиган самимият ва болаларча беғуборлик билан опанинг гапларини тасдиқ этди. Уша кунги қисқагина суҳбат адабий ижод заҳмати ҳақида бўлди. Эсимда, Зарифа опа «Ойбек сизларнинг ёшингизда китоб ўқишдан бошқа нарсани билмасди, Навоий, Пушкин, Гёте, Дантеларни жуда кўп мутолаа қиларди, кинога кам кирарди»,— деганида бутун вужудимдан муздек тер чиқиб кетди. Мен гарчанд кинотеатрларга ҳадеб кираверишни ёқтирмасам ҳам бу ўғитда вақтинги, ёшлигини беҳуда ўтказма, деган писанда-масални илғаган эдим. Ойбек домла бу ўғитни азбаройи таъкид билан тасдиқлади. Мен кейинчалик жуда узоқ маҳал ўша суҳбат таъсирида юрдим...

Иккинчи дафъа Ойбек хонадонига ёзувчи дўстим Носир Фозилов билан иккимиз кириб бордик. Домла ҳовли ўртасида оддийгина курсида, бошида қоракўл папах, ёлғиз хаёл суриб ўтирган экан. Ичкарига таклиф этди. Уша стол атрофида давра олиб ўтирдик. Носир ака ўзига хос чечанлик билан Ойбек домлани гапга соларди. Мен бўлсам, журъатсиз аҳволда мум тишлагандай жим эдим. Фавқулодда Ойбек домла менга қараб, чап қўли билан хитоб қилиб «Ўқи!»— деб қолди. Уша кунлари Кавказдан қайтиб, «Арманистон» деган шеъримни ёзиб тугаллаган эдим. Нима бўлса бўлар, деб шеърни ўқиб юбордим. Уша учрашув тафсилотини Носир Фозилов «Ленин учқуни» газетасида кейинчалик ёзиб ҳам чиққан. Хуллас, ўша кун менинг бутун умримга татирлик ҳодиса юз берди: Ойбек домла Ёзувчилар союзига киришимга тавсия ёзиб берди.

Ойбек ижоди атрофида юзлаб варақ мушоҳада таассуротлар ёзиш мумкин. Лекин ҳозир гап домланинг барҳаёт сиймосини хотирлаш ҳақида кетаётган экан,

мен ҳам у киши билан қисқа, лекин бир умр унутилмас учрашувларимни эсга олдим.

Тўғриси айтсам, ўша кунларни эслаш ҳозир мен учун бир томондан мароқли бўлса, бир жиҳатдан изтироблидир. Мароқли томони шундаки, Ойбекдай улуғ инсон, улкан адиб билан юзма-юз гаплашганимдан бахтиёрман, изтиробли томони шундаки, менким, бир ёш шоир у зот билан рўбарў келганимда қачондир ўша учрашувларни хотира қилиб ёзарман, деб ўйлабмидим...

ЕДГОРЛИК

Бозорда одам тирбанд. Биров бир қути тамакисини, биров ранги ўчиб кетган чопонини сотиб, бир кунига яратиш пайида. Тўйиб овқат емаган одамлар совуқдан дийдирашади. Уруш асорати шу кичкина бозорчада юрган одамларнинг юз-кўзидан ҳам, юпун усти бошидан ҳам, гап-сўзларидан ҳам сезилиб турибди.

Бозор оралаб баланд бўйли, яғриндор бир одам кел-япти. Эғнида узун, қундуз ёқали уринган пальто. Бошига катта телпак кийиб олган. У қўлларини чўнтагига солганича шошилмай одимлайди. Кенг пешонасига бириккита чизиқ тушган. Бодом қовоқлари остидаги қийиқ кўзлари ўйчан. Кичкинагина чуқурчаси бор ияги тез-тез қимирлайди. Кенг, ялпоқроқ юзи асабий, қаҳрли. Қўрнишидан у бирор нарса харид қиладиганга ўхшамайди. Фақат одамларни синчковлик билан кузатади. Ниҳоят, у юпқа жун рўмолга ўралиб совуқдан типирчилаб турган жиккаккина аёл олдига келиб тўхтади. Аёлнинг кўзларида умид учқунлари пайдо бўлди. Шошиб оёғи остида ётган шолчасининг у ёқ-бу ёғини ағдариб кўрсата бошлади:

— Ола қолинг,— деди у ёлворган оҳангда.— Бир сз тутилган. Болалик уй-да. У ер-бу ерига доғ текканини айтмаса, яп-янги.

— Нархи қанча?— сўради баланд бўйли одам.

— Нархи от билан туя бўлармиди, айланай. Берганингиз-да...— аёл рўмолининг учи билан юзини тўсиб унсиз йиғлаб юборди.

— Нега йиғлаяпсиз? Тинчликми?

— Болаларнинг дадасидан қорахат олдик.— Аёл кўзларини артиб, чуқур тин олди.— Сотиб егулик ҳеч нарса қолмади. Тагимизга солиб ўтирган шу биттау

О, гўзал!.. (Ойбек Эсик кўлида)

битта шолчани олиб чиққандим. Уртасига чўғ тушиб, озгина куйган. Ямаса, билинмайди.

Баланд бўйли киши аёлга ачингандек бошдан-оёқ разм солиб чиқди. Қошлари чимирилиб, пешонасидаги чизиқчалар кўпайиб кетди. Ялпоқроқ юзининг пайлари пирпираб уча бошлади. Совуқдан кўкарган лабларини қимирлатиб нимадир демоқчи бўлди-ю, аммо гапирмади. Чўнтагини кавлаштириб бир неча шапалоқдай-шапалоқдай пул чиқарди-да, аёлнинг қўлига тутқазди. Кейин тез-тез юриб ўз йўлига кетди. Аёл дам қўлидаги пулларга, дам тобора олислаб кетаётган яғриндор одамга тикилганича анграйиб қолаверди. Унинг оёғи остида ўртасига чўғ тушиб куйган шолча ётарди.

— Эсинг жойидами ўзи?— Аёлнинг ёнидаги ҳасса тутган чўққи соқолли қария уни жеркиди.— Шунақа катта одамга кўз ёши қилиб берасанми? Сенсиз ҳам ташвиши бошидан ошиб ётибди.

— Билмасам...— деди аёл ҳали ҳам олислаб кетаётган одамдан кўз узмай.— Бирдан кўнглим бузилиб кетди.

— Ким билан гаплашганингни биласанми ўзинг?— Қария жаҳл билан ҳассасини дўқиллатиб қўйди. Атрофга майда қор бўлакчалари сачраб кетди.

— Йўғ-а.

— Вой эси йўғ-эй. Ҳали бу одамни танимайман дегин. Ойбек-ку.

— Вой ўлмасам?— Аёл икки қўли билан юзини яширди. Бирдан нимадир эсига тушди шекилли, шолчани қўлтиқлаганича аллақачон кўздан ғойиб бўлган Ойбекнинг ортидан югуриб кетди.

Кейин нима бўлганини билмайман. Аёл Ойбекни учрата олдим, йўқми, буниси ҳам менга қоронғи. Аммо ўша аёлни танийман. Тез-тез уйига ҳам бориб тураман. Ҳар борганимда тахмонда тахлоғлик турган ўша, ўртаси куйган шолчани кўраман. Ўша кундан бери аёл уни ноёб ёдгорликдай авайлаб-асрайди.

СУФИЗОДА ВА ОЙБЕК

1935 йилнинг қиш кунлари эди. Бир кеч шоир Сўфизода, Ойбек ва яна кимдир (ёдимда йўқ) бир киши бизнинг уйга меҳмон бўлиб келишди¹.

Сўфизода ўрта бўй, қорачадан келган, тўла кулча юзли, мошгуруч қисқа соқол ва муртли, бошида фарғонача дўппи, эгнидаги узун кулранг сирма пахталик камзули устидан қийиқ боғлаб, қора сатин қовиқ тўн кийган, камгап, босиқ сўзли, кулимсираб сўзловчи киши эди.

Ойбек эса галстук тақиб, европача кийинган, ўсиқ силлиқ қора сочларини чуст дўппи билан бостирган, ўттиз ёшларда, барваста қоматли, оқ, тўла юзли, ўткир, қора қийиқ кўзли, очиқ чеҳра, чиройли йигит эди. У ҳам босиқ майин табиатли, ҳар бир сўзни ўйлаб, кулимсираб сўзловчи, ўтиришида ёшликка хос бир ғурур намоён эди. Улар шу куни сандалда узоқ тун суҳбатлашиб ўтиришди, эртасига наҳорликдан сўнг жўнаб кетишди. Мен уларга хизмат қилиб турсам-да, ёнларида ўтира олмаганим учун ажиб суҳбатларини тинглай олмаганман.

— Сўфизода ўткир ҳажвчи шоир, бир вақт ҳазил қилиб менинг ҳажвчилигимни ҳам ҳажв қилган². У жаҳонгашта, кўп тилларни билади ва сўзлаша олади; форс, турк тилларида ҳам шеърлар ёзади. Бир вақтлар

¹ 1935 йил 29 январда Тошкентда Муҳаммадшариф Сўфизоданинг (1870—1937) 65 ёшга тўлишини нишонлаб юбилей ўтказилган эди. Шоир балки шу муносабат билан Намангандан келганда бизни кига ташриф буюргандир?..

² Мен бу шеърни излаб топа олмадим. (Х. Қ.)

у Афғонистонда вазир муовини ҳам бўлган,— дерди Қодирий баъзан Сўфизода тўғрисида сўз борганда¹.

Отам зиёли кишиларни, айниқса ўз халқидан ўқиб етишаётган ёшларни кўриб жуда қувонар, уларни ниҳоятда ҳурмат қиларди. «Фалончи ўнинчи синфни тамомлаган, дорилфунунни битирган» деган сўзларни у шу қадар фахр-ғурур билан айтардики, гўё ўқишни биров эмас, ўзи таҳсил қилгандай... Бу албатта кўпчилик халқимизнинг саводсиз бўлганидан ниҳоятда куюнганлиги ва эндиликда эса уларга маърифат эшиклари кенг очилганлигидан ўзида йўқ қувонганлиги аломати бўлса керак.

Шунингдек, Қодирий Ойбек билан ҳам ифтихорланарди. «Ойбек Ленинградда ўқиган, САГУни тамомлаган, қобилиятли, покиза олим. У ёш бўла туриб дорилфунунда дарс беради, бунинг устига шоир ҳам», дерли у ҳавасланиб.

Ойбек ижтимоий фанлардан дарс берган... Кези келиб, отамнинг шу фикрини ҳам айтиб ўтсам жоизки, у негадир ижтимоий фанлардан кўра кўпроқ аниқ илмларни севар эди. «Аниқ фанлар инсон ҳаётини, турмуш даражасини яхшилашда асосий омилдир»,— дер эди.

Қодирий Ойбеклар уйида бир неча бор меҳмон бўлганлигини айтарди.

— Ойбекнинг рафиқаси Зарифа Саидносирова ҳам олима-кимёгар, дорилфунунда дарс беради, дорилфунун талабаларига кимё дарслиги китобини ёзган. Лекин у «мен олимман», деб сира кибрланмайди, ўзини камтар тутуди, эрини ҳурмат қилади,— дерди отам².

Дарҳақиқат, Ойбекнинг ифтихорга сазовор кимсалиги ҳаммага аён. У, Қодирий айтганидек, адабиётда

¹ Шоир Сўфизоданинг ҳаёти ва ижоди ҳақида катта бир мақола ёзилиб ва унинг шеърлари тўпланиб, «Тароналар» номи билан 1968 йилда Ғафур Ғулом номидаги нашриёт тарафидан бир китобча нашр этилди. (Мақола муаллифи ва тўловчиси Тўлқин Расулов).

² Зарифа Саидносированинг отаси Саидносир Миржалилов савдо аҳлларида ва мунаввар, маорифпарвар, инқилоб бошларида бир неча китобларга (масалан, Ҳамза Ҳакимзоданинг 1915—1917 йилларда босилган «Қизил гул», «Пушти гул» каби кичик шеърли тўпламларига) ноширлик қилган киши. Шу ваздан бўлса керак, отамнинг у киши билан эскидан танишлиги бўлган ва уларнинг уйига баъзан-баъзан меҳмон бўлиб борган (Ойбек бир оз вақт ичкүёв бўлиб турган), оилалари билан танишган. Буни мен қисман отамдан эшитганимдек, Зарифа опа ҳам тасдиқлайди.

фақат шоиргина бўлиб қолмади. Кейинчалик атоқли ўзбек совет романчиси даражасига ҳам кўтарилдики, бу ҳақиқат ҳам кўз ўнгимизда.

Бир вақт (вафотидан бирор йил бурун) мен муносабати келиб, Ойбекнинг уйига бордим. Бу галги учрашув анови учрашувдан ўттиз икки йил сўнг эди. Разм қўйиб ўтириб ёзувчининг сиймосида шундай тафовут сездим: энди, ёзувчининг сумбатдек анови қомати хийла чўккан, этлари қочиб, гўё суяклари йўғонлашгандай кўринар эди. Момиқдай чиройли юзларига ажинлар тушган, бир ярим оқ оралаб мажнунона ўсган сочи устига қўндирилган чуст дўпписи энди унга ярашмагандек эди. Кўз қарашлари, хатти-ҳаракатлари янада оҳисталашиб, салобат кашф этган эди. Кечирган асабий хасталиги асорати бўлса керак, унинг сўзларида ҳам тутилиб сўзлаш ҳолати сезилар эди.

Сухбатлашиб ўтириб, отамни эсладик... Ойбек отам билан кўп мулоқотда бўлиб, табиатини бирмунча яхши билар эди. Сўз уриниб, Ойбек «у киши ўжар эди...» деб кулди.

— Бизда ёмон одат бор, бу — келишувчилик, ҳақиқатдан юз ўгириб, сен менга тегма, мен сенга... Қўшнинг кўр бўлса кўзингни қис, мақолига амал қилиш... Ахир биз оқни оқ, қорани қора демасак, ҳар мақомга йўрғаласак, ҳазрати инсонлигимиз қаерда қолади!.. Ахир бир безори бир бечорага жабр қилаётган бўлса, наҳотки «ҳой» демай, «менга тегмаса бўлди-да», деб ўтиб кетавериш ёки бир шахс кўзингга бақрайиб туриб ёлғон сўзлаётган бўлса, «сеники тўғри» дейиш ва ёки сукут қилиш керак, — дерди Қодирий...

Ойбек, балки Қодирийнинг шунингдек хислатларини назарда тутиб «ўжар» дедими?..

Ойбеклар уйи кенг асфальтланган, кўм-кўк дарахтларга бурканган гўзал кўча юзида. Катта дарвозахонадан ҳовлига кириб бориларкан, қора «ЗИМ» машина кўзга ташланади. Ҳовли юзаси кенг, гулзор, мевазорлар билан нашъали, дарахтларга тўрқовоқларда осилган беданалар сайраб туради, гир айлангириб дид билан қурилган, бир ва икки қаватли тураржой бинолар ичи жиҳоз-ускуналанган, ҳаммаси шоирона...

Бу тафсилотларни ёзиб, шундай кичкина бир тарихни ҳикоя қилиб ўтмоқчиман. Тошкент зилзиласи йили (1966) мен бирмунча вақт участка доктори бўлиб иш-

ладим-да, бир кун янги қурилган Ҳамза театри биноси ёнидаги Покровский кўчасига бир беморни кўргани кирдим. Покровский кўчаси бир арава базўр сиғарли тор, қинғир-қийшиқ, ота-бободан қолган бир-бирига ўхшовсиз эски бинолар билан зич ўралган эди. Мен гарчи қарийб эллик йил Тошкентда яшасам-да, бу кўчага биринчи бор киришим эди. Уй рақамларини кузатиб, бемор уйини қидириб борарканман, олдимда кетаётган бир кексароқ кишидан сўрадим:— Бу кўча собиқ Дегрез¹ маҳалласи эмасми, амаки?

— Йўқ,— деди амаки,— Дегрез маҳалла бизга қўшни бўлади, бу маҳаллани «Говкуш»² деб аталади. «Говкуш» маҳалласини ҳам эшитганим бор эди. Бу маҳаллада Ойбек туғилиб-ўсган. Демак, мен унинг собиқ маҳалласига келиб қолибман...

Беморнинг ҳовлисига кирдим. Ҳовли «тўрт бўйра» саҳили, ҳужра каби қоронғи бир уй, йиқилмасин учун устунлар тиралган кичик айвон, ўтинхона, олди очиқ қопқора ошхона билан «иншоот»ланган эди. Беморни текшириб кўрдим, дори-дармон ёзиб бердим. Бемор киши раҳмат айтиб, кўрпача тагидан ўн сўм пул чиқариб менга «хизмат ҳақи» узатди. Мен бош чайқаб, пулги олмай, ўрнимдан турарканман, «Кечирасиз, биз беморларга пулсиз хизмат қиламиз. Сиз, чамаси, Фулжадан келган кўринасиз?»— деб сўрадим бемордан. (Унинг сўзларида гулжаликларга хос шева бор эди.) Бемор ўнғайсизланиб пулини жойига қўяркан, деди:— Кечирасиз, доктор. Ҳа, биз Фулжадан, яқинда кўчиб келганмиз, у ёқларда доктор хизмати пуллик... Мен:— Бу ҳовлини сотиб олгандирсиз?— дея сўрадим. Ҳа, сотиб олганман,— деди бемор ва мақтангансимон қўшиб қўйди,— бу ҳовли табаррук, ёзувчи Ойбекники экан, акаси сотган. Баъзан ҳовлини кўргани, суратини олгани кишилар ҳам қелиб туришади...³

¹ Дегрез — қозон қуйиш демакдир.

² Говкуш — мол сўйиш демакдир.

³ Зарифа опа бу воқеани: «Биз янги участка-уй қургач, эскисини Иса ака (Ойбекнинг акаси)га қолдирдик. Иса ака ҳам кейинроқ яқинимиздан янги уй қурди-да, қийналганиданми ёки ортиқчалик қилганиданми, у эски уйни сотмоқчи бўлиб Ойбекка маслаҳатга келди. Ойбек аввалига: «Қўйинг, сотманг, туғилиб ўсган жойимиз, тураверсин, пул керак бўлса мен бераман»,— деб акасини қайтарди. Кейин эса ака қайта-қайта келиб сотишга қатъий руҳсат сўрайвер-

* * *

Ойбек, Қодирий ҳақида «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» номли бир китобча¹ ва «Адабиёт, тарих, замонавийлик» сарлавҳали бир мақола² (мақола катта, фақат унинг бир қисми Қодирийга бағишланган) ёзган. Бу икки асарида Ойбек Қодирийнинг ижодини ва қисман ҳаётини, шахсини текширади, баён қилади. Бу асарларни батафсил шарҳлаб ўтириш, таҳлил қилиш менинг вазифамга кирмас, мавзуга ҳам сиғмас. Фақат шуни айтиб ўтиш kifояки, ўттиз йил оралатиб ёзилган бу икки асарни мазмунан муқояса қилиб кўрилса, ёзувчи (Ойбек)нинг Қодирий асарлари хусусидаги мулоҳазалари ва умуман, адабий, назарий қарашлари нақадар ўзгарганини, кенг доирага кўтарилганини яққол кўриш мумкин.

гач ва мен ҳам ўртага тушгач, у сотишга розилик берди ва ҳовлимиз ўша ғулжаликка сотилди»,— деб эслайди.

Бу эски уйлар zilзиладан сўнг тез орада бўзилиб, ўрнига замонавий кўп қаватли муҳташам бинолар қурилди. (Ҳ. Қ.)

¹ Китобча ЎзССР Фанлар Комитети нашриётида 1935 йилда чоп қилинган.

² Бу мақола 1966 йилда «Дружба народов» журналининг август сониди ва «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1 октябрь сониди босилган.

НАВРЎЛИҚДА

Ойбек домла илгарилари кўз таниш бўлса ҳам у кишини асосан асарлари орқали танир эдим.

1960 йилга қадар «Чангалзор» мавзеида Қичқириқ суви бўйида боғимиз бўларди. Кейинги вақтларда Ҳофиз-Қуйки (ҳозирги «Коммуна») маҳалласидаги шаҳар ҳовлимизни сотиб, боғ билан бўлиб кетган эдик. Боғимиз сув бўйида, жуда ҳам манзарали жойлар бўлиб, Улуғ Ватан уруши йилларида Ҳабиб Абдулла, Тошмуҳаммад Саримсоқов, Иззат Султонов каби бир неча олимлар ёнимиздан жой олиб чиқишган эди. Улар ёз ойларида енгил-елпи кўчиб чиқишар эди-да, салқинлаб, биз боғдорлар билан апоқ-чапоқ қўшничилик, улфатчилик қилиб, дам олиб қайтишар эди.

1957 — 1958 йиллар бўлса керак, май ойининг охириларида, айти гуллар очилган чоғи эди. Бир куни Иззат Султон сарғиш «Москвич» машинада ёзувчи Ойбек ва яна икки киши (мен бу сўнггиларини танимадим, бириси рус эди) билан боққа чиқиб боришди. Улар чамаси дам олгани, наврўзлик қилиб чиқишган, машиналарида емак-ичмак сероб эди.

Шу куни мен уйда эдим. Табаррук меҳмонларга хизмат қилдим. Ҳали кўчиб чиқмаганлари учун уйимиздан палос, кўрпача, ёстиқ чиқариб Иззат аканинг шийпонига жой қилдик, қозон-товоқ чиқариб, ўчоққа ўт ёқдик. Иззат ака, майкада, бир меҳмон билан ўчоқбошида таом пиширар, рус меҳмон ечиниб боғ айланар эди. Ойбек домла эса устидаги кулранг костюми ва тус дўпписини ечмаган ҳолда шийпонда ёстиққа ёнбошлаб ўтирар эди. Мен чой дамлаб келтириб у кишига пиёлада чой узатдим.

Шу вақт Ҳабиб Абдуллаев боғида боғбонлик қилувчи Тожибой (Асқаров) поччам бир даста гул келтириб, Ойбек домлага узатди. Гулдаста оқ, қизил, пушти атиргуллардан ва райҳон, анор баргларидан ясалган эди. Ойбек домла мамнун бир тусда гулни олиб тутилиб-тутилиб (у киши шундай тутилиб ва баъзан ҳарфларни тушириб, қисқа-қисқа сўзлар экан), поччамга раҳмат айтди ва менга у кишига (поччамга) чой қуйиб узатишни буюриб, гулни узоқ ҳидлади, завқланиб томоша қилди, сўнг хаёл суриб тўсатдан бир нарсани хотирлагандай бўлди-да, тутила-тутила шу сўзларни айтди:

— Абдулла Қодирий гулни яхши кўрарди, гулларнинг шайдоси эди, шайдоси...— Ойбек домла бир оз тўхтаб олиб, афсусланган оҳангда қўшиб қўйди.— Устоз, келдию кетди...

Поччам ҳам Қодирийнинг китобхон мухлисларидан эдилар. Учовимиз ҳам сўнгги сўз таъсирида бирмунча вақт жим қолдик...

Мен ҳар чоқ гул, гулдаста кўрсам, Ойбек домла айтган шу сўзларни хотирлайман.

1975

УНУТИЛМАС ДАҚИҚАЛАР

Бу воқеа 1962 йилнинг февраль ойида рўй берди. Уша куни ҳавони қора булутлар қоплаб олган, совуқ ҳаво баданларни жунжитар эди. Кечки соат олтилар чамаси Амударё район партия комитетининг биринчи секретари Фаттоҳ Восиқов телефон қилиб қолди. Овози хиёл титраб:

— Домла, илтимос, тайёр бўлиб туринг! Паромга кетяпмиз, йўл-йўлакай сизни ҳам олиб ўтамиз. Гап бор.

Секретарнинг бир оғиз «гап бор» деб айтган сирли сўзлари мени ўйлантириб қўйди. Сал-пал таниш бўлсак ҳам умуман секретарь мени ҳеч қачон йўқламаган. Мен ўқитувчиман, ахир. Демак, мактаб ҳаётига доир бирон маслаҳатли гап бўлса керак. Шу пайт ташқарида «ГАЗ — 69» нинг бўғиқ сигнали эшитилди.

Фаттоҳ Восиқов билан ҳол-аҳвол сўрашган бўлсак ҳам индамади. Машинада ўтирган нотаниш кишилардан бири аския қилди. Лекин секретарь аскияга қўшилмади. Яна ҳамма жимиб қолди.

— Биласизми, кимни кутиб олишга кетяпмиз паромга?— дея бизга ўгирилди секретарь.— Ойбекни. Ҳа, ёзувчи Ойбекни.

— Нега бу гапни аввалроқ айтмадингиз, ахир улбул тайёргарлик...

— Ҳамма нарса тайёр. Ўйлайманки, сиз ҳам руҳан тайёрсиз. Китобларини ўқигансиз. Тошкентда кўришган ҳам бўлсангиз керак. Ишончли вакилсиз. Бу ёғи ўзингизга ҳавола. Ойбек номзодини депутатликка кўрсатганмиз.

— Фаттоҳ Восиқович, нима десангиз денг-у, аммо ишончли вакил бўлиш, яна кимга денг, Ойбек домла-

га-я... Йўқ... Йўқ, бу жудаям масъулиятли иш. Ростини айтсам сал-пал қўрқаман ҳам. Ҳалиям вақт бор, мени бу ишдан озод қилсангиз. Утиниб сўрайман.

— Домла, ҳеч қандай ўтинишнинг ҳожати қолмаган. Райком бюроси сизнинг номзодингизни бир овоз билан маъқул топди.

Гап-сўзларимиз тугар-тугамас паромга етиб келдик. Паром бир пайтлар, район маркази бўлиб турган Қипчоқ посёлкасининг шундоқ биқинида. Район маркази Манғит билан Қипчоқ ораси атиги ўн икки километр. Паромга анча-мунча одамлар йиғилган: ўқувчилар, колхозчилар, турли хил ташкилотларнинг вакиллари... Барчанинг нигоҳи бир нуқтага тикилган. Амударёнинг нариги соҳилига келиб тўхтаган «ГАЗ — 69» машинаси, яна аллақандай юк машиналари, ҳар хил уловлар... Ана, кема сигнал бериб ўрнидан қўзгалди. Аму мавжланиб, ўзига хос «шилп-шилп» овоз чиқариб оқар. Унинг оқишини кузатган одамнинг кўз олдида дарё қаёққадир шошаётгандай, сўнгра нафасини ростлаб олиш учун бир зум тўхтаб тургандай туюлар... Амунинг «нафас олиши» авж пардаларида чалинаётган оҳанг пайдо қилар ва бу оҳанг секин қанот қоқиб, тоғлар оша олис-олисларга йўл олар эди... Шилп-шилп... Шилп-шилп, шилп-шилп. Шилп-шилп.

Кема палубасида келаётган Ойбек Аму манзарасини томоша қилиб нималарни ўйлаётган экан? Ҳув ана, адибнинг юзлари, кўзлари ҳам аниқ кўринди. У яланг бош. Ёнида рафиқаси Зарифа опа. Кўзлари ўйчан, лаблари қимтилган.

Қисқагина салом-аликдан кейин яна район маркази Манғит сари йўл олдик. Ойбек домла учун райкомнинг дачасига жой ҳозирлаб қўйишган экан. Дача боғнинг ичкарасида. Тинч жой. Ҳеч ким халақит бермайдди.

Биз кетаётган эдик, Зарифа опа:

— Бирпас дам олишимиз, ўзимизга келишимиз керак. Йиғилиш эртага бўлади шекилли,— деб сўраб қолди.

Фаттоҳ Восиқович оғир тин олиб, бўлажак тадбирлар тартибини ҳафсала билан айтиб берди.

— Ҳатто, мана, ишончли вакил ҳам тайёр,— деб қўйдди сўзининг охирида.

Ойбек жимгина қулоқ солиб ўтирар, гоҳо нималар-

нидир айтгиси келиб, рафиқаси Зарифа опага дудуқла-
ниб гапириб қўяр эди.

Зарифа опа:

— «Манғит» сўзининг маъносини шарҳлаб беринглар.
Манғит шаҳрининг тарихини ҳам,— деди.

Ойбек мамнун жилмайди. Демак, бу фикр адибдан
чиққан.

Фаттоҳ Восиқович менга ўгирилиб қаради. Мен ун-
га. Маълум бўлдики, иккаламиз ҳам бу саволга жавоб
бера олмаймиз. Сукут узоқ давом қилмади. Адиб ўрни-
дан туриб кетди-да, дераза олдига борди. Жилмайиб
қўли билан дераза томонга ишора қилди. Ҳовлида бир
гала чумчуқлар навнихол гужум шохларида чирқ-чирқ
қилишар, кўчада уч-тўрт бола ўйнаб юришар... Ойбек
ҳадеб кулар, нимадир демоқчи бўлар, аммо гапирмас
эди.

Шу воқеа сабаб бўлиб, биз хижолатдан аранг қу-
тулдик. Бизни яна муҳтарам адибимизнинг ўзи хижо-
латчиликдан қутқариб қолди.

Адибнинг таклифи билан боққа сайрга чиқдик. Йў-
лакнинг шундоққина ёнгинасида аллақачон йўғон шох-
лари қуриб-қовжираб қолган гужум қаққайиб турар.
Гужум томиридан бир шохча ўсиб чиққан бўлиб, япроқ-
лари тушмаган, курашга чоғланаётган одамга ўхшаб
мағрур турар эди.

Устоз кекса гужумнинг ёнига борди-да, унинг томи-
ридан ўсиб чиққан ниҳолни кўриб қийқириб юборди:

— Сув... сув... ҳаёт... илдиз... меҳр...— Адиб қишнинг
чилласи ҳам силласини қурита олмаган адл ниҳолни
ушлаб турди-да, тўсатдан қовоғи уюлди, негадир жимиб
қолди.

Фаттоҳ Восиқович Ойбекнинг бу хатти-ҳаракатини
бутунлай бошқача тушунди шекилли:

— Водопровод йўқ. Кўпдан бери шу ҳақда ўйла-
япмиз. Ёрдам берсангиз. Кўчалар тузук асфальт қилин-
маган. Телефон масаласи ҳам...

Зарифа опа тўхтатиб қолмаганида яна шу каби бир
қатор наказлар айтилган бўлар эди.

Сухбат бўлинди. Биз Ойбек домла ва унинг рафиқа-
си Зарифа опани холи қолдириб, чиқиб кетдик. Туни
билан Ойбек асарлари, унинг ҳаёти ва ижодий йўлини
қўғозга туширар эканман, хаёлимда ҳамон ўша кекса
гужум. Япроқлари тўкилмаган ниҳол, «ота-бола» гу-

жумни кўрган адибнинг чексиз қувончи ва ниҳоят, унинг айрича ҳаяжон билан айтган сўзлари... Сув... ҳаёт... илдиз... меҳр...

Эртасига район маданияти ҳаваскорларининг клубида сайловчиларнинг Ойбек билан учрашуви бўлди. Уша йиғилиш худди куни кеча бўлиб ўтгандек кўз олдимда турипти. Учрашувга шунчалик кўп одам тўпландики, клуб торлик қилиб қолди. Мен адиб асарларидан олган таассуротларимни гапириб бердим. Бошқалар ҳам Ойбекнинг ижодий ва ижтимоий фаолиятини қувонч ва ифтихор билан сўзладилар. Бир қатор нақазлар берилди. Депутат сифатида Ойбек домла янги-янги шеърлар, дostonлар ва Бухоро тарихини ҳикоя қилувчи янги роман ёзиб беришга ваъда қилди. Йиғилиш тугагач, севимли адиб билан расмга тушдик. Сўнгра адибни дачанинг боғига кузатиб қўйдик. Зарифа опа Фаттоҳ Восиқовга Нукусга жўнаб кетишлари кераклигини айтди. Роппа-роса орадан икки соатлар чамаси вақт ўтганидан кейин адибни паромга қадар кузатиб қўйиш учун яна райкомнинг боғига қайтиб келдик. Не кўз билан кўрайликки, Ойбек домла йўлак ёнидаги кекса гужумнинг шохларидан бирини ушлаб турар, кўзлари ёшланган... Бизларни кўрди-ю, зўрма-зўраки жилмайиб қўйди.

Биз севимли адибни паромга қадар кузатиб қўйдик. Мана шу воқеанинг бўлиб ўтганига ҳам роппа-роса ўн етти йил тўлипти. Шу ўтган йилларда кўп марта Ойбек домла билан бирга тушган расмимизни қўлга олдим. Шундай пайтларда кўзим расмда бўлади-ю, хаёлимда ўша учрашув, райкомнинг боғи, кекса гужум, изғирин совуқларни писанд қилмай гурур билан турган навниҳол... Қулоғимда устоз адибнинг «Сув... ҳаёт... илдиз... меҳр...» деган сўзлари....

1978

БУЮК ВА СОДДА

Ойбек ҳаётидан лавҳалар

Боғда Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романини мутолаа қиларканман, ногаҳон эсган сархуш шабада китоб саҳифаларини оҳиста варақлаб ўтди. Толиққан кўзларимни юмиб, бир нафас хаёл оғушида қолдим...

БИРИНЧИ УЧРАШУВ

Худди шу бугунгидек ёдимда...

Бу воқеа бундан йигирма йил аввал жазирама ёз кунларининг бирида содир бўлган эди. Анҳор ёқасидаги қишлоқ чойхонасининг шийпонида салобатли, жинглак сочли, кўз атрофи кўкимтир нотаниш меҳмон Қўчқор тоғам билан бирга ўтиришибди. Тоғам билан катталардек қўл олиб саломлашарканман, у: «Қани, жиян, Ойбек амакинг билан ҳам кўришиб қўй-чи», дедилар. Мен меҳмон амаки билан сўрашдим. У киши мени саволга тутди:

— Баракалло, нечанчи синфда ўқийсан?

— Учинчи синфни битирдим.

— Катта бўлганингда ким бўлмоқчисан?— яна савол берди амаки.

— Шоир бўлмоқчиман,— бурро жавоб қайтардим.

— Оҳо,— шаҳарлик амаки жилмайиб тоғамга маъноли қараб қўйди-да, бир оз тутилиб яна саволга тута кетди: — Адабиёт ўқишидан неча баҳо оласан?

— Беш.

— Яхши, ҳисобдан-чи?

— Уч.

— Э-э... бўлмайди, бўлмайди,— бошини сарак-сарак

килиб давом этди Ойбек амаки,— шоир бўлиш учун ҳамма нарсани билиш керак. Ҳисобни ҳам, шахматни ҳам ва ҳоказо...

Атоқли адиб билан биринчи учрашувим ана шундай содир бўлган эди.

ТОҒАМНИНГ АЙТГАНЛАРИ

Муҳаммадмуса Тошмуҳаммад ўғли (Ойбек) билан мени дастлаб 1933 йилда устозим, адабиётшунос олим Ҳомил ака Ёқубов таништирганди. Сўнгра Ойбек билан биз қалин дўстлашиб кетдик. Айни уруш қизгин — 1943 йили қишлоқ ҳаёти билан қизиққан адиб кунлардан бир куни қишлоқларга чиқиш истагини билдирди. Мен она қишлоғим Кавардонга таклиф қилдим.

...Ва ниҳоят биз чанг кўчаларни босиб, қишлоққа зўрға етиб келдиг-у, Ойбек бир умрга Кавардоннинг мафтунни бўлиб қолди. Дам-бадам «дарахт кўп, сув кўп экан» деб қўярди. Ана шу йилдан эътиборан, Ойбек қишлоққа тез-тез келиб, колхоз аъзоларидан Рисолат ая, Абдурахмон, Турсимат, Ирисмат оталар, Мўмин, Мирюнус боболар, Урмон, Миржамол акалар ҳамда Мухсин полвон ва бригадирлардан Алимат ака, Раҳима Давиловлардек кўпдан-кўп дўстлар орттирди. У қариялар билан мароқ ила суҳбатлашарди. Собиқ «Меҳнат бирлик» колхозининг пахта далаларини кезар, колхозчилар билан бирга дала шийпонида тушлик қилишни яхши кўрарди. 1955 йилнинг қарийб бутун ёзини Кавардонда ўтказди. У мана шу даврда ўзининг «Олтин водийдан шабадалар» романи бобларини қайта ишлади. Ойбекнинг қишлоқдаги сўлим шийпонида москвалик шоирлар, Алишер Навоий асарларининг таржимонлари Пеньковский, Луговской ҳамда адиб Сергей Бородин, адабиётшунос Ҳомил Ёқубовлар билан бирга ярим тунгача мушоира гурунги давом этарди.

РАҲМДИЛ ОВЧИ

Қорасув дарёсининг соҳилларида ғалати овчи пайдо бўлиб қолди. Бу кенг яғринли киши одатдаги овчиларга сира ўхшамасди. Яъни орқасида рюкзаги йўқ, резинка этикисиз. Қармоғига хўрак илиб сувга отарди-ю, ҳам

ма нарсани унутгандай мавжли тўлқинларга узоқ-узоқ тикилиб қоларди. Ва ниҳоят пўкак ўйнаб-ўйнаб унинг диққат нигоҳини бузарди. У қармоқни аста тортиб оларкан, илинган балиқча қуёш нурида «ялт-юлт» товланади. Балиқчи унга бир оз завқланиб туради-да, авайлаб илмоқдан чиқариб яна қайтиб сувга ташлайди. Бу ишини кун бўйи эринмай такрорлайверади...

Ва ниҳоят Муҳсин полвон нарироқдаги чайладан кафтларини оғзига карнай қилганича гулдирак овоз билан қичқиради:

— О-ой-бек ака, явғон шўрва бўтқа бўлиб кетди-и!..

Балиқчи кун қизигида қармоқ таёғининг учини кесакларга бостириб, салқин, баланд чайла сўрисига чиқиб уфқларга разм солади.

Водий... Тоғ томондан мавжли дарё шитоб билан оқиб келиб чайла остидаги жарга урилади-ю, кунботар томонга кўпирганча айқириб оқади. Кунботардан сув юзалаб «ғир-ғир» шабада эсиб турибди. Шу тобда чайла орқасидаги ғўза пайкаллари ичра алланарса «платир-путур» қилиб, икки овчининг диққатини ўзига тортди. «Туллаки тузоққа тушди шекилли» деб қўйди шўрва ҳўлларкан Муҳсин полвон. Шериги бу гапни эшитди-ю, қўлидаги косасини дастурхон устига қўйганича дастуриб ўша ёқ томон йўл олди.

Полвон шеригининг бежо ҳаракатидан илгари ранжиган бўлса-да, ҳозир ажабланмади. Сабаби, тузоққа илинган навбатдаги бедана ҳам ҳозир унинг мурувватли кафтидан озод қанот қоққанича учиб кетади.

ХАЛФАНА

Улфатлар одатдагидек бири гўшт, бири сабзи, яна бири эса ёғ кўтаришиб бирин-кетин чойхонага йиғилишдилар. Бир пиёла чой устида гурунг қизийди:

— Чойхоначи ака,— улфатларнинг ёшроғи ҳазил аралаш мурожаат қилди,— менинг тишларим гуручдек, гўштни ҳам гуручдай майдалаб ош дамлайсиз. Чунки, шерикларимнинг тишлари куракдай.

«Гурр-р» этганча бўлди кулги, бўлди кулги... Ҳазил-мутойибага пайровлар боғланди, латифа, ривоятлар айтилди.

Ош келтирилди. Юмшоққина палов ҳам ошалди, ач-

чиқ-аччиқ чой босиб-босиб ичилди. Яна авж олган ҳазил-мутойбадан кейин ўтин-чўп, хизмат ҳақини баробар баҳам кўрмоқ учун Мўмин, Ирисмат боболар ҳамён қовлашиб қолишди. Шунда улфат Ойбек: «Йўқ-йўқ... мен хафа бўламан. Сизлардек пурҳикмат отахонлар билан улфатлашиш мен учун катта дорилфунун. Сизлардан олам-олам панд-ўғитлар олдим. Бу гал харажатни мен тўлай, сизлар кейинги сафар», дея чойхоначи билан ҳисоблашди. Лекин, кейинги сафар ҳам худди шундай ҳол яна такрорланаверарди.

РИСОЛАТ БУВИ ГУДАГИ

Ҳамма ўз юмуши билан кетган. Катталар далага, кичкиналар эса кўча-кўйда... Хонадонда қолган Рисолат буви келини қориб кетган хамирдан нон ясайди. Тандир обдан қизиганида Рисолат буви нон ёпди-да, у ёқ-бу ёқни рапида билан чалгандай бўлди. Тандирдан лўппидек қизариб пишган нонларни узиб, косадаги сувдан пуркаб саватга ташлайди. Тотли нон иси бутун маҳаллага ёйилади.

Анҳор устидаги шийлонда китоб мутолаа қилиб ўтирган меҳмон нон ёпаётган кампирнинг олдига келиб гўдакдек эркаланади:

— Бувижон, бир бурда нонингиздан беринг.

— Нон дейсанми, вой, бувинг ўргилсин, Ойбек болам-эй,— Рисолат буви сават тўла нонни унга тутуди,— ол, болам, хоҳлаганингча е...

Ҳазиллашган Ойбек «пуф-пуф»лаб иссиқ нондан бир бурдасини ушатиб оғзига соларкан, ногаҳон киприклари устига кўз ёши сузиб чиқди.

Бу, қалбда орзиққан соғинч ва меҳрнинг товланиши эди.

ПАРТКОМ САИДВАЛИ ТУРСУНОВ ЭСАЛИКЛАРИ

1972 йил ёзида район комсомол комитетининг топшириғига биноан «Ўзбекистон» қолхозининг Наманак участкаси комсомоллари йиғилишига қатнашишга тўра келди. Йиғилиш кундузи далага ўтказилди. Йиғилишга қолхоз партия ташкилоти секретарининг ўринбосари (ҳозир партия ташкилотининг секретари) ўртоқ Саид-

вали Турсунов ҳам иштирок этди. Қомсомоллар мажли-
сидан бирга қайтаётганимизда ярим йўлда Саидвали
ака машинани тўхтатди-да, йўл четидаги зилол сувли
ариқнинг икки чеккасига оёғини қўйиб ҳовуч-ҳовуч сув
ичди. Машина кабинасида лоҳас тортиб келаётган Саид-
вали ака гўё дунёга янги келгандек, чеҳраси ёришиб,
вужудида ёшлик сурури жўш уриб кетди шекилли, биз-
ни сувга пишди. Бироз дам олиб яна йўлга тушдик.

— Саидвали ака, ёзувчи Ойбекнинг «Олтин водий-
дан шабадалар» романини ўқиганмисиз?— сўраб қолди
шофёр бола кўзларини йўлдан узмай.

— Албатта ўқиганман, ҳўш, бир нима демоқчисан
шекилли,— жавоб қилди партком муовини.

— Ҳозир менинг кўзимга ўша роман бошланишида
Ўктамнинг армиядан қишлоғига қайтиб келиши лавҳа-
си кўриниб кетди. Мабодо Ўктамнинг адаши эмасми-
сиз?

— Бўлса бордир,— завқланиб давом этди Саидвали
ака,— 1950 йилларнинг бошида «Меҳнат бирлик» кол-
хоз партия ташкилотининг секретари эдим. Ушанда Ой-
бек домла билан шахсан танишгандим. Ойбек домлани
эсласам, кўз ўнгимда истиқболимга қўш қўлини узатган-
нича югургилаб келишлари намоён бўлаверади. Қай
қолдан қатъий назар, каттами-кичикми, ўрнидан турган-
нича самимий сўрашарди. Айниқса, мендан колхоз
ҳаётини икир-чикиригача: гўза қай аҳволда, нечанчи
сув қуйилди, қайси бригада илғор, илғорлар қандай
рағбатлантириляпти ва ҳоказоларни суриштирарди.
Уша йилнинг кузи пахта планини бажарганлигимиз
муносабати билан у бизни шаҳардаги уйига меҳмонга
чорлаб қутлади. Меҳмондорчиликдан сўнг ярим тун
бўлишига қарамай, у ўзининг «ЭМҚА» енгил машинасида
уй-уйимизгача кузатиб қўйди.

Одамийликни Ойбек домладан уққанман.

УРМОН ОТА ҲИКОЯСИ ЕХУД БЕМИННАТ МАРДИҚОР

Ойбек ўша 1953 ва 1955 йилларнинг ёзида меникида
истиқомат қилди. Саҳардан от миниб, тутзор, тўқай, да-
нарларга ёлғиз чиқиб кетарди. Кимсасиз жойлардан ёл-
ғон мева, маймунжон разаворларини териб келарди-да,
енгил-елпи тамадди қилиб, ҳазиллаша кетарди:

— Урмон ака, мардикор керакми?

— Ҳа,— деб қолсам борми, кийимларини еча, этик-чопон кийиниб, бамаъни белбоғига маҳкам қистирганича:— Мана, мардикор келди, нима қилсин, кетмон билан ер чопсинми,— деб қолади.

— Ҳа, майли...

У кенг кафтларини бир ҳовуч тупроқ билан ишқалайди-да, гурс-гурс ер чопа бошлайди. Ҳазил-ҳузул билан иш шундай бошланадики, кейин, ҳай-ҳай, асти қўяверасиз... «ҳа, бўлди, қўйинг энди» деганга ҳам қарамай, чунонам кетмон урадики, азборойи қора терга тушиб кетади.

...Ва ниҳоят шудгордан чиқиб, бир чойнак яхнани симиради-ю, яна пайровга тушиб кетади:

— Хўш, хўжайин, энди мардикор ҳақини тўланг!

— Уйган жойини чопилмаган ердан баттар заранг қилиб, тепкилаб ташлайдиган ношуд мардикорга ҳақ йўқ.

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳо-ҳо-о!

ДАВИЛОВА ДАЛАСИГА ЮСУПОВНИНГ ҚЕЛИШИ

Уч-тўрт бригадага битта трактор хизмат қилади. Шунинг учун трактор қўшни бригададан ҳадеганда ўтавермайди. Ғўза эса сувдан кейин об-тобида. Шу сабабли қатор ораларига ишлов беришда асосий восита — ҳўкизли сўқа, оқучкага зўр берилади. Қаллаи саҳардан кечгача барака топкурлар: Абдуқодир ака оқучкадэ, сўқада эса Турсимат оталар. Бир неча кундирки, Турсимат ота ўзига шерик топиб олган. Ҳув ана... Ҳозир сўқада ўша шериги.

Колхозчилар бирин-кетин тушликка чиқиб келишаркан, район маркази томонидан енгил машина чанг-тўзон кўтарганича елиб келди-ю, сўлим шийпон олдида таққа тўхтади. Иттифоқо, енгил машинадан Усмон Юсупов тушиб келдилар. Ёнларида район вакиллари. У колхозчилар билан самимий саломлашиб, тол остидаги сўпада чой ҳўпларкан:

— Хўш, бригадир, ишларингиз, аҳволларингиз қандай?— аста суриштира бошлади.

— Нолимаймиз, Усмон ака,— жавоб қилди Раҳима

Давилова,— чунки ғўзага ишлов беришда Ойбек ака-мизнинг ўзлари мададкор бўляптилар.

— Қани домланинг ўзлари?— ҳайратланиб сўради Усмон Юсупов.

— Ҳув ана... Пайкалда сўқа соляптилар,— бригадир қўли билан қуёш ҳароратидан қизигандан-қизиган кенг дала ўртасида ҳўкизга тиркалган сўқа лўкидонидан маҳкам тутиб бораётган шляпали кишини кўрсатаркан;— улар ҳали-бери тушликка чиқишмайди.

Юсупов Ойбекни шу қишлоқда эканлигидан хабардор эди-ю, аммо уни йўл-йўлакай тушган далада, сўқада учратаман деб кутмаганди. Усмон ака ҳамроҳларини қолдириб, ёлғиз сўқа солаётган деҳқонни қоралаб пайкалга кириб кетди:— Ҳорманг, деҳқон!

Улар бир зум кўзларига ишонишмай қолишди. Сўнг лочин қулоч очганича бир-бирининг кўксига отилишди.

Мамнун дўстлар сўқани четга олишиб, жамулжам тушликка чиқиб келишди. Шийпонда яна катта давра олинди:

— Ҳўш, ғўза ривожи қалай?— сўради Усмон ака синовчан назар ташлаб раис Ёқубовга.

Ойбек шляпа остидан танғиб олган жиққа ҳўл рў-молчасини ечиб оларкан, бош бармоғини кўрсатиб, барча учун деҳқончасига лўнда жавоб бериб қўя қолди:

— Михдек!

ҚУЁШЛИ ҚАЛАМ

Достон

ХАЕЛ ҚАНОТИДА

Йўл ўзоқ, йўл яқин, бошсиз, сўнгсиз йўл,
Бири тор, бири кенг, равон ва сўқмоқ.
Тинглаб кўр, қаричи минг эртакка мўл,
Туғилмоқдай фарздир бирини ўтмоқ.

Йўл... Тупроқ чеҳрасин кесган сонсиз йўл,
Йўл демак борлиғи издир беҳисоб.
Йўллар коинот — мисоли бир чўл,
На кураш, на зафар, на ҳақ, на сароб.

Йўл демак, ўтилган бир умр демак,
Ҳеч бири муқиммас тупроқ сингари.
Лекин замон ўта борлиғи ҳикмат
Биз-ла келаётган кимлар йўллари?

Ҳа, шундай йўллар бор тўлиқ изларга,
Замонлар тўфони кўмишдан ожиз.
У тирик! Жаҳонни очар бизларга
Эзгулик меҳроби қаршисида тиз —

Чўккандай киприк-ла суртиб ҳар чангин.
Даҳолар олдида бош эгамиз лол.
Тирик юрагига кирганинг сайин,
Гўзалроқ кўринар сенга истиқбол.

Биз ҳам йўлда... Қуёш, тупроқ васлидан
Қизийди орқада, олдимизда йўл.
Гўзал бўлиб кетмиш тупроқ аслидан
Уруғ сочиб ўтгач меҳнат номли қўл.

Йўл равон, пўлат из сингари текис,
Икки ёқ навбаҳор бўёғига мўл.
Ортда қанча юксиз қолган из,
Олда борлиғи сир, босилажак йўл.

Нақадар фусункор кўрилажак кўрк!
Дамлар ҳам одимлар қайноқ кундузга.
Очиқ деразадан ел билан кўм-кўк
Осмон отилади машинамизга.

Бизнинг машинамиз уфқ ва қуёш,
Елу юракларга киришга шошар.
Муаззам адибга сафарда йўлдош
Бахтидан қувончим аршидан ошар.

Сафар! Оз кездими адиб ҳаётда,
Қишлоқлар, шаҳарлар, элларга сафар.
Мудом шай сайёҳдай — хаёл-қанотда
Тақдирларга сафар, дилларга сафар.

Юриб олов кафтда ёнган тупроқда
Адиб дил иситар нурни қидирди,
Олтин водий келиб ҳорғач, булоқда
Сув қолиб, гўзаллик, шодлик шимирди.

Ҳар сафардан ортиб-тортиб келганин,
Фақат қаламига этди ҳадия,
Ҳеч кимса билмади қалам билганин
Неча бор севилиб, ёнди хуфия.

Бир дамда неча бор чиқди сафарга,
Неча эл-ла бирдан қилди у суҳбат.
Минг тоифа урди ўзин асарга,
Гоҳ уруш, гоҳ яраш, гоҳ бўлиб ғурбат!

Фақат ўзи эзгу бу сирдан огоҳ,
Ёзишга ўлтиргач қилгани сафар.
Гоҳ аниқ сўз излаб, ранг, жон излаб гоҳ,
Сафар қила-қила ёзди у асар...

Ха, адиб сафарда! Учар гламдай
Машина елади равон изида.

Далалар яшнайдн боғи эрамдай
Табиатга шайдо адиб кўзида.

Бу йирик кўзларнинг теран нигоҳи
Терган бўёқларнинг жилваси не тус?
Учқур хаёлларнинг олов қаноти
Қай аср, қайси давр дамига тўкис,
Уни фақат адиб ўзи қилар ҳис.

Ҳамиша осойиш, салобат сиймо,
Биламиз, жаҳонни қамрашга қодир.
Ким биледи, шу он — тезоқар дарё
Қаби не хил хаёл ва неча тақдир —

Завққа солиб ўтар нотинч фикридан,
Асабин савалар не истак дарди?
Йўл, фақат йўл тугар қалам зикридан,
Йўл босилган сари — нари кетади.

Уйлар билан дил ҳам отилажакдай,
Адиб ўлтиради кўксини қучиб.
Уфқда мўъжиза очилажакдай,
Машина елади қуш қаби учиб.

Мотори гувиллар, гувиллар шамол,
Кичик даврамизда буюк сукунат.
Балки янги ҳислар қайнашидан лол
Адиб боларидек қилади меҳнат?

Фақат чуст дўпписи остидан тошган
Кумуш ҳалқалардан оқиб тушар тер
Ва унга қўшиғин кўтариб шошган
Қаби икки ёндан чопиб келар ер.

Ер адиб сингари тинимсиз ишда,
Бунда чексиз гўза, у ерда буғдой.
Унда боғ, бу ёқда жийда кумушда,
Бедазор, полизда сабза бир чирой.

Ер барин кўжеида қуёшга тутиб,
Бағишлаб ётибди ўзидан камол.
Ишчи ер дилига қулоғин тутиб,
Адиб гўё ундан олади мисол.

— Ойбек ишляпти!— дейди бахтиёр,
Хотини адибга қилади имо.
Тақдир адибига ҳамдам этган ёр
Қаламдай вафодор, илҳомдай зебо.

Виждонидай тоза, ҳаётдай дона,
Серташвиш умрининг мунис ҳамдами.
Лочиндай ўғиллар ва қизга она,
Ҳорганда тилию ишчи қалами.

Эридай заҳматкаш, эридай танги,
Фан ва шеър, гўзаллик ошиғи олим.
Кимё илмининг юлдузларидан
Бири бизнинг азиз Зарифа хоним.

Адиб сўзи етган ҳар бир овулда
Ажабмас, топилса унинг шогирди.
Иккиси гўзал байт қўш мисрасидай,
Ишқда, ишда, бахтда умр кечирди.

Ҳа, адиб бетиним ишда,
Ҳар босилган йўлдан илҳом теради.
Яна қай куй, ният, куртаги нишда,
Кўзида бўстонми, ё ўтмиш дарди?

Ўтмиш ўз юкидан қаддини букиб,
Ҳамон ўлжа олар биздан дамларни.
Битмас газнасига гаввосдай чўкиб
Адиб тинмай терди жавоҳирларни.

Бугун Бухородан қалбини излар.
Излар минг йўлларга кирган хаёлин,
Ким билар, бу тупроқ нелардан сўзлар,
Кимлар ечиб берар чигил саволин.

Гарчанд дарслигидай таниш Бухоро,
Титди мудроқ, уйғоқ кекса, ёш бобин,
Зиндонида титраб, минорлар аро
Кезди ва ахтарди дилга хитобин.

Ҳақу ҳақсизликнинг талашларидан
Ҳолдан кетган нордай чўккан қасрлар,
Кўз ёш тепчиб чиққан шўрхоқ тошлардан
Аждод заковати ўчмай асрлар —

Ута мўлтирашиб боқар адибга,
Боқар нураб кетган арк, кўҳна давлат.
Адиб қўл меҳнати, санъати — зебга
Ҳарблар суягидан қурилган савлат.

Шухрат қолдигига боқади такрор:
Қон ёнар, ёқутдур қон жилвасидан,
Ҳар ғиштидан тирик боқади меъмор,
Ҳокимлар-чи, замон оч тевасида —

Утмиш карвонининг йўлида унут.
Саройлар, тупроқ ранг уйқуда мудрар,
Адиб юрагига солиб янги ўт
Қамчи буколмаган тақдирлар судрар.

Аркка кўтарилар... Қадамлар оғир,
Оёққа ёпишган ботмон тош гўё.
Ўтган икки минг йил замонда, ахир
Қанча ҳоқон, кибор, қанча қул, гадо.

Донг солиб, дод солиб, учиб, судралиб
Ўтмадими бу тим, бўм-бўш йўлакдан?
Сийқаланган ғиштлар машъум йилтираб
Ҳароратинг ютар тортиб юракдан...

Аркка кўтарилар ғусса каби жим,
Кўҳна деворлардан уфуради муз.
Шодлигимиз ютиб қултум-бақултум
Обхоналар боқар нақ ўйилган кўз.

Обхона, обхона, эй мудҳиш кунжак,
Балки эзгулик-чун қурган эдилар?
Узоқлардан келган мусофир жиндак
Бўлса ҳам ташнасин босар, дедилар.

Бунда сув сақламоқ, ҳаёт сақламоқ,
Демак, боқийликни қилганлар ардоқ
Лекин амирликнинг тождори оячоқ
Бутун эзгуликқа солгандай сиртмоқ

Сени асл бурчдан — ҳаётдан тортиб
Олдию, айландинг қамоқхонага.

Мангу тавқи лаънат юкини ортиб
Кириб бўлармиди нур замонага?

Қолдинг бешафқатлик, қўрқоқлик, таҳқир,
Ҳақсизлик тимсоли бўлиб, шумшайиб.
«Агар бўлмаганда Ленин, Октябрь,
Бир даҳо бу гўрда кетарди чириб».

Уйлар адиб ёниб, кўзи қовжираб,
Дарра зарбин сезар ўз кифтларида.
Гўё Айний кўзи боқар жовдираб
Қабиҳ обхонанинг зах шифтларидан.

Вужуди оғриқда, жони қийналиб,
Жунжикиб қўлларин сунар қўлтиққа.
Йирик, доно кўзлар мунга айланиб
Тўкилмаган ёшга тўлади лиққа.

Шу кун қанча кезди, кўрмади қанча,
Кўзидан кетмади Айний кўзлари.
«Ҳеч ким бу зиндонда ёнмади унча
Ва ўқдай тешмади ҳеч ким сўзлари.

Ҳаёти, қалами, коми — жасорат,
Қуллар юрагининг ошкор фарёди.
Сўнгги исён қони, илк саодат
Шодликка ҳамдам-ди улкан ҳаёти» —

Уйлайди. Сўнг сўнгсиз учрашув, баҳслар,
Чуқур хотиралар бари жонланиб
Гўё ғолиб Айний ёзиб, шодланиб,
Сўник Арк устида этарди парвоз.

Гўё дерди: «Мавзу ётар тахланиб,
Езинг, Ойбек, қанча ёзсангиз ҳам оз!»

Оқшом ҳориб қайтди меҳмонхонага.
Икки қиз ва йигит кутарди уни.
Институт залини тирбанд тўлдирган,
Суюкли куйига илҳақ ўлтирган.
Сонсиз мухлислар-ла шеърҳосилида
Жаранг лаб кечага шунгиди кўни.

ЯРАТИШ ДАРДИ

Бирдан уфқлардан боғларга кириб,
Йўлни кесиб чиқди осмон ранг суриб,
Адиб хаёлидан далани суриб,
Ҳис тўлқини инди танига гўё.

Ва у ўз кўксини қучди маҳкамроқ,
Учмоқ истагандай қўзғалди хиёл,
Йўқ! Борлиқ энтикар унга яқинроқ!
Севинч-ла тамшанди. Ким билсин, хаёл —

Янги қаҳрамон-ла учраштирдими,
Ё сув парисига қилди рўбарў?
Ё қуёш билан қўл ушлаштирдими,
Ё тоғлардан тушди олдига оҳу?

Кенг яғрин, мош-гурунч қўнғироқ сочда
Сездим ёйилганин янги ҳаяжон.
Адиб рафиқаси бу янги мавжда
Кўрди чоғи унга таниш бир жаҳон:

— Ойбек ишляпти! — деди бахтиёр
Ва азиз сиймога қилди ишора.
Қарайман: чиндан ҳам илҳом дарди ёр,
Вужуди ўз қалби сочган зиёда.

Мен ҳар калимани термоқ бўламан,
Салмоқли, бўёқли сиёқли бари.
Камёб шоҳидликдан бахтга тўламан,
Онгда туғилишин янги асарнинг.

Водий кесиб чиққан осмон ранг дарё
Сомон йўли каби ёстанди йўлда,
Унда қуёш ёнар нақ гўзал рўё,
Парча-парча олтин ҳар оч тўлқинда.

Яқинлашган сайин қамашади кўз,
Яқинлашган сайин салқин олар тан.
Яқинлашган сайин ҳар зарра-юлдуз
Тўзонин кўтарар бу ойна сатҳдан.

— Зарафшон! — Онани ё севгилини
Нохос учратгандай адиб беҳад шод.
Учқур машинанинг тортмай тизгинин
Боладай сакрайди тоғдай улкан зот...

Зарафшон! Эй она тупроққа кўкрак,
Шоҳу гадога тенг кўксини очган,
Тупроқ тириклиги, инсон тўқлиги
Водий гўзаллиги бўлиб зар сочган.

Мен сени қўшиққа солмоғим маҳол,
Умринг, кучинг, кўркинг, меҳрингни бу он.
Ўзингдай абадий, гўзал, баркамол
Куйлаган-ку сени Ҳамид Олимжон!

Ойбек соҳилинга турар чинордай,
Барча улканлигинг завқли нигоҳда.
Бир сўнгсиз карвонга тизилган нордай
Толларинг таъзимда турар қирғоқда.

Бу икки қаламнинг санъатига лол,
Ёзганларин қайта-қайта ўқирман.
Қалбимни қийнаган, эркалаган ҳол,
Айтмасам бўлмасни мен ҳам тўқирман!

Адиб истаги-ла тўхтаймиз. Бирдан
Ер, қуёш, сув, ҳаво бизни қучади,
Дарё қўшиғидан, ел шивиридан
Тандан йўл ҳордиғи тундай кўчади.

Шоир соҳилда тик.

Кенг кўксин керар
Табиатдан яйраб ичади ҳаво,
Хаёлин забт этар мунис сеҳргар
Сувдан келаётган фусункор садо.

Шоир соҳилда тик. Дарё нур ичра,
Баҳор тошмоқ бўлар қирғоқларидан.
Оқиндан тўлдириб қўшоқ ҳовучда
Тўйиб сув шимираб,
бармоқларидан —

Тоғлиқдан тушгандай тўжилади сув,
Олачалпоқ нурда гавҳардай ёниб,
Кенг пешана, юзга ёйилар кулгу,
Гўё илҳом ичди ҳаётдан қониб.

Дарё ўз куйчисин тўлқин қўйнига
Олиб кетмоқ бўлиб жўшқин оқади.
Куйчи мафтун турар сув ўйинига,
Мағрур акси ундан бизга боқади.

«Ичинг!— дейди менга ўрнини бериб,—
Ҳар дарё сувининг ўз баҳраси бор!»
Ҳозир устоз турган соҳилда туриб
Гўё имтиҳондан ўтмоғим даркор.

«— Ичинг!»— дейди. Мен ҳам қирғоқ узра,
Меҳробга киргандай аста тушаман.
Синчков нигоҳидан қимтиниб зўрға
Қўш ҳовучда шаффоф баҳра ичаман.

«— Яхши, яхши!»— дейди такрор ва такрор,
Гўё сув ичмадим, гўзал шеър битдим.
Гўё ўзи каби эзгуликка ёр,
Гўё шогирдликнинг мактабин ўтдим.

Шодман: Адиб билан бир сув, бир тупроқ,
Бир элга фарзандлик орттирар фаҳрим,
Шодман: кезиб, сезиб сероб ва чанқоқ
Яратишнинг дарди, бахтидир маҳрим.

Яна йўл! Орқада қолди Бухоро...
Наҳот адиб билан келмоқда шаҳар?
Наҳот фикри қалъа, қасрлар аро,
Низолар, курашлар маънисин чақар?

Ё мағлуб амирнинг олтин қалқони,
Ута олчоқ қалбин кўриб турибди?
Занжир узган қуллар, қурбонлар қони,
Нақ ўз томирида уриб турибди?..

Кўрдим кураш, қирғин ва мушкул зафар,
Мардин, шохидларин ахтариб топди,

Қанча дўстлар уйда кутганда маҳтал,
Унинг кўзларида оппоқ тонг отди.

Ҳикоя тинглади, музейлар кезди,
Қирди минг-минг ҳаёт, тақдир йўлига.
Шаҳар қалбин очиб:

— Уқиб ол, — деди,
Берди ҳеч тушмаган қаламин қўлга.

У тинмай ишлади. Қари-қартангдан
Толмади неча кун ҳикоя тинглаб.
Ҳозир чиққан каби ўзи зўр жангдан,
Юзда йиллар изи — терда бўлди фарқ.

Нақ кўзим олдида ўша қиёфа:
Укинч, изтиробли, заҳматқаш кўзлар.
Хит эди сўзломмай. Нигоҳи ёна,
Ёна менга аччиқ ҳақиқат сўзлар:

— Булар сўзлаб берган ҳар бир ҳикоя,
Ўзи шундоққина олгиндай китоб.
Бунда ҳар не тубсиз ва бениҳоя
Жафо ҳам, даҳо ҳам, орзу, изтироб.

Ақлу заковати жаҳонни тутган,
Абу Али Сино, Маҳмуд Торобий
Ва қанча даҳолар шу ерда ўтган!
Ҳали очилмаган тарихнинг боби —

Озми бунда? Ахир, нега ёзмаймиз,
Халқига кўтариб чиқмайди қалам?
Ўтмиш карвонида сочиқ дуримиз,
Териб, наҳот, дилдан бағишлаб малҳам —

Қайта порлатувчи истеъдодлар кам?
Жуда кўп. Вухродай ёрқин истеъдод,
Юртим наъри, назми тоза кўкида.
Ўтажак умрдан тилемай имдод
Езиш керак ёниб ижод ўлида!

Қурдим: фикрлашдан ёрилгудай бош,
Ўнут напиросни улаб чеккаин.

Мовий тутун ичра мунис, кўмакдош
Хотини дафтарга хатлар чекканин.

Ҳориб, чарчаб, сайрга чиқса Бухоро
Оқ нурлар тўшади минг-минг чироғдан,
Гумбазлар, минорлар, қалъалар гўё
Афсонавий юртдай боқди йироқдан.

Олдида навқирон кучли йиғитдай
Шодлик тирсиллаган бугунги ҳаёт,
Офтобга маҳлиё карвон булутдай
Оппоқ юксак уйлар!

Мисли оқ қанот

Ёйилган ойнабанд улкан бинолар:
Янги институт, янги фабрика,
Янги меҳмонхона, янги кинолар,
Янги тақдирлилар абадийликка
Олиб кирган ҳусн, янги жилолар.

Янги бахт, орзу-ла яшнаб, яшариб
Яна шуҳрат сочар мағрур Бухоро.
Янги авлод ўтмиш чангини артиб
Ҳамон яшрин ётган қатламлар аро

Аждод даҳосини излашдан толмай,
Суяб, тиклаб, севиб қилади ардоқ...
Адиб боқар: кўкда юлдуз нақ олмос,
Ерда Ильич ёққан сўнмовчи чироқ.

Ерда... яна қанча томир ёйрилиб
Инсон учун ишлаб уриб турибди.
Ўзбек юрагининг оташин олиб,
Ким ҳозир қайларга кириб турибди.

Ўлкамизнинг янги алломалари
Бухорода очган ўзбек газимиз,
Бизга келган ҳурлик, толе йўллари
Билан борар дўстга нақ дил сўзимиз...

Кеча ва бугунни бирдайин қучиб,
Тонгга юрар уйғоқ Бухоро туни,

Машиналар кўча-кўйларин ювиб
Кундузга келиндай узатар уни...

Йўл давом этади. Адиб юзида
Куёш чехрасидан ажиб рўшнолик.
Ортида ўлтириб йирик кўзида
Илҳом чақмоғини мумкин кўрмоқлик.

Тарих жароҳати, халқнинг офати
Йиқиқ салтанатнинг гиштин ирғитиб
Шаҳид, қурбонларнинг унут қоматин
Суяб олиб, қутлуғ қонларин артиб
Бир роман ёзмоқчи!

Онгда ниш олиб,
Биз-чун янги асар толмоқда камол.
Дилга шунча довул, курашни олиб
Филдай тинч ўлтириш эмасми малол?

Бутун умр шундай, ярим аср шу,
Яратиш дардидан олдимни ҳордиқ?
Ҳакимлар қўриқлаб, унутди уйқу,
Лекин у тиниқ ўй, қаламга содиқ.

Шундай салобатда, шу саодатда,
Шундай камолотда кечирди умр.
Не ёзди: бахтданми, ё жаҳолатдан,
Барини ёритди қалбидаги нур.

НАВОИЙ ЮРАГИ УРИБ ТУРИБДИ

Чўли Малик кўксин кесиб тушган йўл,
Рўёдай бир янги дунёга чорлар.
Бугунги фикр, ижод, Меҳнат номли қўл
Бўлиб нақ кафтида кўтармиш шаҳар.

Навоий шаҳри бу! Мудом ёш, нурли
Бемисол, бетахлит шеър даҳосидай
Ушшаши йўқ бу кўрк эркалаб кўзни,
Адиб асабини дўл шарросидай

Савалади минг хил туйғулар, ҳислар,
Босиб ўтди дунё хотира бирдан.

Гўё Навоий ҳам одимин тезлаб
Хузурига шошди мезбонлар билан.

Навоий байтма-байт ўтиб беш аср.
Юрар казо-казо ишчилар аро.
Ҳар уй дафтариди, ҳар куни минг бир
Тилда номи такрор оддий фуқаро.

Бу нурли, бу яхлит янги қасрда
Хоқон ҳам, вазир ҳам, фуқаро ҳам эл.
Ленин ижод этган бизнинг асрда
Инсон тақдиридай гуллаб кетди ер.
Шаҳар ёқиб, адиб кезди пиёда,
Икки қўл орқада, одимлар тетик.

Қуёш, шаббодага мўл ҳар бинода,
Ёшлик ва бахт ўзи уй хўжасидек
Чорлайди шоирнинг серзавқ нигоҳин,
Дейди:
«Замон ёзмиш, азим, шаън дoston,
Қадим санъатимиз ўчмас бўёғи
Янги камол, жилва касб этмиш чунон.

Ҳар биноси бир халқ келинчагидай,
Бетакрор зеб билан дидинг этар хуш.
Анав кўкнинг мўъжаз беланчагидай
Шўх бино болалар боғчаси эмиш!»

Сўзлайди, кўради шоир вақти чоғ,
Кенг йўлларга уқа сонсиз ёш чинор.
Шаҳар этагида дала, дара, тоғ,
Оқ ўт билан ёнар чўққисида қор.

Адиб атрофига боқару тўймас:
Унгда яшилланиб ўсар ниҳол бор.
Чойхона, сувхона, гулхона — хуллас
Қуёшдан қочганга мазгил ҳаёти бор.

Кўсак шаклидате билан фаввора,
Ёмғирида ўйнар болалар гулгон.
Қай гигант комбинат, қай фабрикада
Не неъмат яралур худди бу замон.

Бориб кўролмади. Лекин қудратин,
Савлатин, давлатин сезиб турибди.
Қайтарканмиз дейди ўзича секин:
«Навоий юраги уриб турибди...»

Санъатли, меҳрли, кучли одамлар
Чўлдан юлиб қурмиш жаннатдай макон
Ва яшар меҳнатда ва саодатда
Муносиб ўз улуг номига инсон...»

ДАРЕДАЙ УЙҒОҚ

Йўл!

Бу тиним билмас сайёҳ Қаршини,
Толлимаржон ГЭСин зарур кўрмоғи.
Ахир буюк мардлик, меҳнат-ла даштни
Ҳаётга олмоқда шонли авлоди...

Кездриб, кўрсатиб, сўзлаб бердилар,
«Чарчамасин» дея жонимиз ҳалак.
Каналлар ўтказиб, шаҳар қурганлар
Ҳар бири унга бир жаҳон очгандак.

Ҳайрат, ҳаяжонлар қалбини қучиб
Тинглайди, кўзида илҳом ёниши.
Қучгандай истиқбол режадан кўчиб,
Тезлашар қон, онгда адиб юмуши.

— Домла, энди бизда сизнинг ихтиёр!—
Дейди мезбон. —

Иш бас, оласиз ором.

Бир ерга борамиз!

«Яна ҳойнаҳой

Серҳашам хонада минг турли таом...»

Мезбон сизнинг сезгир, аллома,
Даштни ўздаштириш ишларига бош;
— Ҳар ГЭСнинг тарихи ўзи жангнома,
Қураётир қардош халқлар елкадош.

Сиздай мавлонлар қаламга олиб,
Бу куннинг нафасин қолдирса мерос,

Тенгсиз бу мардликни қонларга солиб
Ёшларда аждодга оширса ихлос.

Сергап бўлиб кетдим, узр! Марҳамат,
Машинага чиқинг, узоқмас манзил...
Ераб!

Кенглик билан тиллашиш одат,
Булар узоқмасми, қаерда ахир?

Обдан мўл йўл босиб қўш машинамиз,
Икки қўнғиз каби қўнди дарага.
Қафасдан чиққандай яйраб кетамиз,
Гўзаллик ва ором сингиб танага.

Ўзбек тупроғининг бир кафт ям-яшил
Бепоён кенглиги ипак тўлқинда.
Денгизда сузувчи бир қайиқ шакл
Мазгил тайёрлашган мезбонлар бунда.

Оқ кигиз, серқавиқ гулдор кўрпача,
Ёстиққа ёнбошлаб чўзилди меҳмон.
Чарчоқ ажин бўлиб ўраган кўзда
Бепоён, беғубор, безавол осмон.

— Гапиринг, гапиринг!— доно ҳамроҳга
Юзланиб ҳикоя кутади меҳмон.

— Домла, мен ҳам мафтун бу оромгоҳга,
Нутқни директор ўртоққа бериб,
Сиз шарофат мен ҳам бўламан воқиф,
Машҳур совхозлари сир-асроридан!

Директор ўртоққа бу ҳазил ёқиб,
Табассум-ла бизга боқадк зимдан:
— Нутқ бўлса қочмас.

Овқат мунтазир,
Эрталабдан буён йўлда кўзимиз. —
Синдириб офтобдай иссиқ нон,
патир,

Шопириб-шопириб қуяди қимиз.
Йўл-йўл дастурхонда яхна гўшт,
асал,

Қурт, ровоч, хилма-хил узум, бўғирсоқ...

На йўл ҳордиғидан, на дарддан асар,
Ҳар неъматдан тотар шоир кўнгли чоғ.

Тинглаб узоқларда қўйлар маърашин,
Нордон ровоч чайнар юзи бурушиб,
Танлаб нақ қамчидай серсув баррасин
Хотини ва мени қистайди, «Енг» деб:

— Олинг, енг, бундай зўр даво йўқ тибда!

— Қайси дардга даво! —

Сўрайман кулиб,
Кутаман не жавоб бўлар адибдан.

— Қоласиз ўн саккиз ёшли қиз бўлиб.

— Агар ўн саккизга қайтсам мабодо
Шу Саксон дарада қолиб кетардим. —
Дедиму, қайдандир келгандай садо
Ўзим, нақ ўзимда уйғонди раддим.

Нима, кечирганим, кўрганим, севгим,
Дардим ва бахтимдан кетаман нари?
Гўр, думбул фаслдан бошлайман йўлим,
Яшайман бутунлай бошқа сингари?

Йўқ, устоз, қайтмайман ўн саккиз ёшга,
Гарчанд шафақ яқин, шу ёшда қолай!
Адиб жимиб тўнар узоқ қуёшга
Қимиздан олган кайф заррача қолмай.

Ноқулай жимликни кўтарар мезбон:
— Олинглар, мана бу «қора жанжал»дан,
Шоир яна кайфга қайтгандай шу он
Дейди:

— Ўзбек халқи шоир азалдан.

Ўзум — «қора жанжал», юрак — кабутар,
Сахро — Толлимаржон, қишлоғи — Водил.
Ҳаётни хаёл-ла безаб нақ заргар
Гўзаллик яратиб келар минг-минг йил.

Сиз бўлса шафақдан...

Кўйинг бу гапни!

Икки бармоқ билан олиб косани
Бирваракайга оқ сипқарди қимиз.
Мен нозик қалбига солганим дардни
Суғуриб олмоққа қолгандан ожиз,
Дейман:

—Оқ симоб ранг булутдай силжиб,
Биз томонга келар қўйлар галаси.
Сой оқар банорас каби эшилиб,
Унда лов-лов ёнар лола даласи!

Сурувни нигоҳ-ла меҳмон тусмоллар:
— Қанча қўй совхозда?— Мезбонга боқар.
Директор сўзлайди.

Рақамлар,

Сонлар,

Қудрат, тўлқинликнинг наҳрида оқар:
— Узбек қорақўли, биласиз, тилло,
Жаҳон бозорининг бўрки аталур,
Шоир дейди:

— Ҳа, шу тилло соҳиби
Бобо чўпон Ватан кўрки аталур.

У чўпонни чорланг, отамлашайлик:
Келватига қаранг, қудратли бургут,
Қанча фидойилик ва ҳотамтойлик,
Виқор, ишонч ва бахт — худди она юрт.

Чўпон икки қўллаб кўришиб, шундоқ
Адиб қаршисига одоб-ла чўкди.
Суҳбат, қимизхўрлик,

ширин хушчақчақ

Дамлар ҳамма дилни янгилаб ўтди.

Адиб тинглар, сўрар, куларди хушбахт,
Одам ҳам, тудроқ ҳам ўхшаб бахшига.
Унга шивирларди қўшиқ,

табиат

Бағишларди тамом янги нашида.

Илҳом бўрониди боқарди серзавқ;
Атроф ўтаётган кун шу ёлғасида
Бутун ўзга кўрקה кўрганди-бу вақт:

Мен тасвиридан ожиз латифлашган ранг
Кўкат нафасида бокира жаранг
Бор эди дараю ел нағмасида.

— Тўхтатинг,— дер менга,— дамлар суръатин,
Сиз аёл, аёлга нелар тиз чўкмас?
Ераб! Бу биҳиштдай жойлар суратин
Урол Тансиқбоев чизмаса бўлмас!—

Илҳом савалаган тани салқин оғушда,
Илоҳий чиройдан борлиғида кайф:
— Кўрмасам кирмасди ақалли тушга,
Уйқу ғафлатида ўтган умр ҳайф.

— Домла, ўзингизга қилдингиз тухмат,
Қачон ухладингиз?

Учириб чироғ.

Бир дам мизғиб олиш наҳотки ғафлат?
Дейди:

— Яшаш керак дарёдай уйғоқ.

Саксон дара!

Яна саксон йил севиб,
Кезсам, билсам она-Ерни нақ деҳқон.
Кексалик ва дардни бир ёққа қўйиб,
Тўйиб-тўйиб ёзсам қолмасди армон...

Завқданми, афсусдан лаблари қуриб
Ичар кўклам бўйи анқиган қимиз,
Мезбонлар сийлашар минг таом қўйиб,
Ҳикоя тинглаймиз, шеър ўқиймиз.

Наздимда ҳамманинг танида баҳор,
Ҳақат инсонларга мушарраф ҳузур.
Дарб чехрасидан мавж уриб наҳор.
Қўллардан бирдан, сўрайди узр:

— Зиёфат-чун раҳмат!

Бу баҳри кабир,
Яшил тўлқинида сузиб қолайлик,
Унда эшак йўртиб борар бир кампир,
Бир нафас тўхтатиб гапга солайлик.

Булар бари билгич!

Иигитдай илдам,
Бош яланг, тўш яланг тушади йўлга,
Сув кечаётгандай ташлайди қадам,
Ёзувчи қалбига қўр берар, дилга.

Ортидан борамиз, қомати филдай,
Қўринар кенгликда яна улғайиб.
Кампирнинг ёнига бориб; ўғилдай,
Сухбат бошлаганди қуюқ сўрашиб.

Кампир тетик, қомат, чайир жуссаси
Қизил мурсагини илиб тургандай.
Ёнида тўлмаган баҳор гунчаси
Қизча — Ҳурилиқо сеҳрлангандай

Кўзин узмай турар шоир юзидан,
«Ким эди бу яқин таниш, бузруквор?»
Фикрин қийнаганин уқиб кўзидан,
— Бу Ойбек домла-ку! — дейман сервиқор.

Кўзи офтоб чўккан чуқур чашмадай
Тиниқ учқун билан ёниб кетади.
Дўлти лабда кулгу соф карашмадай
Энтикиб шодлигин баён этади:

«Қутлуғ қон»,

— «Навой»...

«Қизлар» достони...

Ҳаммасини ёзган домлами чиндан?
Нигоҳ-ла эркалаб Ҳурилиқони,
Адиб ўй суради, ё ёзар зимдан.

Ҳурилиқо юзи, кулгичларида
Учқун сочажакдай қайнайди севинч,
Тим қора, қирқ кокил уч-учларида
Ача тақиб қўйган кўзмунчоқлар зич.

Ёмон кўздан «асраб» бодраб туришар...
Ойбек домла завқдан кулади қотиб.
Қиз нақ ёзилажак қўшиққа ўхшар,
Келажакка кирар оқ тонги отиб.

Улгайиб уфққа оқади офтоб,
Қайноқ пешанани ялар салқин ел,
Нигоҳ етганича дара-ку агроф,
Яқинга ўхшамас булар борар ер.

— Узр,— деди шоир,— биз йўлдан қўйдик,
— Ҳечқиси йўқ, болам.

Ҳозир қирқим пайт.
Биз ҳам уй ичи-ла қирқимда эдик.
Жўнадик, қилай деб бир қошиқ овқат.

Юринглар, бизга ҳам бўлинглар меҳмон,
Чўпонча қуртова қилиб берамиз. —
Қизча ҳам илтижо қилади чунон.
— Раҳмат, Ҳурилиқо, атай келамиз.

Раҳмат!

Она, энди сиз ишни қўйиб,
Жужуқларга сўзлаб ўлтиринг эртак!
Кампир кулар тишсиз оғзини юмиб,
Қўзлари милтиллар сўнувчи чўғдек...

Мана, кетиб борар қамти ёнма-ён,
Кеча ва эртадай ача, эвара.
«Кўрсам қандай экан қиз яшар замон,
Бизнинг кураш, меҳнат берур самара»...

ОИБЕК ИШЛЯЯПТИ

Афсус, Шаҳрисабзга етолмади у,
Пачкамар ҳавзасин кўрмоқ эди фарз.
На илож?

Эрта Май.
Қизил майдонда
Тепчиган шодликни кўрмаса бўлмас.

Билар, қатта қутли уйи тўрида
Байрам дастурхони очилмас усиз,
Ойбек сулоласин уч бўғинида
Шодлик бошланмайди уни тавофсиз.

Сўнг ишга... нақ дарҳол тўхтовсиз ишга,
Қалбни ағдар-тўнтар қилди шодлик, дард.
Мияни пармалар, сиғмайди ичга,
Айтмоғи,
 битмоғи,
 ўйламоғи шарт.

Дўстлар-ла хўшлашди, кўксида қўли.
— Раҳмат, раҳмат!— дейди.—
 Хайр, боринглар!..

Азим Тошкентига чорлайди йўли,
Унга дўстлар тилар хайрли сафар.

Икки қўл орқада, одимлар вазмин,
Хиёл букчайгандай кўринди қадди.
Балки ёзилажак насрми, назм,
Энг азиз юк бўлиб босиб турганди?

Адиб учди жуфтін қанотга олиб,
Қучди оғушига соф осмон, қуёш...
Мен бирдан жунжикдим ҳувиллаб қолиб,
Кўзгамас, ҳалқумга қалқиб келди ёш.

Еш!

Нега ёш қалқди?

Нени сизди дил?

Қай машъумлик ялаб ўтди шодлигим?
Нега баҳор тўла қалбим кетди зил,
Кўрдимми олдинда йўлин озлигин?

На чарчашни билди.

На дарддан зорни,

Шунча йўлни ўтди завқда,

 меҳнатда.

Бугун эрта учун бағишлаб жонни,
Яна солиб дилга неча замонни
Юк, иш ортди, кирар ҳар бир муддатга.

Йўқ, йўқ, умрин ярми олдинда ҳали,
Арслон келбагида қудрат ва илҳом.
Дилдираган жонда қанча асари
Етилмоқда — бизга қилади инъом.

Дарду кексаликни бир ёққа қўйиб,
Тўйиб-тўйиб меҳнат қилмоқчи ҳали,
Ҳамма кечинмани қайтадан туйиб,
Қаламга шивирлаб бермоқчи ҳали.

Ахир тинмай кезиб, севиб улгурди...
Афсусл.. Улгурмади қоғозга тўкиб,
Тўкилмоққа тайёр юрагин дури
Наҳот қолаверди тубига чўкиб?

Йиқилди яна бир чўнг улкан чинор,
Адаб, маърифатнинг ёрқин қасрида.
Ҳали Ғафур Ғулом, Шайхзода, Қаҳҳор
Доғида дилимиз йиғлашда-ку зор.
Наҳот етим қолдик яна ўлим қасрида?

Ажал ҳасад каби болтасин урди,
Ҳаёт, хаёл қурган йўлини тўсиб,
Ношуд заиф бизлар телмириб турдик,
Кўзимизда машъал бораркан сўниб,

Тибнинг казо-казо кексаю ёши,
Жонига жонларин қилдилар пайванд,
Ўлим — ўлим экан, бераҳм тоши
Энг айёр жаллоддай унсиз берди панд.

У ҳатто ажал-ла қилмади талаш,
Аршидан қулади учқур илҳоми.
Гарчанд ҳаққи эди яшаш ва яшаш,
Гарчанд қалбда тифиз умиди, коми.

Ҳеч қачон, ҳеч нарса талашмади у,
Ҳаёт неъматидан беҳад бахтиёр,
Қалб ундаган йўлдан адашмади у,
Бир дилни ранжитиб бермади озор.

Беозор йиқилди, кирди сукутга,
Мия, юрак, қонда абадий уйқу.
Қандай сиғди экан совуқ тобутга
Шунча теран, қайноқ хаёл ва туйғу?

Етибди, яшариб, яна улғайиб,
Беҳад азиз неча соатли меҳмон.

Эвоҳ! Қалбдан узиб, куйиб, ўртаниб
Нечун топширилар тупроққа инсон?

Ўлим вужудига солган музлардан
Қулгандай ҳаётга демай алвидо,
Қатта меҳнатдан сўнг бир дам мизғиган
Сингари безавол тинч эди сиймо.

Ёзилажак роман, айтилажак сўз
Жаранглаб боқарди доно манглайдан.
Фикр тифизликдан, таранглашган юз
Сўзловчи сукутни олди қайлардан?..

Гўё давом этар, йўлда серпарвоз
Ёрқинроқ порлайди тасвирларда ранг.
Гўё ҳамма ёқдан беради овоз
Ҳар китоб, ҳар мисра, ҳар сўз бир жаранг.

Давом этар йўлда адиб ҳаёти...
Йўл... йўл мўл, дарёдан кетган ирмоқдай
Ўғилларда, қизда пўлат қаноти,
«Бобожон»и дилин тутиб маёқдай
Неваралар бошлар шу йўлдан йўлни.

Буюк бу уйқуни этаркан ардоқ,
«Ойбек ишляпти!» дейди насллар...
Ўз кўркини кўриб тасвирларида
«Ойбек ишляпти!» дейди асрлар...

20 февраль, 1970 йил.

МУНДАРИЖА

Н. Қаримов. Хотиралар чаманзори	5
Н. С. Тихонов. Адабиётимизнинг кўрки	13
Ҳ. Олимжон. «Ойбек прозада шоиру...»	24
Ғ. Ғулом. Менинг ярим асрлик дўстим	25
А. Қаҳҳор. Ойбекка :	27
М. Шайхзода. Умр ва меҳнат	28
Миртемир. Улкан адиб ва олим	33
С. Абдулла. Унутилмас тунлар	36
С. Муқонов. Ҳурматли дўстим Ойбек	40
Б. Қербобоев. Алангали нур	42
С. Бородин. Шонли олтмиш ёш	44
Ж. Оймирзаев. Севимли оғамиз	48
Ҳ. Ғулом. «Кўзларда нур, сочда гавҳар...»	49
А. Олимжонов. Донишмандлар даврасида	54
А. Дейч. Ўзбекнинг жони-дили	58
Шухрат. Мен билган Ойбек	66
Л. Батъ. Тошкентлик дўстим ҳақида сўз	76
Л. Ле. Ҳамиша навқирон	84
И. Юсупов. Ойбек билан олти кун	85
М. Бобоев. Кўп фазилатли инсон	88
С. Зуннунова. Яна узоқ умр кўринг, устоз!	92
Мирмуҳсин. Денгизлар каби	94
Н. Фозилов. Дўстлар	97
А. Удалов. Устоз, санъаткор, аллома, Н. Норқулов таржимаси	117
В. Зоҳидов. Ибратли ишларидан, сабоқли сўзларидан	129
Ҳ. Еқубов. Улкан қалб эгаси	134
Қ. Қайюмов. Халқ меҳрини соғинган инсон	136
Ғ. Қаримов. Яловбардорлардан бири	144
Ҳ. Лапкии. Мен шохид бўлган воқеалар. М. Сатторов тар- жимаси	149
М. Муҳамедов. Мангу бахтли сиймо	156
М. Осим. Истеъдодли шоир, ҳақгўй адиб	163
И. Махсумов. Долғали йилларда	171
Ҳ. Салоҳ. Наъматак	174
Ҳ. Орипов. Бир умрга татирлик	177
Э. Усмонов. Едгорлик	180
Ҳ. Қодирий. Сўфизода ва Ойбек	182
Н. Илҳомов. Наврўзликда	187
П. Шермуҳамедов. Унутилмас дақиқалар	189
Ҳ. Саъдуллаев. Буюк ва содда. (Ойбек ҳаётидан лавҳалар)	193
Зулфия. Қуёшли қалам. Достон	200

На узбекском языке

АЙБЕК В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ

Редактор А. Шаропов
Рассом В. Немировский
Расмлар редактори А. Қива
Техн. редактор У. Қим
Корректор Р. Содикбекова

ИБ № 151

Босмахонага берилди 23. 03. 79. Босишга рухсат этилди 14. II. 79. Р 13755.
Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма.
Шартли босма л. 11,76. Нашр л. 10,64. Тиражи 8000. Заказ № 240: Баҳоси 85 т.

Ғафур Ғулom номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129.
Навий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва хитоб савдоси яшлари Давлат
комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси-
нинг 2- босмахонаси. Янгийул, Самарқанд кўчаси, 44.